BŪDAS

XIII–XIV a. simbolių archeologija
Radvilų rezidencija prie Neries: istorija ir ateitis
Apie mitinį virtimą akmeniu
Valakėlių šviesuoliai

2023 | 3

Kauno Perkūno aikštės paparčiai. 2023 m. gegužės 5 d. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka

SIMBOLIŲ ARCHEOLOGIJA: XIII–XIV A. ĮVIJŲ ORNAMENTAS

Vykintas VAITKEVIČIUS

Daugelis norime po ranka turėti simbolių abėcėlę ir tvirtai žinoti, ką kuris ženklas reiškia. Tačiau siekdami patikimų žinių, turime nueiti ilgą kelią: senovės ženklų tyrimai reikalauja patirties, kantrybės, vaizduotės, kai kuriais atvejais – ir gilios nuojautos. 2014 m. Valdovų rūmuose surasti unikalūs XIII a. antros pusės mediniai dirbiniai, sudėti į buvusio svirno aruodą, atvėrė naujas galimybes tirti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) laikų simbolius. Tapo galutinai aišku, kad Vilniaus, Kernavės, Trakų ir daugelis kitų XIII–XIV a. archeologinių vietovių priklauso vienam kultūriniam horizontui, kurį privalu kruopščiai tirti. Šis straipsnis skirtas vienam iš labiausiai paplitusių šio laikotarpio ženklų – įvijai, įvijų poroms ir pynėms ant papuošalų, namų apyvokos ir kai kurių kitų dirbinių. Glaustai apžvelgiu kelių tūkstančių metų kelią, kurį nuėjo universalus spiralės simbolis, kol LDK įgijo lietuvių kultūrai būdingų bruožų. Dėl savitų išorinių įvijų ornamento bruožų ir derinių su ugnies kryžiumi (svastika) įviją laikau su dievu Perkūnu susijusio augalo – paparčio – simboliu.

Iki krikščionybės įvedimo LDK susiklostė unikalus kultūrinis horizontas. Jis, deja, tebėra menkai pažintas, nes retai patenka į tyrinėtojų akiratį. Mums reikšmingi senovės lietuvių visuomenės ir dievų panteono tyrimai, atskleidžiantys, kad anuomet politiką ir kasdienį gyvenimą persmelkusi ideologija turėjo tvirtą religinį pagrindą (Greimas 2018: 95–107). Panteono dievai – Andojas, Perkūnas, Kalvelis ir Medeina (Žvorūna) – reiškė ir globojo pamatines vertybes ir kiekvienas iš jų buvo tam tikru mastu susijęs su karu ir karyba (Vaitkevičienė, Vaitkevičius 2001). Būtent iš šio žiūros taško turime žvelgti į gausų ir įspūdingą XIII–XIV a. karių paveldą – ginkluotę, jų žirgų ekipuotę, laidojimo papročius (išsamiau žr. Bugys ir kt. 2020).

Pastaraisiais metais atlikti universalaus simbolio – ugnies kryžiaus, dar vadinamo svastika, – tyrimai parodė, jog iki krikščionybės įvedimo LDK branduolyje juo buvo ženklinami kai kurie kasdienei apyvokai ir konkrečioms apeigoms skirti daiktai, pagaminti iš rago, medžio, molio, spalvotų metalų. Įvairiuose svastika paženklintų ir svastikos formą turinčių daiktų kontekstuose išniro Perkūnas ir Kalvelis – du iš keturių panteono dievų suverenų, glaudžiai susijusių su ugnimi (Vaitkevičius 2020). Šiame straipsnyje toliau nagrinėjami XIII–XIV a., kai kuriais atvejais – ir XV a. pradžios laikotarpio ženklai, siekiama atskleisti savitą universalaus spiralės ženklo raidą ir jo simbolinę reikšmę LDK.

MEDINIAI RADINIAI IŠ VALDOVŲ RŪMŲ TERITORIJOS

1987–1988 m. pradėti sistemingai tirti Vilniaus Žemutinės pilies (toliau – VŽP) Valdovų rūmai – tikras LDK lobynas. Be seniausių mūro ir medžio statinių liekanų, akmeninių grindinių ir medinių klojinių, nesuskaičiuojamų architektūrinių detalių, statybinės ir buitinės keramikos fragmentų, monetų, akmens, stiklo, gintaro, geležies ir spalvotų metalų radinių, įvairių ekoradinių, čia surasta daug dirbinių iš medžio, žievės, pluošto ir kitos organikos (išsamiau žr.: Kitkauskas 2009; Avižinis ir kt. 2010; Puškorius 2011). 2014 m. atradimai pranoko visus lūkesčius: tiriant Valdovų rūmų U rūsį[1], III medinio užstatymo lygyje buvo aptiktas vienas geriausiai visame šiame archeologiniame komplekse išlikusių statinių, pastatytas iš 1281–1282 m. supjautos medienos (Baubaitė ir kt. 2016: 19). XIII a. pabaigoje šis svirnas buvo išardytas, jo stogas su konstrukcijų dalimis sumestas į pastato vidų, o sienų rąstai nuo viršaus tvarkingai pakloti aplinkui, kol pasiekus vienodą lygį, sienojais buvo užklota ir pati pastato vieta (Kuncevičius ir kt. 2015: 202; Kuncevičius 2015: I, 19).

Šis 2,7 x 5 m pastatas turėjo dvi 60 cm pločio durų anga sujungtas patalpas su grindimis iš lentų. Rytinėje patalpoje grindų lentos buvo lygios, švariai iššluotos, čia nerasta nei buitinių atliekų, nei daiktų. Vakarinėje patalpoje, virš grubių

1 Šiandien šiame Valdovų rūmų rytinio korpuso rūsyje veikia restoranas „Valdovų sodas“.

1 pav. VŽP Valdovų rūmuose rasti kamantai po restauracijos (aukštis 56 cm, klevas). 2014–2015 m. archeologinių tyrimų vadovai: Albinas Kuncevičius, Povilas Blaževičius ir Egidijus Ožalas. Vytauto Abramausko nuotrauka

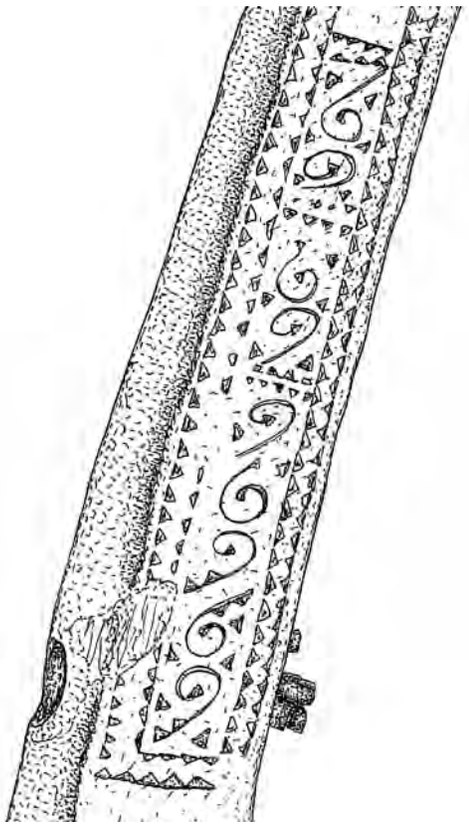

2 pav. VŽP Valdovų rūmuose rastų kamantų puošybos detalė. 2014–2015 m. tyrimų vadovai: A. Kuncevičius, P. Blaževičius ir E. Ožalas. Ritos Manomaitienės piešinys. Saugoma Nacionaliniame muziejuje LDK valdovų rūmai

grindų lentų, aptiktas mėšlo sluoksnis – grunto mėginių tyrimai parodė, kad čia kurį laiką buvo laikomos ožkos ar avys, o po grindimis aptiktas 0,6 x 1,75 m dydžio, 65–75 cm gylio aruodas – duobė stačiomis, lentomis sutvirtintomis sienomis (Kuncevičius ir kt. 2015: 203–204).

Šios duobės dugne aptikta netvarkingai sumestų radinių, daugiausiai iš medžio: 8 tam tikru būdu surištos beržinės vantos, kurios galėjo būti naudojamos ir kaip pašaras ožkoms arba avims žiemą, ir kaip šluotos (iš viso pastato aplinkoje rasta 15 tokių dirbinių – Blaževičius 2015). Ten pat dar būta naščių, 2 indų dugnelių ar dangtelių, rasta ližė, kotelis, pora nežinomos paskirties dirbinių fragmentų, virvės gabalėlis, lazdos su buožele dalis ir arkliui kinkyti skirtas lankas, kamantai, balnas su odiniais pobalniais, odinio bato dalis, dvi keramikos šukės (Kuncevičius ir kt. 2015: 203–204; Kuncevičius 2015: II, 65–68).

Duobėje rastos medinės pavalkų dalies – kamantų – pakraščius puošia išpjaustyti apvadai, apačioje būta viena kryptimi besisukančių svastikų, o viršuje – įvijų (Kuncevičius 2015: II, 66, 111, 2 pav.).

Išskirtinę šio unikalaus radinio puošybą – svastikų formą ir raižymo būdą – jau pradėjome nagrinėti ir priėjome prie išvados, kad 45 laipsnių kampu pasuktos svastikos yra susijusios su dievu Perkūnu ir jo galiomis (Vaitkevičius 2020: 108–110). Šiandienos užduotis – ant to paties dirbinio esančių įvijų analizė.

Įvijų kompozicija, matyt, buvo simetriška, tačiau kamantus, prieš prasidedant archeologiniams tyrimams, kliudė statybininkų grąžtas, ir šiandien galima analizuoti tik vieną išlikusią jų dalį. Atrodo, kad pagal pirminį meistro sumanymą, viena į kitą galvutėmis atgręžtų įvijų poros turėjo būti įrėmintos nedideliuose stačiakampio formos laukeliuose. Įpusėjus darbą, įvijų derinimas porose pasikeitė – jos imtos glausti kojelėmis, o pabaigoje buvo grįžta prie pradinio sumanymo.

Ženklas, iš kurio kamantų viršutinėje dalyje buvo sukurta proporcinga, su apvadais suderinta kompozicija (tuo ji akivaizdžiai skiriasi nuo svastikų kamantų apačioje) – tai nedidelė, vieną viją turinti įvija su storesniu galu galvutės viduje, o kai kuriais atvejais – su pastorintu kojelės galiuku arba pačia kojelės linija.

Tam pačiam radinių kompleksui priklauso XIII a. antros pusės pastato duobėje atrasta medinės lazdos su ornamentuota buože dalis. Lyginant su plokščiu kamantų paviršiumi, šio dirbinio

VŽP Valdovų rūmuose rasta ornamentuotos buožės dalis (aukštis 14,5 cm, buožės skersmuo 7,9 cm; kairėje viršuje didžiausia iš įvijų su ryškiausiu lapeliu). 2014–2015 m. tyrimų vadovai: A. Kuncevičius, P. Blaževičius ir E. Ožalas. V. Abramausko nuotrauka. Saugoma Nacionaliniame muziejuje LDK valdovų rūmai

forma visiškai kita, tad ir puošybos galimybės skiriasi. Ant buožės išraižytos trys bendrą apvadą-pagrindą turinčios įvijos, kurios labai panašios į kamantų ornamentus.

Sutampa ne tik įvijų proporcija, vijų skaičius, bet ir kojelių vaizdavimas, siaurutis apvadas.

Iki 2016 m. VŽP teritorijoje buvo rastos net 227 panašios lazdos su rutulio, kriaušės arba lašo formos buožėmis. Sveikų lazdų rasta 12, jų ilgis svyruoja nuo 63 iki 77 cm, dažniausiai randamos buožės arba jų dalys. Išraižytų lazdų mažai (tik 34 vnt., arba 15 proc. visų šių radinių). Ištyrus 33 lazdas nustatyta, kad dauguma jų pagamintos iš ąžuolo, pavienės – iš guobos, klevo ir uosio (Kaminskaitė 2016: 177–179).

Buožių puošyboje vyrauja dviejų įvijų motyvas (viena – vienoje buožės pusėje, kita – kitoje). Jis dažniausiai reljefinis, t. y. drožinėjant įvairaus pločio ir gylio griovelius buvo sukurtos iškilios briaunos; kai kuriais atvejais ties buožės ir koto jungtimi formuotas dailus žiedas (Kaminskaitė 2009: 157, pav. 8).

VŽP teritorijoje lazdos su buožėmis surastos XIII–XV a. pirmos pusės laikotarpio, o dauguma – XIV a. ir XIV–XV a. sandūros kultūriniuose sluoksniuose (dar viena lazda aptikta XVI a. pabaigos šulinyje, kur, manoma, ji atsidūrė kasant šulinį arba įleidžiant jo rentinį). Palyginimui, Kernavėje surasta 16 lazdų su buožėmis, jos priklauso tam pačiam XIII a. vidurio–XIV a. antros pusės laikotarpiui (Kaminskaitė 2016: 181).

Būdinga, kad ir Kernavėje, ir Vilniuje lazdos randamos išmėtytos kiemuose, šalia tvorų, grioviuose, tarp grindinių ar nebenaudojamuose pastatuose (Kaminskaitė 2016: 180–181). Tačiau negalima atmesti galimybės, kad viena buožė su nulaužta lazda Valdovų rūmų šiaurrytinio korpuso išorėje buvo padėta po medinio XIV a. pabaigos–XV a. pradžios pastato grindimis, jo kampe (Kaminskaitė 2016: 180, 275 (Nr. VIL190); plg. Blaževičius, Bugys 2011: 163–165).

Taigi, lazdas su buožėmis buvo įprasta gaminti iš ąžuolo, ir puošniausios iš jų buvo rūpestingai papuoštos įvijomis. Tai neabejotinai buvo apyvokoje ir ritualuose (galbūt ritualuose ir apyvokoje) naudojamas daiktas, kuris, įvedus šalyje krikščionybę, prarado reikšmę. Senos lazdos nebuvo saugomos, o naujų nebegaminta. Tad tikėtina, kad lazdos su buožėmis buvo susijusios su senąja religija, bet daugiau apie šį ryšį iki šiol nieko nežinome.

ŽIEDŲ, APGALVIŲ IR SEGIŲ PUOŠYBA

Su XIII a. antros pusės ūkiniame pastate rastais aprašytaisiais kamantais bei lazda yra susijęs dar vienas išskirtinis radinys. Tai pusmetriu aukščiau aruodo duobės, tarp išardyto medinio pastato rąstų, aptiktas auksinis žiedas, ant kurio lankelio buvo emalio pripildytas ornamentas (grioveliuose rasta mėlyno emalio pėdsakų) (Kuncevičius 2015: I, 16; II, 49, 111). Šio žiedo lankelį apsiviję vijoklinis augalas iš pirmo žvilgsnio primena akantą, tačiau ant siauro ir išgaubto paviršiaus pakako vietos ir susisukusio, riestą kojelę turinčio augalo motyvams, kurie kartojasi nepriklausomai nuo vijoklio su atsišakojimais.

4 pav. VŽP Valdovų rūmuose rastas auksinis žiedas (dydis 21,5 x 22,5 cm, svoris 6,2 g). 2014–2015 m. tyrimų vadovai: A. Kuncevičius, P. Blaževičius ir E. Ožalas. V. Abramausko nuotrauka. Saugoma Nacionaliniame muziejuje LDK valdovų rūmai

XIII–XV a. pradžios laikotarpiu datuojamų brangių žiedų, kurių priekinė praplatinta dalis papuošta įvijomis, rasta visuose LDK centruose: Vilniuje, Kernavėje, Senuosiuose Trakuose.

VŽP Valdovų rūmų teritorijoje rasti aukso, sidabro, alavo ir vario lydinio žiedai papuošti šiame straipsnyje tiriamomis įvijomis. Kai kurie iš jų buvo naudojami kaip signetai (spaudai). Įvijos ant šių žiedų yra dalis tos pačios tradicijos, kaip minėtoji medinių dirbinių puošyba: jos gali būti poruojamos po dvi ar viena jų gali likti be savo porininkės; įvijų koteliai neretai pastorinti, o šalimais pamatysime tokį pat trilapį, kaip ant auksinio žiedo su mėlynu emaliu (Avižinis ir kt. 2010: 173; Puškorius 2011: 100, Nr. 262). Tiesa, dvi viena prieš kitą (lyg veidrodinis atspindys) vaizduojamos kojelėmis suglaustos įvijos gali pavirsti ir vienu kūnu – ženklu, kuris paprastai vadinamas žalčiuku ir turi savitą simbolinę reikšmę. Tačiau jo aplinkoje vaizduojamos karpytos šakelės rodo, kad šiuo ir kitais panašiais atvejais išlieka ir tam tikras augalinio ornamento kontekstas (Puškorius 2011: 113, Nr. 296). 2 sidabriniai Kernavės archeologinės vietovės žiedai, papuošti įvijų ornamentu, surasti Kriveikiškio kapinyno griautiniuose kapuose, kur buvo palaidoti iki 1390 m. gyvavusio miesto gyventojai (Vėlius 2005: 74, pav. 37: 9; Baltramiejūnaitė ir kt. 2017: 159), vienas žiedas senųjų Kernavės bažnyčių šventoriuje surastas atsitiktinai (KMR A1163), dar vienas tokios pat formos dailiai išpuoštas sidabrinis žiedas aptiktas Senųjų Trakų piliavietės kultūriniame sluoksnyje (Kuncevičius 1997: 21, pav. 54).

Atskirai paminėtinas Kriveikiškio kapinyno moters kape 157 surastas apgalvis. Jo juostelę sudarė 10 keturkampių sidabrinių paauksuotų plokštelių, papuoštų dviem kryptimis besisukančiomis svastikomis ir dar viena papildoma plokštele su augaliniu motyvu (Vėlius 1999: 16; 2005: 46, pav. 13: 3). Dviejų veidrodiniu būdu suporuotų S raidžių kompozicija iš pirmo žvilgsnio primena žalčiukus, randamus ant kitų senovės juvelyrikos ir tekstilės dirbinių (plg. Bliujienė 1999: 118; Valatka 2004: 240). Tačiau nedidelės ataugėlės ant Kriveikiškio ženklų liemens – aiški nuoroda, jog tai į vieną sulietos dvi įvijos, mums jau matytos ant XIII–XIV a. medinių ir metalinių daiktų.

Įvijos būdingos ne tik žiedų, kai kuriais atvejais – ir apgalvių puošybai. XIII–XIV a. taip buvo įprasta puošti ir apskritų skardinių segių korpusą bei platėjančius pasaginių segių galus. Daugelis tokių papuošalų buvo rasti Obelių kaime (Ukmergės r.) esančiame kapinyne ir šalia tyvuliuojančiame tokį pat vardą turinčiame ežere.

1978 m. Obelių ežero pakrantėje pradėjus ardomo kapinyno tyrimus, buvo rasta V–VI a. griautinių ir degintinių kapų, 3 XIII–XV a. pradžios degintiniai kapai, 30 žirgų kapų ir net 91 XV a. griautinis žmogaus kapas. 1983 m. ežere, 0,8 m gylyje, aptiktas degėsingos žemės sluoksnis, kuriame surinkta daugiau nei 40 kg degintinių žmonių ir įvairių gyvūnų kaulų bei apie 2400 XIII a.–XV a. pradžios dirbinių bei jų fragmentų (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988: 35–46; Urbanavičius 1994: 4). Tyrimų vadovas Vytautas Urbanavičius ežere surastus radinius interpretavo kaip vandenyje palaidotų mirusiųjų kapų liekanas. Be to, pakrantėje jis aptiko apie 10 m ilgio ir 2–3 m pločio iš sausumos į vandenį vedusį grindinį, kurį vietomis sudarė net penki akmenų sluoksniai. Šiuo taku, anot tyrėjo, buvo nešami ir į ežerą išberiami sudegintų mirusiųjų palaikai (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988: 35).

Apskritos skardinės segės, kurių skersmuo svyruoja nuo 3,2 iki 4,1 cm, dažnai puoštos būtent įvijomis. Jos ypač būdingos XIII–XIV a.

5 pav. Kriveikiškio kapinyno apgalvio iš kapo 157 plokštelės (dalis; KMR A6987).
Arūno Baltėno nuotrauka (pagal Kernavė 2002: 188, pav. 507)

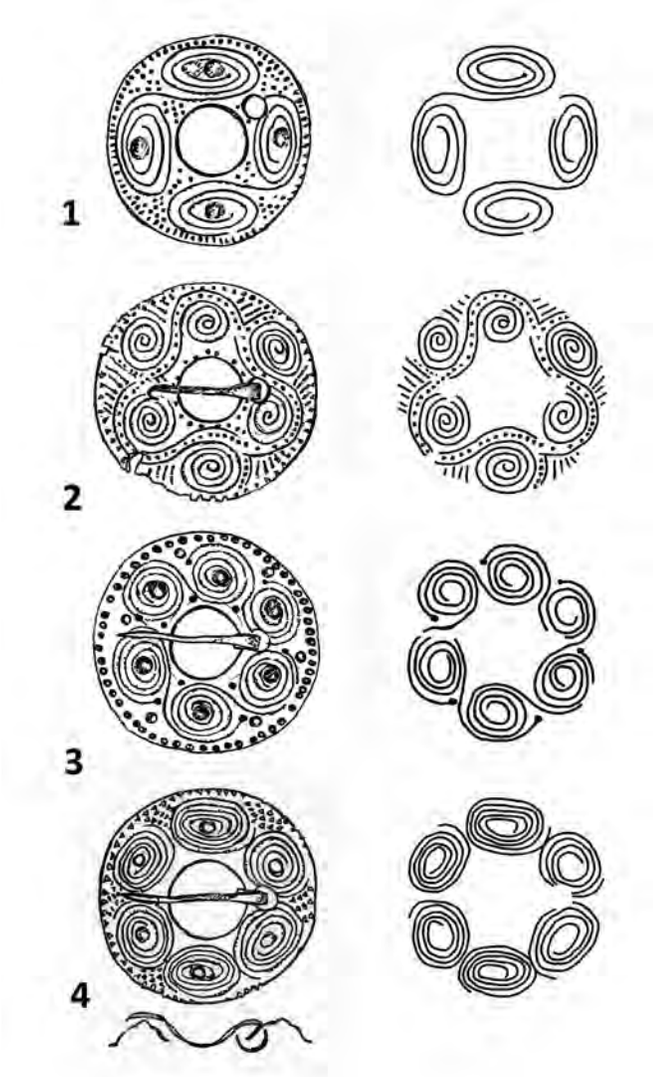

6 pav. Apskritų skardinių segių, rastų Obelių ežere, puošyba: 1) LNM AR 621: 1872; 2) LNM AR 621: 1879; 3) LNM AR 621: 1869; 4) LNM AR 621: 1875. Audronės Ruzienės piešiniai, patikslinti Vikenės Vaitkevičiūtės (LNM Archeologijos skyriaus kartoteka)

degintiniams kapams: vien tik Obelių ežere jų rasta 24 (išsamiau žr. Petrauskas 2017: 41–42).

Ant apskritų segių – didelė įvijų formų ir jų kompozicijų įvairovė, tačiau daugelis motyvų jau matyti ant medinių dirbinių ir kitų papuošalų. Pavyzdžiui, Valdovų rūmų teritorijoje rasto auksinio juostinio žiedo vijoklis primena vienos Obelių ežere rastos segės įvijų pynę (LNM AR 621: 1870), o medinių kamantų įvijos – kitos Obelių ežere rastos segės dekorą (LNM AR 621: 1879) (6: 2 pav.).

Savita įvijų pynė ant trečiosios Obelių ežero segės (LNM AR 621: 1869): ant kiekvienos šių įvijų kojelės padėta po tašką (6: 3 pav.), kuris primena ant kamantų, buožės, žiedų jau matytus kojelių pastorinimus arba jų išplatėjimus. Be to, iš apskritų Obelių ežero segių puošybos matyti, jog įvijos čia tapdavo kone koncentriniais ratais (LNM AR 621: 1875) (6: 4 pav.).

Labai panašiomis įvijomis buvo papuoštos ir Obelių ežere rastos pasaginės segės platėjančiais galais. Tai dažnas radinys iš XIII–XIV a. degintinių ir XIV a. pabaigos–XV a. griautinių kapų visoje Lietuvoje. Įdomu, kad tokią savitą formą ir visai nedaug išgaubtą plokštumą turintis papuošalas buvo taip gausiai ir rūpestingai dekoruojamas įvijomis. Kartais, laikantis veidrodinio principo, porose jos buvo glaudžiami kojelėmis (LNM AR 621: 1806), o kartais suliejamos į vieną S raidę (LNM AR 621: 1807). Du simetriški segės galai iš tokių ženklų leido kurti derinius, jau matytus ant Obelių ežere rastos apskritos skardinės segės (LNM AR 621: 1872), Kriveikiškio apgalvio plokštelės ir kai kurių kitų dirbinių. Nauja yra tai,

7 pav. Pasaginės platėjančiais galais segės, rastos Obelių ežere: 1) LNM AR 621: 1801; 2) LNM AR 621: 1807; 3) LNM AR 621: 1800; 4) LNM AR 621: 1816. V. Vaitkevičiaus nuotraukos

kad ant pasaginių segių, vietoj į S raidę sulietų dviejų įvijų, atsiranda U raidę primenantis ženklas su išorėn atvyniotais galais (LNM AR 621: 1800) (7: 3 pav.).

Be to, ant Obelių ežere rastų pasaginių segių platėjančiais galais yra įvijų pynių, tad tampa aišku, kad minėtosios įvijos gali būti abstrahuojamos kaip paprasti apskritimai su taškeliais viduryje (LNM AR 621: 1816) (7: 4 pav.). Atskiro dėmesio nusipelno segė, kurios įvijų galvutės turi lyg pašiaušt us plaukelius (LNM AR 621: 1801) (7: 1 pav.).

UNIVERSALUS SIMBOLIS BALTŲ KULTŪROS TERPĖJE

Spiralės motyvas nuo seno žinomas Europos ir viso pasaulio archeologinėje medžiagoje. Akmens amžiuje taip buvo ženklinami, dažnai rūpestingai išpuošiami dirbiniai iš akmens, molio ir kitų medžiagų (plg. Gimbutas 1989: 59, 145, 205). Daugelio tyrinėtojų dėmesio sulaukė vėlyvojo neolito laikotarpio raižiniai – spiralės ir duobutės – ant uolų Anglijoje, Škotijoje ir Airijoje. Dalis jų – tai kapų, datuojamų plačiu 4000–2500 m. pr. m. e. laikotarpiu, vidaus interjero ženklai. Kitos spiralės užfiksuotos atvirose erdvėse ant uolų, riedulių ir gali būti, kad tiesioginio ryšio su kapais neturi (išsamiau žr. van Hoek 1993).

Bronzos amžiuje spiralėmis ir spiralių pynėmis buvo ženklinami brangūs, be abejonės, apeiginę paskirtį turintys dirbiniai, tokie kaip 1400–1050 m. pr. m. e. pagamintas diskas iš Trundholmo pelkės, padengtas puošnia auksine plokšte, dabar eksponuojamas Danijos nacionaliniame muziejuje. Šis laikotarpis visoje Europoje pasižymi spiralės formos segių, smeigtukų, apyrankių gausa (plg. Gimbutas 1963: 74, 78, 118, 130). Kitus dirbinius, pavyzdžiui, masyvius skustuvus, puošia ne tik mitologiniai siužetai, bet ir į įvijas susukti jų galai (Warmenbol 2015; plg. Gimbutas 1963: 435).

Į Prūsiją ir Lietuvą pirmieji bronziniai smeigtukai įvijine galvute pateko apie 1500–1100 m. pr. m. e. Jų surasta pilkapiuose palaidotų mirusiųjų kapuose, be to, kartu su kitais dirbiniais, smeigtukai buvo aukojami į šlapynes (plg. Engel 1935: lent. 119; Grigalavičienė 1974: 208–209, 212)

Vėlesniam bronzos amžiaus laikotarpiui dar būdingi kabučiai, kurių abu galai atriesti ir susukti į įvijas.

Į įvijas susuktų baltų genčių papuošalų (arba jų dalių) tradicija toliau tęsėsi senajame geležies amžiuje: pirmųjų mūsų eros amžių kapuose randama

8 pav.- Žalvarinis įvijinis smeigtukas iš Patilčio (Telšių r.) (dydis – 26,6 cm). 1500–1200 m. pr. m. e. (pagal Butrimas 2009: 198)

žiedų atriestais ir susuktais galais (Banytė-Rowell 2009: 450–451). Atskiram tipui priklauso žiedai, kurių priekinėje dalyje simetriškai susuktos net keturios įvijos (Stankevičius 2007: 81).

Apie V–VI a. ant baltų genčių papuošalų ir prabangos daiktų, tokių kaip dideli, platūs geriamieji ragai, atsirado koncentrinių apskritimų ir pusapskritimių, kairinių ir dešininių spiralių, C, S ir atvirkščios S formos motyvų, kurie gerai pažįstami iš Vakarų Europos kraštų ir Skandinavijos (išsamiau žr. Bliujienė 2001: 11–12). Vėlyvajame geležies amžiuje įvijos motyvas ir tokią formą turintys papuošalai tarp baltų kraštų gyventojų buvo reti. Tačiau VIII–IX a. į įvijas susuktas uodegėles turi žalčiai ant aštuoniukės formos plokštelinių segių (Tautavičius 1996: 221–222), panašiu laikotarpiu į įvijas buvo susukamos ir savitų Vakarų, Vidurio ir Pietų Lietuvoje paplitusių smeigtukų galvutės (Kulikauskas 1982: 69–70).

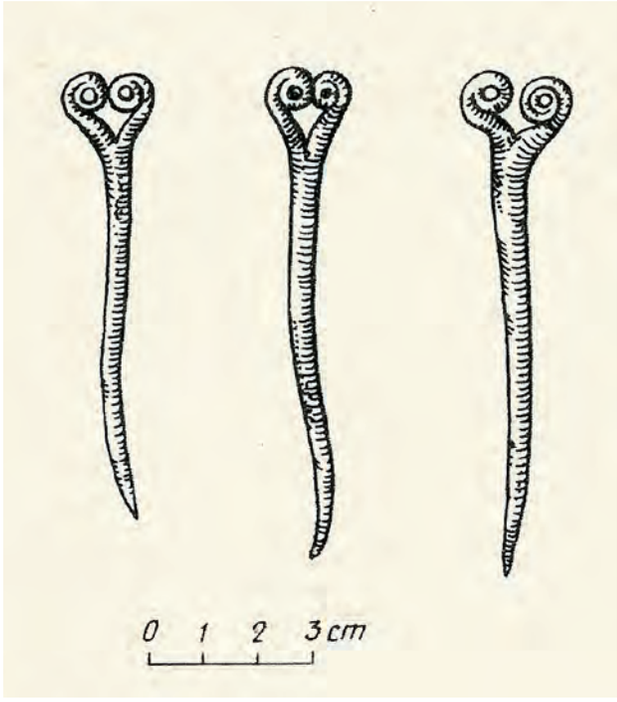

9 pav. Kaukų piliakalnyje (Alytaus r.) surasti smeigtukai su į įvijas susuktomis galvutėmis. IX–XII a. (pagal Kulikauskas 1982: pav. 112)

10 pav. Obelių ežere rastas geležinis skiltuvas atriestais galais. XIII–XIV a. (LNM AR 621: 1867). Gedimino Petrausko nuotrauka

11 pav. Senųjų Trakų piliavietėje rastas sidabrinis žiedas. XIV a. (TIM A2216)

Savo straipsnį pradėjome nuo to, jog XIII–XV a. pirmoje pusėje įvijos motyvas Lietuvoje buvo vienas iš ryškiausių to meto papuošalų bei kai kurių kitų daiktų puošybos elementų. Dabar tapo aišku, jog iki tol per kelis tūkstančius metų įvijos išvaizda keitėsi. Nuo seniausių laikų ji turėdavo keletą vijų, riestą uodegėlę arba tiesią kojelę; nesunku pastebėti, kaip kai kuriais atvejais plonytės vijos iš vidurio storėjo ir platėjo, tarsi užburdamos žiūrovą. Tokiam sukimui pabrėžti neretai papildomai dar buvo susukama (tordiruojama) ir įvijinę galvutę turinčio smeigtuko adata (8 pav.).

LDK įvijos primena voliutos motyvą architektūroje, dažniausiai turi vieną arba kelias vijas, išraiškingą riestą kojelę ir, jeigu jų pora, tai būna glaudžiamos ne tik galvutėmis, kaip priešistoriniais laikais, bet ir kojelėmis. Dar daugiau, kaip jau atkreipėme dėmesį, įvijų kojelės, jų lapeliai ir ataugėlės būna pastorintos (2, 3 ir 7: 1 pav.) – tai suteikė XIII–XV a. pirmos pusės ženklams niekur kitur nepastebėto savitumo.

Mintį, jog šios įvijos nėra visiškai abstrakčios ir gali vaizduoti augalą, sustiprina ant kai kurių papuošalų esantis skirtingomis kryptimis užbrūkšniuotas pagrindas – žemės ornamentas Jis lengvai atpažįstamas lyginant minėtųjų juvelyrinių dirbinių puošybą su senoviniais medinių verpsčių raižiniais (žr. Vaiškūnas 2005: 39–40). Atskirai paminėtina, kad didelėje XIII–XV a. pirmos pusės laikotarpio įvijų įvairovėje esama ne tik vienodų įvijų porų, trejetų ar pynių. Ant medinės buožės, rastos 1281–1282 m. Valdovų rūmų teritorijoje pastatyto svirno aruode, rūpestingai išraižytos trys įvijos, kuriomis tarsi siekta nuosekliai pavaizduoti tris augalo augimo fazes: pirmoji įvija bene labiausiai suspausta, lygia kojele; antroji, esanti šalia, kiek didesnė ir ant kojelės turinti trikampę lapelio žymę; na, o trečioji, didžiausia, atrodo, labiausiai išsiskleidusi (ir turi tik pusę vijos), su giliausiai meistro įrėžta kojele bei dideliu, ryškiu lapeliu (3 pav.).

UGNIES PAPARTIS IR JO ŽIEDAS

Į klausimą, kokį augalą vaizduoja ankstyvuoju LDK laikotarpiu išplitęs įvijų ornamentas, atsakyti nėra lengva – jaunus ūglius susisukusiomis galvutėmis pavasarį išleidžia daugelis augalų. Tačiau nagrinėjant ženklų simbolines reikšmes svarbi ne tik jų forma, t. y. kokie daiktai buvo ženklinami, bet ir gretimybės, tam tikri ornamentų deriniai. Šiuo požiūriu išsiskiria kamantai

12 pav. Besiskleidžiantis paupinis jonpapartis (Iš Krzewyozdobne.net)

iš VŽP Valdovų rūmų teritorijoje stovėjusio svirno (1 pav.). Kartu su į įvijas susisukusiais augalais ant jų buvo išraižytos svastikos (ugnies kryžiai), kurių ryšys su Perkūnu ir Kalveliu abejonių nekelia (išsamiau žr.: Vaitkevičius 2020). Toks pat derinys žinomas iš Kernavės: Kriveikiškio kapinyne rastas apgalvis, kurio paauksuotos plokštelės buvo paženklintos svastikomis ir sujungtų įvijų pora (5 pav.). Vadinasi, reikia ieškoti augalo, kuris išoriškai būtų panašus į mūsų nagrinėjamas įvijas ir, mitologiniu požiūriu, priklausytų Perkūno šventumo sričiai. Nedidelė šio straipsnio apimtis neleidžia plačiau apsvarstyti kelių galimų tolesnio tyrimo kelių. Šiandien pirmiausia aptarsime paupinį jonpapartį (lot. *Matteuccia struthiopteris*, anksčiau vadintas *Struthiopteris germanica*).

Paupinis jonpapartis iš blužniapapartinių (*Athyriaceae*) šeimos Lietuvoje yra gana retas, vakarinėje šalies dalyje visai neaptinkamas (Odland ir kt. 2006). Paprastai veši upių arba ežerų pakrantėse, iš šio paparčio kelmo taisyklingu ratu auga vegetatyviniai lapai trumpais kotais (lapai užauga iki 1 m aukščio), o centre auga sporas brandinantys lapai. Šis bruožas būdingas tik paupiniam jonpaparčiui, nes kitų paparčių sporangės (augalo dalis, kur brandinamos sporos) yra išsidėsčiusios vegetatyvinių lapų apačioje. Beje, paupinio jonpaparčio sporos bręsta visus metus ir yra išbarstomos kitų metų birželio–rugsėjo mėnesiais[2].

Kaip atidūs ženklų tyrinėtojai, atkreipsime dėmesį į faktą, jog paupinis jonpapartis turi ne vieną į įviją susisukusią ūglio galvutę. Kartu su ja aukštyn stiebiasi ir į šalis iš mažųjų įvijų skleidžiasi kiekvienas šio paparčio lapelis, tad jų skaičius viename krūme siekia kelis šimtus! Kunigas Ambraziejus Pranciškus Kašarauskas, daugelio gamtos ir kultūros sričių tyrėjas, paliko seniausią tikslų liudijimą apie tai, kuris iš paparčių per vasaros saulėgrįžą pražysta. Esą žemaičiai tikėjo, kad reikia būti išpažinusiam nuodėmes, nuoširdžiai melstis ir švaria sąžine be palydos leistis į vietą, kur auga Švento Jono vardu vadinamas papartis. Jis priklausąs *Struthiopteris germanica* rūšiai ir žemaičių dar vadinamas ugnies paparčiu (Коссаржевский 1863: 9–10)[3].

Labai vertingi ir patikimi 1957 m. Kazimiero Markelio Duokiškio apylinkėse (Rokiškio r.) užrašyti tikėjimai, kurie parodo paparčio ir jo žiedo ryšį su dievu Perkūnu ir apskritai ugnimi:

Paparčia žiedas žydi miški, perkūna trinktaj vietaj (LTR 2989/395).

Paparčia žiedas esti auksinis.

Papartis žydi žiedu, panašiu į degunčią žariją.

2 Už šiuos paaiškinimus ir daugelį kitų konsultacijų botaniniais klausimais nuoširdžiai dėkoju dr. Onutei Grigaitei.

3 Tenka pripažinti, kad šis paparčio žiedo aprašymas, matyt, ne pačiam A. P. Kašarauskui tekstą verčiant iš lenkų į rusų kalbą, nukentėjo ir atrodo netgi prieštaringas: *Онъ разцветаетъ въ полночь съ 23 на 24 Іюня, на кануне дня Св. Іоанна. Право пріобретенія его ограничено многими условіями; необходимо быть у Исповеди, молиться искренно и съ чистою совестью отправиться одному на место, где растеть папортникь, особенно известный род его, называемый на Жмуди* szwenta Iona papartis, *или же, принадлежащий к роду* Struthiopteris germanica *и именуемый на Жмудском языке* ugnies papartis (Коссаржевский 1863: 9–10).

13 pav. Kriveikiškio kapinyno kape 100 rastas žiedas. XIV a. (KMR A6140-1-H)

Kai papartis pražysta, ta vieta aplink nušvinta skaisčiu šviesu.

Paparčiui pražydus, pasdara šviesu kaip dienų, bet tik trumpų minutį.

Paparčiui pražydus, pasdara aplinkui šviesu, tartum žaibui sužaibavus (LTR 2989/399).

Palyginimui, Kupiškio krašte tikėta, kad vidurnaktį paparčio žiedas žemėn *nulekia* iš dangaus (LMD I 531/1). Beje, paparčio žiedo išvaizda dar buvo lyginama su žvaigžde (LMD 660/71) ir su mėnuliu (LMD I 474/770). Tai iškalbingai atspindi ir XIII–XV a. pradžios archeologinė medžiaga. Ant auksinio žiedo iš VŽP Valdovų rūmų teritorijos (Gliebutė 2022: 219, Nr. 2) ir sidabro lydinio žiedo iš Kriveikiškio kapinyno kapo 100 tarp keturių įvijų tarsi ugnis, žarija ar žvaigždė pavaizduotas lygiakraštis kryžius.

Dar vienas vario lydinio žiedas iš Valdovų rūmų praplatinta priekine dalimi, tarp keturių įvijų, kaip Saulę ar Mėnulį, vaizduoja didelį, taisyklingą tuščiaviduri apskritimą (Gliebutė 2022: 336, Nr. 6).

Pabrėžtina, kad nagrinėjant simbolines reikšmes svarbus ne tik paparčio žiedo motyvas (jo variantai) konkrečioje kompozicijoje, bet ir paties dirbinio medžiagiškumas, forma. Dėmesį atkreipia brangieji, it mitinis paparčio žiedas spindintys metalai, iš kurių buvo pagaminti jau minėtieji ir kai kurie kiti žiedai. Kartu tai, žinoma, buvo valdžios, galios ir turtų simbolis[4]. Juk visuotinai tikėta, kad paparčio žiedo atradėjas ir savininkas žinąs apie žemėje paslėptus turtus (*Kas randąs paparčio žiedą, galįs viską žinoti, matyti žemėje paslėptus turtus* – Balys 1993: 236).

Įvijomis-paparčiais paženklintų papuošalų (žiedų, skardinių, pasaginių segių platėjančiais galais, kai kurių apyrankių) forma laikytina nuoroda į apskritą paties paparčio žiedo formą. Laikantis tokios nuomonės, minėtieji papuošalai su paparčius vaizduojančiomis įvijomis teikė ir nepaprastą mitinį žinojimą, laimę, sveikatą ir tam tikru mastu saugojo jų savininką.

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Ankstyvojo LDK laikotarpio religija ir kultūra, kaip mes šiandien šias gyvenimo sritis suprantame, laukia visapusiškų tyrinėjimų, archeologų, mitologų, kultūros istorikų talkos. VŽP Valdovų rūmų teritorijoje, Kernavėje ir daugelyje kitų vietovių surasti archeologiniai radiniai, datuojami laikotarpiu iki oficialaus valstybės krikšto ir pirmaisiais dešimtmečiais po jo, atveria unikalią galimybę atrasti savitus lietuvių feodalinės visuomenės ir to meto tapatybės ar net tapatybių bruožus; apie tai ne kartą svarstė Algirdas Julius Greimas ir jau brėžė tyrimų gaires.

Šiame straipsnyje nagrinėjamas XIII–XIV a., kai kuriais atvejais – XV a. pradžios kultūriniame horizonte įvairiomis aplinkybėmis išnyrantis įvijos (dviejų, trijų įvijų, jų pynės) ženklas. Jis nuo universalaus spiralės simbolio, būdingo Europai nuo pat akmens, o baltų kraštams – nuo bronzos amžiaus, skiriasi tuo, jog turi tik vieną arba kelias vijas, dailiai riestą kojelę ir, jeigu įvijos yra dvi, t. y. sudaro porą, jos buvo glaudžiamos ne tik galvutėmis, kaip priešistoriniais laikais, bet ir kojelėmis. Be to, šių įvijų kojelės neretai buvo storinamos, papildomos lapelių žymėmis, ataugomis.

Visi šie ir kai kurie kiti įvijų vaizdavimo ypatumai, jų ir kitų ženklų deriniai verčia manyti, kad įvijos turėjo ne abstrakčią reikšmę (ar kai kuriais atvejais – ne vien abstrakčią reikšmę). Jos buvo paparčio arba, šiandien turimais duomenimis, paupinio jonpaparčio atvaizdas ir simbolis, kurio reikšmė tiesiogiai susijusi su dievo Perkūno ir ugnies šventumo lauku. Tad manytina, kad įvijos pabrėžė ne paparčių augimo galią ir tai, kaip jos kasmet išsiriesdamos skleidžiasi, o vaizdavo nepaprastą vasaros saulėgrįžos šventės akimirką, belaukiant paparčio žiedo, žadančio visažinystę, taip pat laimę, sveikatą ir, tam tikru mastu, apsaugą, pražydimo.

4 Atkreiptinas dėmesys, kad dalis straipsnyje paminėtų žiedų buvo signetiniai, t. y. naudoti ir kaip spaudai, patvirtinantys savininko parašą.

Tokia interpretacija dera su menama iš brangiųjų metalų pagamintų ir įvijomis papuoštų žiedų (mūsų nuomone, kai kurie iš jų, kartu su paparčiu, vaizduoja ir jo žiedą) simboline reikšme. Tokių žiedų savininkai pasižymėjo įvairiomis galiomis ir siekė papildomų – mitinių. Medinių buožių puošyba įvijomis ateityje, matyt, taps viena iš svarbiausių nuorodų, ieškant atsakymo į klausimą, kam šie dirbiniai buvo skirti ir kaip jie buvo naudojami. Apskritų skardinių ir pasaginių segių platėjančiais galais puošyba nuo šiol taip pat turės būti vertinama ne vien estetiniu požiūriu, bet ir kaip reikšmingas lietuvių religijos ir mitologijos tyrimų šaltinis. Į šiuos tyrimus būtina įtraukti kuo daugiau archeologinės medžiagos, kurią prakalbinti padeda mūsų kalbos ir tautosakos žinios, o ji, savo ruožtu, įvaizdina, padeda atrasti kertinių mūsų prigimtinės kultūros simbolių grafinį pavidalą.

PADĖKA

Už suteiktas žinias, paaiškinimus ir kitą pagalbą rengiant straipsnį dėkoju dr. Povilui Blaževičiui, dr. Rasai Gliebutei, dr. Onutei Grigaitei, Gyčiui Grižui, dr. Irutei Kaminskaitei, dr. Gediminui Petrauskui ir dr. Daivai Vaitkevičienei.

Valstybinio Kernavės kultūrinio rezervato muziejui, Lietuvos nacionaliniam muziejui, Nacionaliniam muziejui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmai ir Vilniaus dailės akademijos leidyklai esu dėkingas už suteiktas iliustracijas ir leidimą jas skelbti.

SANTRUMPOS

KMR – Kernavės archeologinės vietovės muziejaus rinkiniai
KPC PB – Kultūros paveldo centro Paveldosaugos bibliotekos archyvas
LIIR – Lietuvos istorijos instituto bibliotekos Rankraštynas
LMD – Lietuvių mokslo draugijos rinkiniai Lietuvių tautosakos archyve
LNM AR – Lietuvos nacionalinio muziejaus rinkiniai
LTR – Lietuvių tautosakos archyvas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute (nurodomas rinkinio numeris ir tautosakos vienetas)
TIM – Trakų istorijos muziejus
VŽP – Vilniaus Žemutinė pilis

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Avižinis ir kt. 2010 = D. Avižinis, V. Dolinskas, Ė. Striškienė. *Lietuvos Didžiųjų kunigaikščių rūmai Vilniaus Žemutinėje pilyje. Istorija ir rinkiniai*. Vilnius.

Balys 1993 = J. Balys. *Lietuvių kalendorinės šventės. Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*. Vilnius (2 papildytas leid.).

Baltramiejūnaitė ir kt. 2017 = D. Baltramiejūnaitė, J. Poškienė, R. Vengalis, G. Vėlius. *Atrastoji Kernavė*. Kernavės archeologinės vietovės muziejaus katalogas. Kernavė.

Banytė-Rowell 2009 = R. Banytė-Rowell. Žiedai kaip baltų meninės kūrybos atspindys. *Baltų menas. Parodos katalogas*. Sudarė A. Butrimas. Vilnius, p. 445–508.

Baubaitė ir kt. 2016 = D. Baubaitė, R. Pukienė, R. Steponavičiūtė. XIII a. II p. polichromuoto balno iš archeologinių tyrimų Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje tyrimai ir konservavimo problematika. R. Kasiulytė, V. Lukšėnienė, R. Švelnikas (sud.). *Restauravimo slėpiniai: kūrinių kelias į gyvąjį meno vertybių pasaulį, konferencijos pranešimų rinkinys*. Vilnius, p. 19–26.

Blaževičius, Bugys 2011 = P. Blaževičius, P. Bugys. Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų vakarinio ir šiaurinio korpusų išorė. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2011 metais*. Vilnius, p. 161–169.

Blaževičius 2015 = P. Blaževičius. *The story of medieval brooms*. Stendinis pranešimas 21-ajame Europos archeologų asociacijos kongrese Glazge 2015 m. rugsėjo 2–5 d.

Bliujienė 1999 = A. Bliujienė. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius.

Bliujienė 2001 = A. Bliujienė. I tūkstantmečio vidurio baltų genčių ornamentikos bruožai (geometriniai ir realistiniai zoomorfiniai motyvai). *Lituanistica*, Nr. 1, p. 3–26.

Bugys ir kt. 2020 = P. Bugys, S. Venckūnienė, E. Zaveckienė. *Kariauti pratusi tauta. Lietuvių karinis elitas XIII–XIV a*. Tarptautinės parodos katalogas. 2020 m. lapkričio 10 d.–2021 m. sausio 31 d. Vilnius.

Butrimas 2009 = A. Butrimas. Vienos papuošalų grupės istorija: smeigtukai. *Baltų menas. Parodos katalogas*. Sudarė A. Butrimas. Vilnius, p. 189–280.

Engel 1935 = C. Engel. *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*. Königsberg, Bd. 1.

Gimbutas 1965 = M. Gimbutas. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Paris-Hague-London.

Gimbutas 1989 = M. Gimbutas. *The language of the Goddess*. New York.

Gliebutė 2022 = R. Gliebutė. *XIII–XVII a. juvelyrika Vilniuje archeologiniais duomenimis*. Daktaro disertacija. Hum. m., istorija (05H). Vilnius.

Greimas 2018 = A. J. Greimas. Mitologija ir tautosaka. A. Sverdiolas, E. Landowski (sud.). *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos*. Vilnius, t. 2, p. 93–141.

Grigalavičienė 1974 = E. Grigalavičienė. Žalvario amžiaus paminklai ir radiniai. R. Rimantienė (red.). *Lietuvos archeologijos atlasas*, I. *Akmens ir žalvario amžiaus paminklai*. Vilnius, p. 206–228.

van Hoek 1993 = Maarten A. M. van Hoek. The Spiral in British and Irish Neolithic Rock Art, *Glasgow Archaeological Journal*, Vol. 18, p. 11–32.

Kaminskaitė 2009 = I. Kaminskaitė. XIII–XV a. medinės lazdos su buoželėmis: faktai ir hipotezės. *Lietuvos archeologija*, t. 34, p. 151–170.

Kaminskaitė 2016 = I. Kaminskaitė. *Mediniai dirbiniai Vilniaus Žemutinėje pilyje archeologiniais duomenimis*. Daktaro disertacija. Hum. m., istorija (05H). Vilnius.

Kaul 2005 = F. Kaul. Bronze Age tripartite cosmologies. *Praehistorische Zeitschrift*, vol. 80(2), s. 135–148.

Kernavė 2002 = A. Bitner-Wróblewska, A. Luchtanas, W. Brzeziński, M. Engel, G. Iwanowska (sud.). *Kernavė – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*. Warszawa.

Kitkauskas 2009 = N. Kitkauskas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmai*. Vilnius.

Kulikauskas 1982 = P. Kulikauskas. *Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje*. Vilnius.

Kuncevičius 1997 = A. Kuncevičius. *Senųjų Trakų piliavietės 1997 metų archeologiniai tyrimai*. Vilnius. Saug. KPC PB f. 39, ap. 1, b. 121.

Kuncevičius 2015 = A. Kuncevičius. *Vilniaus Žemutinė pilis. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų rytinio korpuso šiaurinio priestato archeologinių tyrimų 2014–2015 m. ataskaita*, I–II. Vilnius. Saugoma LIIR f. 1–7227.

Kuncevičius ir kt. 2015 = A. Kuncevičius, P. Blaževičius, E. Ožalas. Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų rytinio korpuso šiaurinio priestato U ir W rūsių tyrimai 2014–2015 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2015 metais*. Vilnius, p. 201–207.

Odland ir kt. 2006 = A. Odland, J. R. Naujalis, A. Stapulionytė. Variation in the structure of Matteuccia struthiopteris populations in Lithuania. *Biologija*, Nr. 1, p. 83–90.

Petrauskas 2017 = G. Petrauskas. *Laidosena viduramžių Lietuvoje: mirusiųjų deginimo paprotys*. Daktaro disertacija. Hum. m., istorija (05H). Vilnius.

Puškorius 2011 = A. Puškorius (sud.). *Tarp kasdienybės ir prabangos. Restauruoti Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų archeologiniai radiniai*. Vilnius.

Puzinas 1938 = J. Puzinas. *Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918–1938 m. Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga)*. Kaunas.

Stankevičius 2007 = M. Stankevičius. Senojo geležies amžiaus (I–IV a.) metaliniai žiedai. *Archaeologia Lituana*, t. 8, p. 70–96.

Tautavičius 1996 = A. Tautavičius. *Vidurinis geležies amžius (V–IX a.)*. Vilnius.

Urbanavičius 1994 = V. Urbanavičius. Lietuvių pagonybė ir jos reliktai XIII–XVII amžiais. *Liaudies kultūra*, Nr. 3, p. 1–7.

Urbanavičius, Urbanavičienė 1998 = V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė. Archeologiniai tyrimai. *Obelių kapinynas* (Lietuvos archeologija, t. 6). Vilnius, p. 9–63.

Vaiškūnas 2005 = J. Vaiškūnas. Verpstė ir visata. *Liaudies kultūra*, Nr. 1, p. 28–45.

Vaitkevičienė, Vaitkevičius 2001 = D. Vaitkevičienė, V. Vaitkevičius. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. *Lietuvos archeologija*, t. 21, p. 311–334.

Vaitkevičius 2020 = V. Vaitkevičius. The Swastika in Lithuania: the Horizon of the 13th and 14th Centuries. *Archaeologia Baltica*, vol. 27, p. 104–119.

Valatka 2004 = V. Valatka. Paragaudžio juosta. L. Valatkienė, D. Mukienė, A. Girininkas (sud.). *Žemaičių žemės tyrinėjimai*, I. *Archeologija. Rašytinis palikimas Žemaičių muziejuje Alka*. Vilnius, p. 240–242.

Vėlius 1999 = G. Vėlius. *Kernavės-Kriveikiškių kapinynas. 1998 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita*. Vilnius. Saug. KPC PB f. 39, ap. 1, b. 286.

Vėlius 2005 = G. Vėlius. *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje*. Vilnius.

Warmenbol 2015 = E. Warmenbol. Nordic Late Bronze Age Razors: »Very like a Whale«. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Jhrsg. 45, Hft. 4, s. 487–497.

Коссаржевский 1863 = А. Коссаржевский. О цвете папортника. Символ счастия и ясновидения на Литве и Жмуди. *Памятная книжка Ковенской губерніи на 1862 годъ*. Ковна, с. 9–19.

ARCHAEOLOGY OF SYMBOLS: COILED ORNAMENTS FROM THE 13TH-14TH C.

Vykintas VAITKEVIČIUS

In 2014, unique decorated wooden items from the second half of the 13th century, found in the Palace of the Grand Dukes (Figure 1), opened new possibilities for exploring the symbols from the times of the Grand Duchy of Lithuania. It became clear that Vilnius, Kernavė, Trakai, and many other archaeological sites of the 13th-14th centuries belong to one cultural horizon, which must be carefully studied. This article continues the research of the fire cross (swastika) which has already been carried out in recent years and examines the coiled ornaments of the 13th-14th centuries (in some cases – the beginning of the 15th century).

In the above-mentioned cultural horizon, the coil symbol (two, three coils, their braids) is most often found on rings, horseshoe and circular brooches, headdresses, and other jewellery (Figures 4-7, 11), ceremonial articles (wood sticks with knobs) (Figure 3), and daily-use items (cf. iron strikers, the ends of which were often twisted into strands Figure 10). From the universal symbol of the spiral that is characteristic of Europe since the Stone Age (for the Baltic region – from the Bronze Age), the ornamentation of the 13th-14th centuries differs in that it has only one or more coils, a beautifully curled stem, and if the coils are depicted in a pair, they were put together not only at the tops, as in prehistoric times, but also at the stems. In addition, the stems of the 13th-14th century coils were often thickened, supplemented with leaf ornaments and growths. These and some other peculiarities of depicting coils, and their combinations with other signs, suggest that the coil did not have an abstract significance, but was an image of a fern – according to the data available today, of mainly the fiddlehead fern (Lat. Matteuccia struthiopteris). Its symbolic meaning was directly related to the God of Thunder and the sacredness of fire; the coils did not emphasise the power of fern growth and the beauty of their fronds expanding (Figure 12), but rather depicted that extraordinary moment of the summer solstice, when omniscience blooms, as well as the bloom of the fern, promising happiness, health, and protection. Archaeological material also preserved the graphic form of this fundamental symbol of our natural culture (Figure 13).

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevicius@ku.lt

Vilniui – 700

IŠ ŽEMĖS IŠNYRANTI ISTORIJA

APIE ATRADIMUS RADVILŲ REZIDENCIJOJE PRIE NERIES PASAKOJA ARCHEOLOGAS IGNAS SADAUSKAS

Rasa KALINAUSKAITĖ

Marcelinas Januševičius. Radvilų rūmų griuvėsiai Vilniuje. XIX a. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje. Anot dr. Birutės Vitkauskienės, šiame ir kituose iš XIX a. išlikusiuose rūmų piešiniuose matomas pietinis, arba sodo, fasadas buvo suprojektuotas XVII a. viduryje Boguslovui Radvilai pertvarkant rezidenciją pagal prancūziškąją koncepciją. Atvira galerija buvo skirta stebėti gamtą arba renginius sode (fasadai su arkadomis tuo metu Lietuvoje buvo populiarūs). Dailės istorikės manymu, „tikriausiai matome XVII a. vidurio baroko architektūrą, kurioje justi, visų pirma, *Palladio* inicijuotas didžiojo orderio iškilmingumas, itin noriai taikytas Prancūzijos baroke“[1]. Šis ir kiti iš XIX a. išlikę rūmų atvaizdai sukurti pagal architekto P. Rosio XVIII a. pabaigos piešinį

Prieš ketverius metus žiniasklaidoje plačiai nuskambėjo žinia: Vilniaus senamiestyje, teritorijoje tarp Žygimantų, Radvilų ir Tilto gatvių, archeologai surado prie Neries stovėjusių legendinių Biržų-Dubingių Radvilų giminės XVI–XVII a. rūmų liekanas. Tyrimams vadovavęs archeologas Ignas Sadauskas apie jų rezultatus paskelbė straipsniuose[2], o plačiajai visuomenei pristatė Lietuvos nacionaliniame muziejuje 2019 m. skaitytoje viešoje paskaitoje[3]. Tąkart pradėdamas paskaitą jis paneigė gandus, kad surasti grindiniai, kuriais galėjusi vaikščioti Barbora Radvilaitė: „Deja, ji

1 Vitkauskienė 2010a: 126.

2 Sadauskas 2018; Šmigelskas, Sadauskas 2013; Šmigelskas, Sadauskas 2020; Šmigelskas, Sadauskas 2022.

3 Vaizdo įrašas internete, prieiga: https://www.youtube.com/watch?v=VhfRP1je2s8, žiūrėta 2023-05-20.

Tadas Bičkauskas. Radvilų rūmų Puškornioje griuvėsiai. 1828 m. Litografija. Saugoma Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (www.polona.pl). B. Vitkauskienės manymu, čia tikriausiai pavaizduotas vienas iš tarnybinių rūmų korpusų, galbūt senosios arklidės

jau buvo iškeliavusi anapilin, kai buvo pastatyti šie rūmai." Bet nuo to laiko tęsiant tyrimus padėtis kiek pasikeitė, ir Ignas SADAUSKAS sutiko su „Būdo" skaitytojais pasidalinti naujausiais atradimais, tarp kurių – ir žinia apie surastą senąją rūmų dalį, kurioje Barbora Radvilaitė iš tiesų galėjo lankytis.

Vietą, kuri galbūt mena penkis šimtmečius nepamirštamą meilės istoriją, archeologai tiria vystant nekilnojamojo turto projektą, pagal kurį čia planuojama įrengti prabangius butus, viešbutį, biurų patalpas ir požeminę automobilių stovėjimo aikštelę – Vilniaus miesto savivaldybės tarybos 2013 m. patvirtintame šios teritorijos detaliajame plane yra nurodyta, kad prieš pradedant žemės kasimo darbus būtina atlikti archeologinius tyrimus.

Kad kadaise čia būta Radvilų rezidencijos, iš istorinių šaltinių žinota jau seniai, ši valda su rūmais yra pažymėta senuosiuose planuose, o galingiausios LDK didikų šeimos palikimui skirtame Vlado Drėmos knygos „Dingęs Vilnius" skyriuje, kur aprašytos devynios Vilniuje Radvilų turėtos valdos, matome paskutiniame XVIII a. dešimtmetyje įamžintą jau smarkiai apgriuvusių, bet vis dar didingų rūmų atvaizdą[4].

Dailės istorikė dr. Birutė Rūta Vitkauskienė 2010 m. paskelbtuose istoriniuose tyrimuose atskleidė netoli Žemutinės pilies buvusios vietovės, kur Radvilų šeimos Goniondzo ir Medelių kunigaikščiai jau XVI a. pradžioje turėjo sklypų, reikšmę[5]. Ši teritorija, nusidriekusi nuo Šv. Jurgio bažnyčios apylinkių iki pat Totorių ir Vilniaus vartų bei Vilniaus gatvės, nuo seno vadinta Puškarnia – turbūt todėl, kad čia buvo liejamos patrankos ir gyveno kalviai, liejikai bei kiti su karo reikmėmis susiję meistrai. Prie kariško konteksto dera ir 1601 m. paminėtas, tad jau anksčiau už vienuolyno netoli Vilniaus gatvės buvęs karališkasis pastatas palapinėms džiovinti, greičiausiai karo žygio palapinių saugykla. Puškarnia buvo už miesto ribų, bet itin glaudžiai susijusi su pilimi ir valdovo veikla. 1547 m. Žygimantas Augustas rekonstravo ir išplėtė į pietryčius nuo Šv. Jurgio bažnyčios buvusią patrankų liejyklą, be to, šios bažnyčios apylinkėse tuo metu pastatytos kelerios valdovo dvaro arklidės (didžiosios kinkomiems arkliams – prie bažnyčios, jojamiesiems žirgams – prie vieškelio, trečiosios – už Vilnelės, ketvirtosios – už pono maršalkos rūmų), kiti ūkiniai pastatai. Anot B. Vitkauskienės, iš Lietuvos

4 Drėma 1991 154–164.

5 Čia ir toliau remiamasi jos tyrimu: Vitkauskienė 2010b.

didžiojo kunigaikščio statybinę veiklą liudijančių 1544–1548 m. dvaro sąskaitų, saugomų Varšuvos senųjų aktų archyve, Lietuvos Metrikos ir kitų dokumentų matyti, kad Puškarnioje kūrėsi valdovo palankumo nusipelnę asmenys – kilmingieji, amatininkai[6], su dvaru susiję asmenys ir valstybės pareigūnai, tad galima prielaida, kad šis rajonas arba jo dalys priklausė piliai. Prieš Antrąjį pasaulinį karą lenkų meno istorikas Marianas Moreliovskis Vroclavo bibliotekoje išlikusiame rankraštyje vienas pirmųjų rašė apie Puškarnioje galėjusius būti gynybinius įtvirtinimus, pastebėdamas, kad šalia Šv. Jurgio bažnyčios esąs bokštas labiau primena pilies bokštą nei bažnyčios varpinę.

Ši dabar retai visuomenei atveriama šventojo riterių ir karių globėjo titulą turinti buvusi karmelitų bažnyčia, kurioje sovietmečiu veikė Knygų rūmais vadinta Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos senųjų leidinių saugykla, – Radvilų palikimas, menantis ankstyviausią žinomą jų veiklos Puškarnioje laiką. 1506 m. pergalei prieš totorius prie Klecko atminti ją savo valdoje įsteigė Vilniaus vaivada ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila, padovanojęs du nusipirktus palivarkus[7]. Anot 1514 m. data pažymėto rašto, paskelbto karmelitų vienuolyno XVIII a. dokumentų rinkinyje, Radvila aukštumoje, arba kalnelyje, ant Vilijos kranto savo lėšomis pastatė Švč. Mergelės Marijos Snieginės bažnyčią. Vėliau jos titulas pasikeitė ir jau XVI a. ji vadinta Šv. Jurgio bažnyčia, o karaliumi ir didžiuoju kunigaikščiu tapęs Žygimantas Senasis padovanojo jai dar daugiau žemės.

Radvilų rūmai prie Neries, B. Vitkauskienės manymu, pirmą kartą paminėti 1544–1548 m. valdovo sąskaitose, liudijančiose apie arklidžių statybą dabartinės Tilto gatvės rajone, nes 1546 m. minimas kanalas, iškastas į didžiąsias karaliaus arklides nuo Vilniaus kašteliono rūmų, o 1527–1541 m. šias pareigas ėjo Jurgis Radvila (1480–1541) – karmelitų bažnyčią Puškarnioje įsteigusio Mikalojaus brolis ir būsimosios Lietuvos didžiosios kunigaikštienės bei Lenkijos karalienės, Žygimanto Augusto žmonos Barboros Radvilaitės (1522–1551) tėvas.

To meto valdovo sąskaitos atspindi ir dengto tilto per Vilnelę statybas:

> 1547 m. liepos 4 d.–spalio 22 d. buvo pastatytas kitas medinis tiltas per Vilnelę ties naujuoju Žygimanto Augusto namu (dab. – Lietuvos nacionalinio muziejaus korpusu), priešais kurį jaunasis didysis kunigaikštis įveisė naują sodą su tvenkiniais (Exposita pecuniarum pro aedifficiis pontis lignee per fluvium Vilna ex domo nova murata versus piscinas seu hortum... – „Išlaidos medinio tilto per upę Vilnią ties naujuoju mūriniu namu arba sodu statybai...“) <...>. Sprendžiant iš statybinių išlaidų, tiltas buvo nemažas, paremtas ant mūrinių piliorių, dengtas čerpėmis. Šis tiltas, matyt, buvo naudojamas išimtinai valdovo reikmėms – greitai pasiekti savo arklides.[8]

Galbūt su šiuo tiltu susijusi ir V. Drėmos minima romantiškoji istorijos gija: „Radvilų sodą nuo Žemutinės pilies teskyrė senoji Vilnelės vaga, per kurią Žygimantas Augustas, regis, buvo įrengęs dengtą tiltelį, kuriuo naudojosi 1542–1547 m. vakarais lankydamas Barborą Radvilaitę jos rūmuose.“[9] Pats sodas, iš rytų pusės supęs puošnius, trijų aukštų, italų manierizmo stiliaus Radvilų rūmus, buvęs itališko tipo, „pakraščiais apsodintas liepomis ir eglėmis, o viduryje obelų ir vyšnių alėjomis. Centre puikavosi įvairiausiais gėlynais apsupti keturi tvenkiniai.“[10]

Antrąkart rūmus – mūrinių pastatų kompleksą – 1599 m. pasirašytame testamente paminėjo Kristupas Radvila pravarde Perkūnas (1547–1603), paveldėjęs juos iš savo tėvo, Barboros Radvilaitės brolio Mikalojaus Radvilos Rudojo (1512–1584)[11]. Po Perkūno mirties rūmus paveldėjo vyriausiasis jo sūnus Vilniaus kaštelionas Jonušas Radvila (1579–1620), o po jo mirties – jo sūnus Boguslovas Radvila (1620–1669). Anot B. Vitkauskienės, tai rodo, kad Goniondzo ir Medelių kunigaikščių šakai 1542 m. išmirus rūmus prie Neries paveldėdavo Biržų ir Dubingių kunigaikščių Radvilų šakos palikuonys.

6 Pvz., tarp Lietuvos Metrikoje aptiktų karalių ir didžiųjų kunigaikščių Žygimanto Augusto ir Zigmanto Vazos privilegijų lietuviškajame dvare tarnavusiems amatininkams, susijusiems su patrankų liejyba, nurodyta 1569 m. Žygimanto Augusto privilegija, kuria jis atleidžia dvaro šaltkalvio, vėliau puškoriumi ir ceikvartu vadinamo Martyno Kohuto (Gohut, Kohut) namus, buvusius greta Vilniaus gatvės tarp pabūklininko Jono Puškoriaus (Jana Puszkarza) ir garsaus Vilniaus pabūklų liejiko Kristupo Goltšliagerio namų, nuo bet kokių prievolių ir mokesčių, leidžia laisvai varyti degtinę ir gaminti kitus alkoholinius gėrimus. M. Kohutui mirus, 1599 m. karalius Zigmantas Vaza išdavė raštą, kuriuo ceigvartu paskyrė Simoną Deringą, kuriam jau anksčiau Puškarnioje prie Neries buvo duotas sklypas, buvęs netoli Žaliojo tilto, praėjus Šv. Jurgio bažnyčią, prie Tilto gatvės. Pagal Vitkauskienė 2010b

7 Ten pat.

8 Ten pat.

9 Drėma 1991: 155.

10 Ten pat.

11 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: Vitkauskienė 2010b

Radvilų rūmai Puškarnioje. 1600 m. Tomo Makovskio Vilniaus miesto panoramos fragmentas. I. Sadausko spėjimu, pastatas, pavaizduotas stovintis galu į Nerį (ties skaičiumi „1“), gali būti Kryžminis korpusas, kurio neseniai surastos liekanos datuotos XVI a. V. Drėma apie šį Radvilų dvaro atvaizdą rašė: „Priekiniame panoramos plane, už kelio į Žaliąjį tiltą, matyti didelis kvadratais suskirstytas daržas, kurio kairėje auga penki didesni medžiai (Nr. 2). Visas daržo plotas perimetru apstatytas nedideliais vienaaukščiais namukais. Viduriu į gilumą veda platus takas, iš šonų atitvertas nuo daržų neaukšta tvorele. Daržų gilumoje grupė didesnių mūrinių namų, o už jų nupieštas Vingrių upelis stačiais, poliais sutvirtintais krantais. Jis skiria ūkinę dvaro dalį nuo gilumoje matomos reprezentacinės. Čia tarp aukštų ir tankių parko medžių galima įžiūrėti penkių mūrinių pastatų ansamblį, kurio viduryje išsiskiria pailgi reprezentaciniai trijų aukštų rūmai su aukštu cilindriniu bokštu pietvakarių kampe. <...> Į dešinę nuo reprezentacinių rūmų parko, už nedidelės aikštelės, ant kalvos, tankiais dideliais medžiais apsupta, stūksojo Marijos Snieginės bažnyčia dvišlaičiu stogu, su masyviu kvadratiniu bokštu (Nr. 8) ir vienuolynas“ (iš kn. „Dingęs Vilnius“)

Prieš palaidojant Dubingiuose, Jonušas Radvila buvo pašarvotas savo rūmuose prie Neries, o cituodamas jo laidotuvių aprašymą V. Drėma rašė:

> Velionis buvo pašarvotas jo didžiuosiuose mūro rūmuose, antrame kambaryje, priešais didžiąją valgomąją salę, kurios visos sienos, lubos ir grindys buvo išklotos juoda gelumbe“, „iš jo dvaro gedulo eisena traukė Bernardinų gatve pro Žemutinę pilį“. Rūmų kitų kambarių sienos buvo apmuštos spalvotais odiniais apmušalais, kurie buvo išmarginti vietomis auksuotais, vietomis sidabruotais spaustais ornamentais. Kiekvienas kambarys dekoruotas skirtinga ornamentine kompozicija, kurių buvo net penki variantai.[12]

Anot B. Vitkauskienės, ankstyvuoju laikotarpiu rezidencija prie Neries galėjo atspindėti vėlyvajam renesansui būdingus sprendimus ir būti panaši į Heidelbergo rezidenciją, apie 1620 m. pastatytą Palatinato elektoriaus Frydrycho V: „Prie viduramžiškos pilies buvo įrengtas Vidurio Europai tipiškas prabangus sodas su būtinais elementais – labirintu ir vandens parteriu.“[13] Tačiau Boguslovas Radvila perstatė rūmus ir ėmėsi realizuoti prancūziškąją koncepciją, apie 1640 m. pradėtą kraštovaizdžio architekto, Liudviko XIV karališkojo sodininko, vieno žymiausių prancūziškųjų parkų kūrėjų André Le Nôtre. Pagal ją net ir mieste esantys didiko rūmai privalo turėti sodo fasadą. Būtent toks fasadas, suprojektuotas Boguslovui Radvilai XVII a. viduryje, įamžintas iš XIX a. išlikusiuose rūmų vaizduose: „Pietinis rūmų fasadas, matomas visuose

12 Drėma 1991: 155.

13 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: Vitkauskienė 2010a: 126–128.

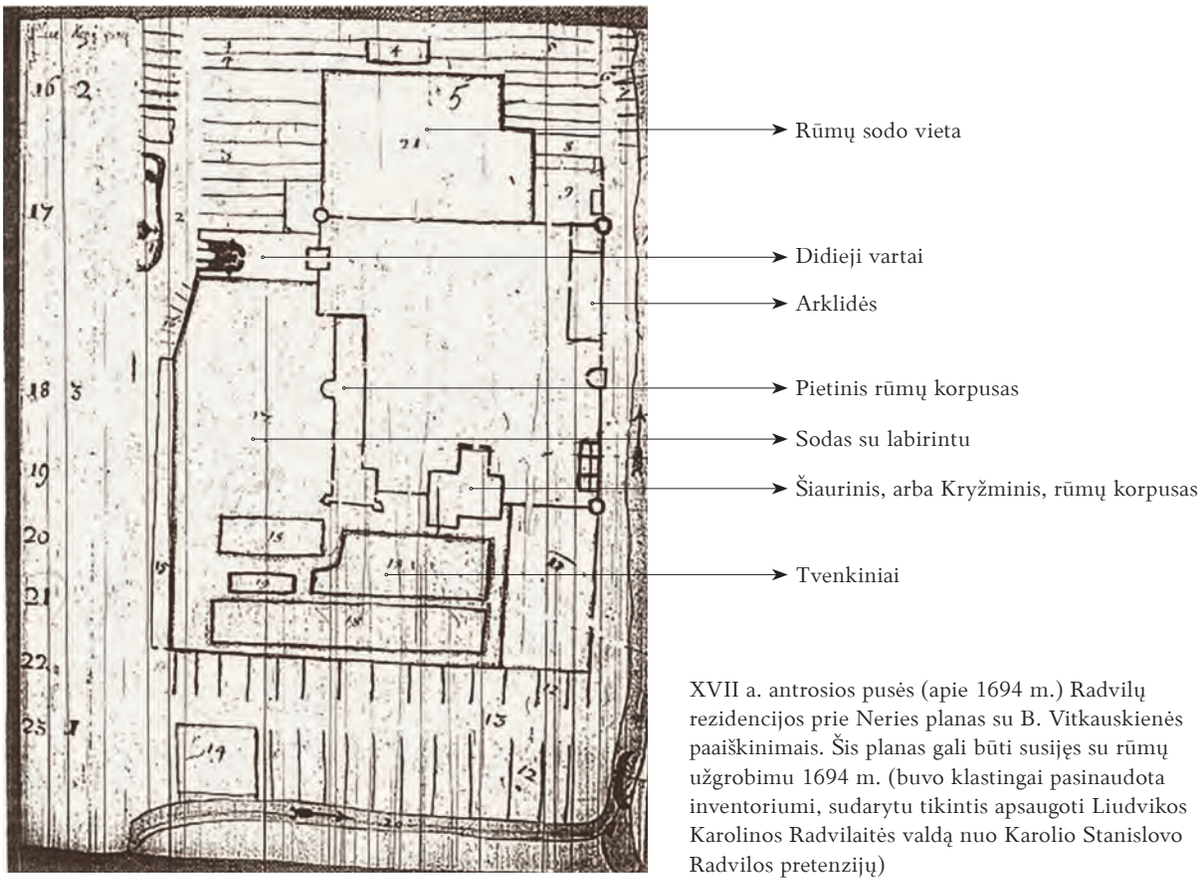

XVII a. antrosios pusės (apie 1694 m.) Radvilų rezidencijos prie Neries planas su B. Vitkauskienės paaiškinimais. Šis planas gali būti susijęs su rūmų užgrobimu 1694 m. (buvo klastingai pasinaudota inventoriumi, sudarytu tikintis apsaugoti Liudvikos Karolinos Radvilaitės valdą nuo Karolio Stanislovo Radvilos pretenzijų)

piešiniuose, buvo atsuktas į sodą, todėl čia atsirado atvira galerija, skirta stebėti gamtą arba renginius sode.“[14] Boguslovas buvo sukaupęs rūmuose didžiulę vertingų dailės kūrinių kolekciją, kurioje buvo 2602 paveikslai, tarp jų šeši Luko Kranacho, „o graviūrų, piešinių ir architektūros piešinių be skaičiaus“, bet 1655 m. ją evakavus į Karaliaučių, tik nedidelė dalis sugrįžo į Radvilų kolekciją Nesvyžiuje[15].

Paskutine Biržų ir Dubingių Radvilų šakos atžala tapo vienintelė kunigaikščio Boguslovo dukra Liudvika Karolina Radvilaitė (1667–1695), kuriai dar mažametei po tėvo mirties atiteko milžiniškos valdos Lietuvoje ir Lenkijoje. Iš pradžių ištekėjusi už Brandenburgo kunigaikščio Liudviko Hohenzolerno, o 1688 m. nutraukusi sužadėtuves su Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio sūnumi Jokūbu Sobieskiu ir slapta susituokusi su Noiburgo kunigaikščiu Karoliu Pilypu Vitelsbachu[16], turtingiausia to meto Europos ponia po savo mirties paliko tik mažametę dukrą Elžbietą Augustą (1693–1724), kuri 1717 m. ištekėjo už Juozapo Karolio Vitelsbacho[17].

Bet rūmai prie Neries jau anksčiau buvo užgrobti Nesvyžiaus Radvilų šakos atstovo ir tapę protestantę Liudviką Karoliną Radvilaitę visą gyvenimą lydėjusios kovos su giminaičiais katalikais objektu. Apie šį B. Vitkauskienės aprašytą epizodą žinoma iš Nesvyžiaus Radvilų archyve išlikusių teismo dokumentų: 1694 m., kaip galima numanyti, su LDK vicekanclerio Karolio Stanislovo Radvilos (1625–1680) žinia ir pasitelkus jo raitąją kariuomenę, į Liudvikos Karolinos valdą prie Neries įsiveržę grobikai nuplėšė nuo rūmų jos herbus, pakeitė juos Karolio Stanislovo herbais ir įsakė jurisdikos gyventojams nuo šiol klausyti naujo pono[18]. Po Liudvikos Karolinos mirties keturiasdešimt metų truko Radvilų ginčai dėl jos palikimo su Sapiegomis, kurie Boguslovo Radvilos testamente buvo minimi kaip jos globėjai, o apie 1738 m. rūmai prie Neries jau priklausė Karolio Stanislovo sūnui Jeronimui Florijonui Radvilai (1715–1760).

Tuo metu per 1655–1661 m. karą su Maskva ir Vilniaus okupaciją smarkiai nukentėjusių rūmų didybė jau blėso, nes po kunigaikščio Boguslovo Radvilos mirties daugiau niekas jais nebesirūpino. Florijonas Jeronimas nepaliko palikuonių, tad valdos Puškarnioje atiteko jo sūnėnui, Mykolo

14 Vitkauskienė 2010a: 127.
15 Drėma 1991: 155.
16 Vitkauskienė 2010a: 123.
17 Vitkauskienė 2010b.
18 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: Vitkauskienė 2010a: 123–125.

Barboros Radvilaitės rūmų Vilniuje liekanos, 1850 m. Liudviko van Doleno (Liudvig van Dolen) piešinys iš natūros, Butvilovskio litografija. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje. „Liūdnas šių rūmų finalas parodytas 1850 m. L. Doleno litografijoje: vargšas vilnietis iš griuvėsių susirenčia lūšną, o garsiajame rūmų bokšte įsirengia tvartelį. Taip ir dingo garsioji Radvilų didybė“, – komentuodamas šį vaizdą rašė V. Drėma[21]

Kazimiero Radvilos pravarde Žuvelė (1702–1764) mažamečiam sūnui Jeronimui Vincentui (1759–1786), o šiam jaunam mirus – mažamečiam Dominykui Jeronimui (1786–1813), paveldėjusiam ir didžiulius jo dėdės Karolio Stanislovo Radvilos pravarde Mielasis Ponulis (1734–1790) turtus[19]. Įvairiems globėjams dėl jų besiginčijant, turtai buvo praskolinti ir nyko neprižiūrėti, o Dominykas, tapęs karininku ir su Napoleono kariuomene žygiavęs į Maskvą, jai grįžtant buvo mirtinai sužeistas prie Hanau. Tuo tarpu Vilniuje prie Neries gyventojai griovė apleistus rūmus, statėsi nelegalius pastatus ir stengėsi įsiteisinti savo valdas. Pagaliau XIX a. pradžioje rūmai buvo visai nugriauti. „1828 m. Radvilų ekonomijos prokuratorija šiuos Radvilų rūmų griuvėsius pardavė už 500 rublių kaip statybinę medžiagą, iš kurios 1829 m. Kosobudskis pasistatė sau mūro namus Aštriojo galo priemiestyje“, – rašė V. Drėma[20].

Kelis šimtmečius Puškarnioje stovėjusių rūmų vietoje savo istorijas pradėjo kurti jos naujieji valdytojai. Nuo XVIII a. palaipsniui apgyvendinant dvaro teritoriją, 1811 m. ji beveik visa priklausė Liudvikui Abramovičiui. Įkūrus Rusijos imperijos tvirtovę, buvo pertvarkyta Neries krantinė, kur anksčiau plytėjo sodai, pievos ir dirbama žemė, 1834 m. pradėta projektuoti dabartinę Žygimantų gatvę. XIX a. pabaigoje grafai Tiškevičiai čia pasistatė tris pastatus, iš kurių du yra įrašyti į Kultūros vertybių registrą[22], įsikūrė ligoninė.

19 Čia ir toliau remiamasi: Vitkauskienė 2010b

20 Drėma 1991: 158. Kultūros vertybių registre nurodytas iš Radvilų rūmų liekanų pastatyto namo adresas – Aušros Vartų g. 29.

21 Drėma 1991: 158.

22 1884–1888 m. pastatyta Klementinos Tiškevičienės (1856–1921) rezidencija, kur 1907–1914 m. veikė Mokslo ir meno muziejus, o vėliau – advokato, visuomenės veikėjo Tado Vrublevskio (1858–1925) įkurta Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, į registrą įrašyta kaip nacionalinio reikšmingumo objektas (Žygimantų g. 1, unikalus objekto kodas 16542). 1891 m. valdą įsigijusio Jono Juozapo Tiškevičiaus rūmai – regioninio reikšmingumo objektas (Žygimantų g. 3, unikalus kodas 1087).

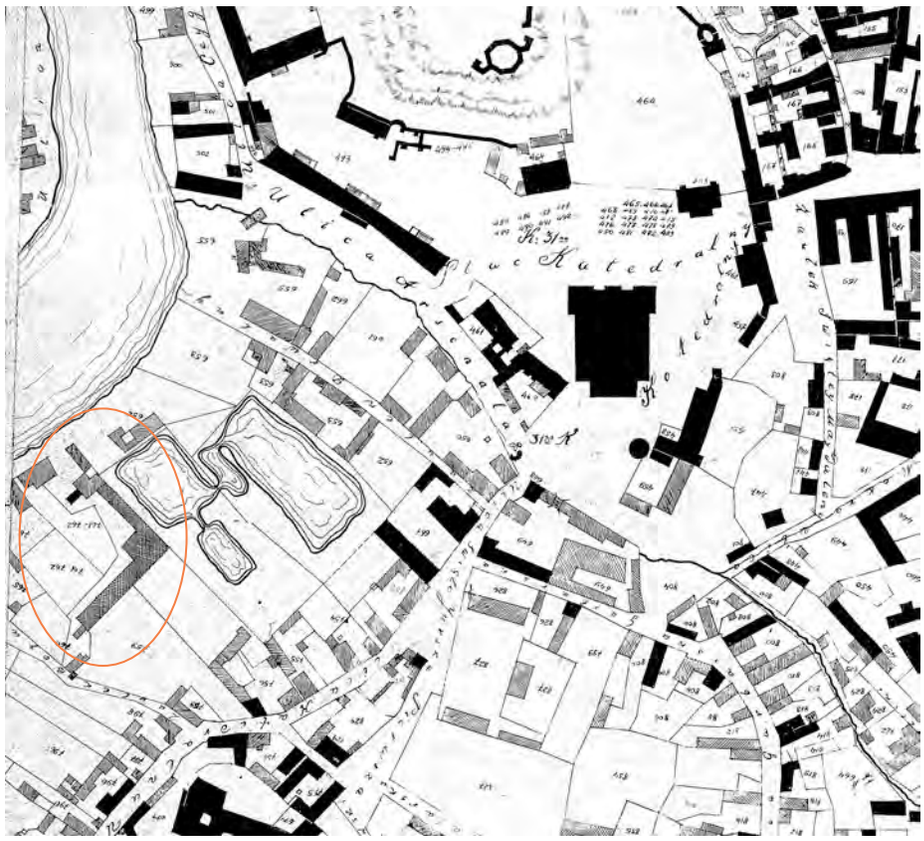

1808 m. Vilniaus plano fragmente dar matyti Radvilų rūmų liekanos, tuo metu jau priklausiusios Abramovičiui (ties skaičiais 761, 762)

Tačiau po žeme tebeglūdinčios kadaise didingos rezidencijos liekanos atliekant archeologinius tyrimus atskleidžia vis daugiau jos paslapčių. Pokalbį su archeologu IGNU SADAUSKU pradėjome prisimindami ir ankstesnių šioje vietoje atliktų tyrimų radinius.

Ar galėtumėte priminti, kaip vyko tyrimai, kurių metu atradote liekanas, kurios 2019 m. buvo įrašytos į Kultūros vertybių registrą kaip nacionalinio reikšmingumo objektas Boguslovo Radvilos rūmų liekanos[23]*?*

Detaliuosius tyrimus pradėjome 2017 m. Jų užduotis buvo išsiaiškinti tam tikrų šio kvartalo vietų kultūrinio sluoksnio būklę (koks jis, kaip susiklostęs, kiek išlikęs ar apardytas) ir pabandyti lokalizuoti buvusių statinių liekanas. Tad pirmajame etape tyrėme įvairias kvartalo vietas pietinėje ir centrinėje dalyse, spėjamoje Radvilų rūmų vietoje bei arčiau XIX a. pabaigoje pastatytų grafo Jono Juozapo Tiškevičiaus rūmų (Žygimantų g. 3). Radvilų rūmų fragmentus dar 2012 m. žvalgomųjų tyrimų metu buvo šiek tiek „užkabinęs“ archeologas dr. Linas Girlevičius, todėl buvo galima numanyti, kad greičiausiai jie yra toje vietoje, kur buvo spėjama jau anksčiau. Mat lenkiškame tarpukario Vilniaus žemėlapyje, parengtame 1938 m., šie rūmai yra apibrėžti punktyru – nebuvo įprasta taip žymėti, bet to plano rengėjai pažymėjo, turbūt remdamiesi 1808 m. K. Grunerto planu[24]. Tik kiek suklydo, nes tikroji vieta, kaip paaiškėjo, yra už keliasdešimties metrų į pietus.

Kodėl, Jūsų manymu, jie pažymėjo seniai nugriautų rūmų vietą?

Tai tikrai keista ir įdomu – kažkas turbūt pagalvojo, kad svarbu pažymėti. Nežinau, kas tą žemėlapį parengė, bet tie žmonės suprato Radvilų rūmų vertę, ir tai suvokti yra gera. Tad labai apytikslė rūmų vieta buvo žinoma. Be to, 2012 m. su kolega archeologu Ramūnu Šmigelsku tyrinėdami Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos kieme (Žygimantų g. 1) pataikėme tiesiai į Radvilų tvenkinius... Kultūrinio sluoksnio storį teko nustatyti grąžtu, buvo neįmanoma tirti giliai – prasidėjo vanduo, daugybė radinių, o viename iš šurfų suradome medinius tvenkinio kranto sutvirtinimo elementus. Tada lokalizavome tvenkinius – jie tikrai buvo būtent ten (tą vietą buvo apčiuopęs ir archeologas Darius Kontrimas). Taip nuo 2012 m. pamažu artinomės link rūmų, o 2017-aisiais jau čiupome... Pirmiausia patikrinome numanomą rūmų vietą nedidelėmis perkasomis – ar tikrai ta vieta. Ir iškart ėmė

23 Unikalus objekto kodas registre 43764.

24 1808 m. matininko Karolio Grunerto nubraižytas Vilniaus miesto planas.

2018 m. surastos renesansinės Jonušo Radvilos I laikų rūmų pirmojo aukšto grindys. Nuotraukoje kairėje matyti apatinė kolonos dalis

atsidengti grindys – puikiai išlikusios, kokybiškai išklotos didelių matmenų plytomis, kurios ne šiaip sukrautos, o sudėtos raštu (jį matote ir nuotraukose). Pirmojo rūmų aukšto grindys...

Koks jausmas apėmė, kai suradote?

Užkabiname tai, kas nečiupinėta, atradimo jausmas... Turėjome informacijos trupinius, matėme Vlado Drėmos paskelbtus šių rūmų piešinius. Pastatas išsiskiria ne dydžiu, bet puošyba – su įspūdingomis jonėniškojo stiliaus kolonomis, karnizais, įvairiomis detalėmis – o prie naujesniosios dalies iškilęs senasis bokštas, už kurio matyti senasis korpusas. Susipažinęs su istorine medžiaga, išnagrinėjęs planus gali įsivaizduoti prie Neries buvusią valdą. Fiurstenhofo plane[25] matyti gynybinis kompleksas, apjuostas siena su bokštais kampuose (apie ją vėliau papasakosiu, nes atidengėme pamatus). Šis kompleksas išsiskiria tuo, kad yra atsiskyręs nuo miesto, nuo pilies, bet kartu ir šalia. XVII a. plaukdamas Nerimi turėjai iš karto pamatyti abipus upės iškylančias abi bažnyčias – Šv. Rapolo ir Šv. apaštalų Pilypo ir Jokūbo, pilies

2018 m. surasta ornamentuota smiltainio detalė iš rūmų korpuso, Kultūros vertybių registre įrašyto kaip Boguslovo Radvilos rūmų liekanos. Ši vienintelė išlikusi fasado puošybos detalė, I. Sadausko spėjimu, galėjo būti ties trečiojo aukšto karnizu

25 1737 m. datuojamas Vilniaus miesto planas iš saksų generolo Johano Georgo Maksimiijono fon Fiurstenhofo (Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff) rinkinio.

2018 m. surasti Radvilų herbu ir Jonušo Radvilos I inicialais papuoštų koklių fragmentai

likučius, ir, aišku, Radvilų rūmus. Jie turėjo tiesiog šviesti ant krantinės kaip vienas iš kelrodžių atvykstant į miestą. Jei tikėtume Tado Bičkausko litografija, gerai matėsi ir prie pat kranto pastatytos masyvios, didžiulės arklidės, kurių liekanų gali būti išlikę po dabartinės Žygimantų gatvės važiuojamąja dalimi.

Iš pirmųjų tyrimų metu gautos informacijos jau numatydami kryptį, kaip po žeme gali būti išsidėstę rūmai, pradėjome antrąjį tyrimų etapą, kurio tikslas buvo atidengti kuo daugiau liekanų. Ne visas, o tik kuo daugiau, nes tyrimų apimtį ribojo keli veiksniai: iš Radvilų gatvės link teismo pastato[26] vedantis keliukas, kurio negalėjome judinti, nes jis aptarnauja teismą, rytų pusėje stovinti transformatorinė, tiekianti elektrą visam namų kvartalui, ir šiaurinėje pusėje link jos besidriekiantys elektros kabeliai. Tyrinėti galėjome palyginti nedideliame plote. Ir jau pirmoje perkasoje, visai negiliai pakasus, prasidėjo vien tik griuvenų sluoksniai, gausybė radinių – akivaizdu, kad buvo griaunami rūmai... Nedideliame gylyje pasimatė ir po truputį ėmė atsidengti didžiuliai fragmentai – išlikusios beveik visos pirmojo aukšto patalpų grindys. Sudėtos labai tvarkingai, iš kokybiškų plytų – tikras renesansas, XVII a. pirmoji pusė... Po to iš žemės pradėjo lįsti dar įdomesni radiniai – rūmų pirmojo aukšto patalpas rėmusios kolonos, tiksliau, išlikusios apatinės jų dalys. Suradome mažiausiai dviejų atraminių kolonų vietas. Mūryta iš tų pačių plytų, kaip grindys. Tęsdami tyrimus į vakarus, atidengėme stipriai apardytas apatines dviejų krosnių dalis. Ten pat suradome koklių duženų, bet nustebino, kad nedaug – panašu, kad griaunant rūmus griuvenos buvo išsklaidytos dideliame plote, nes kitur koklių aptikome daugiau. Suradus pertvarinių sienų vietas, pavyko net suskaičiuoti patalpas, kurias tos sienos kadaise skyrė: pirmajame aukšte būta mažiausiai keturių patalpų, o gal ir penkių.

Vienas dalykas labai nustebino. Žinome, kad 1828–1829 m. Radvilų rūmai buvo galutinai išardyti, o jų liekanas kaip statybinę medžiagą nusipirkęs Kosobudskis už Aušros vartų pasistatė namus. Atradome išlikusias rūmų grindis, kolonų ir krosnių liekanas, bet paaiškėjo, kad išorinės sienos buvo išrinktos kone iki paskutinio akmens. Nors pasiekus grindų ploto pakraštį buvo akivaizdu, kad kasame išorinių sienų vietose, ir tai patvirtino stratigrafiniai duomenys, suradome tik kelis į geologinius sluoksnius įkastus apatinius akmenis, aišku, su skiediniu. Nuostabu: grindis paliko, o statybinei medžiagai išardė

26 Čia ir toliau turimas omenyje Vilniaus apygardos administracinio teismo pastatas (Žygimantų g. 2).

išorines sienas, ir nepatingėjo to padaryti – juk kai kur įgilinimas siekė daugiau nei du metrus, skaičiuojant nuo dabartinio žemės lygio, o žinant, kaip statydavo tokio dydžio pastatus, pamatuose turėjo būti milžiniški akmenys. Bet viską išardė, išsivežė... Vėliau rūmų liekanas labiausiai suniokojo sovietmečiu – rekonstruojant Raudonojo kryžiaus ligoninę beveik per rūmų vidurį nutiesė šilumos trasą, visai išardydami dalį grindų. Nepavyko surasti jokios archyvinės medžiagos, kuri rodytų, kad tuos darbus būtų prižiūrėję archeologai, greičiausiai apsiėjo be jų. Niokojimas tęsėsi nuo pat XVIII a. pabaigos, kai Radvilų valdą pradėta parceliuoti sklypais. XIX a. pabaigoje steigiantis ligoninei pastatytas didelis ūkinis pastatas, puikiai matomas 1917 m. vokiečių karo lakūnų iš oro padarytoje nuotraukoje – suradome jo rūsį, kurį įrenginėjant rūmai buvo toliau ardomi. Belieka stebėtis ir džiaugtis, kad po poros šimtmečių naikinimo išliko tokie dideli fragmentai, kurių pavyko gana daug atidengti.

Iš kurio amžiaus išliko tada surastos rūmų liekanos?

Tai, ką atidengėme 2018 m., – iš XVII a. pradžios. Architektūrinius tyrimus atlikusio architekto Roberto Zilinsko ir visų mūsų nuomone, ta dalis buvo pastatyta iki 1623 m. Tad šiuos rūmus galėjo statyti Vilniaus kaštelionas Jonušas Radvila (svarbu nepainioti su bendravardžiu LDK etmonu ir Vilniaus vaivada, stačiusiu rūmus Vilniaus gatvėje). Įvertinus radinius, į Kultūros vertybių registrą nuspręsta juos įrašyti kaip Boguslovo Radvilos rūmų liekanas, nes jis buvo paskutinysis valdytojas, kuris tikrai dar rūpinosi šiais rūmais, juos rekonstravo ir tvarkė po 1655 m. karo su maskvėnais. Tačiau grindys, kurias tada suradome – iš jo tėvo Jonušo Radvilos laikų. Tarp koklių, kurių dauguma yra įprasti plokštiniai miesto kokliai su rozetėmis, augaliniais ornamentais, maureskomis, suradome ir fragmentų su Jonušo Radvilos inicialais, taip pat su Radvilų ereliu. Kam tie rūmai priklausė, taip ir buvo papuošti. Tokie patys kokliai surasti ir Dubingių piliavietėje buvusioje Radvilų rezidencijoje, tad viskas gražiai susisieja: ta pati Radvilų giminė, panašūs laikotarpiai, tikriausiai ir krosnys buvo panašios. Iš Jonušo Radvilos laidotuvių išlikęs labai įdomus aprašymas patvirtina tai, ką liudija mūsų radiniai: tai buvo puošnūs rūmai su parku ir tvenkiniais, jau visiškai susiformavęs kompleksas. XVII a. pirmajai pusei priskyrėme ir iš labai smulkių akmenų sudėtą grindinio fragmentą, 2018 m. surastą vidiniame rūmų kieme. Jame turėjo būti išgrįsti smulkių

XVII a. pirmosios pusės grindinio fragmentas, surastas 2018 m. tiriant vidinį rūmų kiemą

XVI a. Kryžminio korpuso pamatų fragmentai, surasti 2022 m. tiriant XIX a. pabaigoje pastatytų grafo Jono Juozapo Tiškevičiaus rūmų rūsius

akmenėlių takai, keliukai – niekur nematome jų pavaizduotų, bet galbūt atidengėme būtent tokio tako liekanas, nesunaikintas sovietmečiu.

Naujausi Jūsų su kolegomis radiniai – dar senesni, iki Jonušo Radvilos šioje valdoje stovėjusių rūmų likučiai. Kaip ir ką suradote?

Dar 2019 m. atlikome labai nedidelės apimties tyrimus Tiškevičių rūmų (Žygimantų g. 3)[27] rūsiuose – tikrinome, ar yra išlikęs kultūrinis sluoksnis. Tai buvo tyrimų, susijusių su dabar vykstančiu šių rūmų rekonstravimu, pirmasis etapas. Jis nebuvo rezultatyvus, nes statant Tiškevičių rūmus reljefas buvo pakeistas, gruntas visai nukastas ir rūsys įrengtas geologiniame sluoksnyje, vadinamajame įžemyje, kur kultūrinio sluoksnio nėra. Vis dėlto vienoje iš patalpų, esančių arčiau dabartinio teismo pastato, pavyko užčiuopti nedidelį senesnių mūrų fragmentą, ir atlikus tyrimus paaiškėjo, kad jis – iš Radvilų laikotarpio, galbūt XVI ar XVII a. Analizuodami senuosius planus supratome, kad tą vietą būtų galima sieti su juose pažymėtu Kryžminiu korpusu, bet fragmentas buvo toks nedidelis, kad svarbesnių išvadų negalėjome padaryti. Aptikome ir šiek tiek kitų radinių, bet nedaug, nes buvo smarkiai apardyta statant Tiškevičių rūmus. Prie jų pamatų tada pavyko užčiuopti ir Radvilų laikų tvoros likučius.

O pernai jau rimtai darbavomės rūsyje. Kirbėjo mintis, kad jei vienoje iš patalpų pavyko aptikti šiokių tokių liekanų, gal pietrytinėje dalyje bus išlikę daugiau. Ir nuardžius grindis beveik iš karto pasimatė pora Radvilų laikų mūro fragmentų... Jų aptikome keliose patalpose, ir atidengus ėmė ryškėti tam tikras planas, galimas patalpų išsidėstymas. Tiek Radvilų rūmų liekanų rūsiuose ir suradome: kelis didesnius fragmentus, iš kurių šiek tiek matyti patalpų išplanavimas, bet jie labai žemai nuardyti, likusi kone paskutinė akmens ir plytų eilė. Tačiau kontūrus vis tiek turime. Ko nors daugiau – rūmų perimetro, tūrio, ar būta rūsių – sužinoti nepavyko, per mažai išlikę. Nieko nepavyko surasti nei ties Tiškevičių rūmų kampu, nei į vakarų pusę – juos statant, viskas buvo kapitaliai išardyta, kultūrinio sluoksnio nebėra.

Bet ir tai, ką suradome, – svarbu. Kur buvo pagrindinis Radvilų rūmų korpusas, jau žinojome, o Kryžminio korpuso vietą iki šiol galėjome

27 Čia ir toliau turimi omenyje į Kultūros vertybių registrą įrašyti grafo Jono Juozapo Tiškevičiaus rūmai (unikalus kodas 1087).

Puošybai naudotos plytos, surastos XVI a. Kryžminio korpuso vietoje

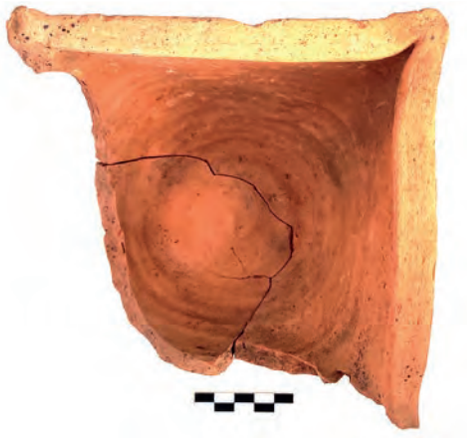

Dubeninis koklis, 2021 m. rastas Radvilų rezidencijos vidiniame kieme

tik nuspėti pagal senuosius planus, ir štai jį pavyko užčiuopti. R. Zilinsko atlikti architektūriniai tyrimai patvirtino, kad tai tikrai Kryžminis korpusas, senesnis už pagrindinius rūmus, jo liekanos – iš XVI a. Greičiausiai būtent jis yra pavaizduotas 1600 m. Tomo Makovskio graviūroje, kur matome pastatą, stovintį galu į Nerį. Tai negali būti anksčiau surastas pagrindinis korpusas, nes jis stovėjo lygiagrečiai upei, o Kryžminis – gali. Visus senuosius mūrus palikome *in situ*, jie išliks ateities kartoms po rekonstruotu pastatu.

Tad Tiškevičių rūmai stovi ant Radvilų rūmų Kryžminio korpuso?

Taip, o kita jo dalis galbūt glūdi po dabartine Žygimantų gatve – ji kerta Radvilų rūmus beveik per pusę. Bet sovietmečiu po gatve buvo nutiesta tokia galybė inžinerinių tinklų, kad tikimybė surasti ten buvusią Kryžminio korpuso pusę yra nedidelė. Be to, cariniu laikotarpiu XIX a. po gatve buvo sumūrytas didžiulis ir, man regis, dar tebeveikiantis nuotėkų kolektorius, kurio nuotraukų turime iš Vrublevskių gatvės. Jį įrengiant buvo vykdomi dideli darbai, tai jei ir būta kokių nors likučių, juos greičiausiai nuardė.

Ar pavyko surasti Kryžminio korpuso grindų liekanų, kitų įdomesnių radinių?

Grindų visai neradome, tik sienų pamatus keliose vietose ir dviejų pertvarinių sienelių pamatėlius – bet ir jų išlikę vos po kelias plytas. Kadangi statant Tiškevičių rūmus, kaip minėjau, viskas buvo smarkiai nuardyta ir pakeistas reljefas, rūsyje aptikome labai mažai radinių: buitinės keramikos šukių, šiek tiek itin smulkių koklių fragmentų, kelias smulkias monetas, kelis geležinius dirbinius. Išsiskyrė tik pora įdomių plytų egzempliorių. Viena visiškai apvali, graži plyta – iš tokių būdavo mūrijamos kolonos, galėjo būti panaudota ir krosnies padui. Tai reta plyta, pagrindiniuose rūmuose neradome nė vienos tokios. O antroji – trikampė. Šie puošybos elementai, surasti prie Kryžminio korpuso griuvenų, – tikrai nekasdienis atradimas, tad iškeliavo į Lietuvos nacionalinį muziejų.

Anksčiau surastų XVII a. rūmų krosnys buvo papuoštos įspūdingais kokliais su Jonušo Radvilos inicialais ir Radvilų herbais. O kokie buvo Kryžminio korpuso kokliai?

Jų suradome labai nedaug ir ypač smulkių gabalėlių. Daugiausia – dubeninių koklių, kurie nepasižymi tokia išraiškinga puošyba, kaip plokštiniai. Dubens formos kokliai būdingi kiek ankstesniems laikams, tad šis radinys dera su vaizdu, kurį atskleidžia kiti duomenys. Galima spėti, kad senesniuose, XVI a. Radvilų rūmuose galėjo stovėti krosnys iš dubeninių koklių.

Ar Kryžminį korpusą galėjo pastatyti Barboros Radvilaitės tėvas Jurgis Radvila?

Galbūt, tačiau tai dar reikėtų tyrinėti. Nenorėčiau vienareikšmiškai susieti su kuriuo nors valdovu, bet jis galėjo stovėti ir Žygimanto Augusto laikais.

2019 m. paskaitoje pristatydamas 2018 m. tyrimų rezultatus, pasakėte, kad tada surastuose rūmuose Barbora Radvilaitė negyveno. Ar galėjo gyventi Kryžminiame korpuse?

Galėjo būti, apsilankyti. Nes tų dviejų pastatų amžiaus skirtumas – apie šimtas metų.

V. Drėma rašo, kad šioje rezidencijoje Barbora Radvilaitė galėjo susitikinėti su Žygimantu Augustu...

Nieko neteigsiu, nenoriu sužadinti kokių nors vilčių, bet atsižvelgiant į laiko tėkmę, į metus, tai būtų įmanomas dalykas. O pagrindiniame korpuse – ne, nes kai tos istorijos veikėjai buvo gyvi, to korpuso dar nebuvo, jis iškilo po jų mirties. Tad prasilenktume su laiko tėkme ir logika. O Kryžminis korpusas galėtų būti susijęs su ta istorija. Tačiau nenoriu fantazuoti.

Anot V. Drėmos, per Vilnelę, kuri tais laikais tekėjo kitokia vaga, Žygimantas Augustas galbūt buvo įrengęs dengtą tiltelį, kuriuo ateidavo į Barboros Radvilaitės rūmus. Kur jis galėtų būti?

Po dabartine Vrublevskio gatve yra senvagė, jau XIX a. pakišta po žeme. Anksčiau tai buvo atvira Vilnelės vaga – ten tas tiltelis ir galėjo stovėti. O ar jį perbėgę ateidavo tiesiai į rūmus, sunku pasakyti, nežinia, kokie buvo tos istorijos veikėjų norai. Bet jei svarstytume skrupulingai, tiesiai ateiti negalėjo – dar reikėjo apeiti tvenkinius, tad tame aprašyme gali būti kažkas praleista. Juokauju, žinoma... Bet logika sako, kad čia ta istorija galėjo būti įmanoma, tik nereiktų pamiršti, kad Radvilos Vilniuje turėjo ne vienus rūmus.

Grįžtant prie atradimų – suradome šios Radvilų rezidencijos tvoros liekanas. Kaip minėjau, nedidelį jos fragmentą atidengėme 2019 m., kiek didesnį – 2021 m., o „karščiausia“ informacija – šiemet pavyko atidengti dar vieną. Visi šie gabaliukai gražiai susieina į vieną liniją tarp pagrindinio ir Kryžminio korpusų, gana aiškiai parodydami buvusios tvoros vietą ir kryptį. Ji stovėjo kiek tolėliau į pietryčius, nei pavaizduota Fiurstenhofo plane. Radome arkinį pamatą, tad buvo išmūryta arkomis – beje, ir pagrindinis korpusas yra turėjęs arkinius pamatus. Išliko tik apatinės tvoros arkų dalys, atraminės vietos, o viršus buvo išardytas griaunant tvorą, statant Tiškevičių rūmus. Matyti, kad lyginant sklypą mūrai turėjo būti toliau ardomi, nes ten, kur nuardyta tvora, prasideda XIX a. antrosios pusės kultūrinis sluoksnis. Išlikusius arkinės tvoros fragmentus taip pat palikome *in situ* ateities kartoms. Statybos darbų metu jie liks savo vietose, bus išsaugoti.

Ar ši tvora galėjo atlikti gynybinę funkciją?

Arkinis pamatas vargu ar sietinas su gynybiniais įrenginiais, bet manau, kad atsižvelgiant į sienos storį ir kaip ji sumūryta, iškilus būtinybei ji galėjo trumpą laiką būti panaudota gynybai – juk buvo aptvertas kiemas su vartais ir bokštais. Galima

Radvilų rezidencijos tvoros arkinio pamato liekanos, surastos 2021 m.

pafantazuoti, kad 1655 m. maskvėnams užpuolus Vilnių čia galėjo būti ginamasi. Tuo metu rūmai labai nukentėjo, o taip nukentėti galėjo ne tik dėl plėšikavimo, bet ir todėl, kad vyko gynyba... Bet tai tik mano fantazijos, gal taip ir nebuvo. Tačiau gynybinio komplekso požymių esama.

Suradome ir V. Drėmos knygoje vaizdingai aprašytus tvenkinius – ant jų stovi dabartinis teismo pastatas. 2021 m. su kolega archeologu R. Šmigelsku tyrinėdami prie jo sienos esančius kultūrinius sluoksnius, užfiksavome, kad toje vietoje buvęs reljefas pradeda labai žemėti, ir greičiausiai tai – tvenkinių krantas arba užpelkėjusios dalies pakraštys, nes XIX a. pirmojoje pusėje tie tvenkiniai buvo beveik pavirtę pelke. Vėliau juos užpylė, tą vietą išlygino ir XIX a. pabaigoje ten pradėjo statyti. Dabar žinome, kad pagrindinė tvenkinių dalis plytėjo nuo dabartinio teismo pastato link Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos. Tvenkinių kontūrų archeologiniai tyrimai neatskleidė, o skirtingų metų senuosiuose planuose pavaizduota skirtingai, tad būtų sunku pasakyti, kaip jie atrodė.

Kaip apibūdintumėt, kuo ši rezidencija išsiskyrė iš kitų, buvusių Vilniuje?

Manau, pirmiausia savo dydžiu, ji užėmė gana didelę teritoriją. Tais laikais būta ir kitų labai įspūdingų pastatų, bet teritorija išsiskyrė, taip pat ir savo struktūra, čia plytėjusiais tvenkiniais ir sodais, kurie klestėjimo laikais buvo labai prižiūrimi. Iš bendro konteksto ją išsiskiria ir gynybinio komplekso bruožai. Jų šiek tiek turėjo ir Jonušo Radvilos rūmai Vilniaus gatvėje, bet valda prie Neries – senesnis ir atskiras objektas, neprisišliejęs prie pat miesto, buvęs šalia, bet kartu ir atskirtas Vilnelės, tvenkinių. O jei tikėtume tuo, kas pavaizduota piešiniuose, pastebėčiau dar vieną ypatingą savybę: tai, kad XVII a. rekonstruojant rūmus vis dėlto buvo palikta senoji dalis – bokštas ir už jo esantis senasis korpusas. Anais laikais buvo įprasta pertvarkyti visą pastatą, o čia matome paliktą senąją dalį su bokštu, kuris traukia dėmesį piešiniuose kaip akcentas.

Kodėl, Jūsų manymu, jį paliko?

Neįsivaizduoju. Spėčiau, toks buvo kurių nors Radvilų noras.

Bet jį padiktavo ne praktinis, ūkinis interesas?

Manyčiau, ne, nes ta senoji dalis atsidūrė greta piešiniuose pavaizduotos XVII a. puošybos – o tai jau visai kitas dalykas, reprezentuojantis Radvilas ir jų statusą. Ši rezidencija, kaip minėjau, buvo puikiai matoma keliaujant į Vilnių per Lukiškes ar Nerimi, tad lyg ir nebūtų logiška palikti senąją dalį, kuri turėjo atrodyti kaip seniena, nereprezentuojanti tos vietos. Todėl keista, kad ją paliko. Bet gal kas nors iš tos giminės turėjo asmeninių motyvų taip nuspręsti.

Sentimentų paveldui?

Galbūt, bet vėl galime tik fantazuoti. Grįždamas prie klausimo pastebėčiau, kad ši rezidencija, išsiskyrusi savo dydžiu ir struktūra, atliepė anų laikų Vakarų madas, tai, kaip dvaruose prie rūmų būdavo kuriami parkai. Vienas sodas su daržais turėjo driektis į pietus, link Tilto gatvės, o į rytus, link Žemutinės pilies, plytėjo pagrindinis sodas. Jis ir tvenkiniai pavaizduoti Grunerto, Fiurstenhofo, Chomentovskio[28] Vilniaus planuose ir puikiai visą kompleksą parodančiame 1694 m. inventoriniame rūmų plane. Vakarietiškas stilius šioje rezidencijoje turėjo būti ryškus, nes tokio dydžio teritorijoje jį galėjai atskleisti išraiškingiau nei mažesnėje. Aišku, turime parką Sapiegų komplekse Antakalnyje, teritoriją su sodu turėjo ir Sluškų rūmai, bet Radvilų valda prie Neries – geru šimtu metų senesnė.

Galbūt buvo atliekami archeobotaniniai tyrimai?

Su Radvilų sodu susijusių archeobotaninių duomenų neturime, nes daugiausia tyrinėjome šalia buvusių rūmų ir vidiniame kieme, kur sodo nebuvo. Be to, XIX a. smarkiai pakeitus ir vietomis nukasus reljefą, tokiam tyrimui reikalinga medžiaga neišliko. Bet 2021 m. kultūriniame sluoksnyje užfiksavome grafų Tiškevičių sodo lysves, apie kurias žinojome iš istorinių šaltinių, ir paėmėme mėginių, kad nustatytume, ką jie galėjo auginti. Pririnkome sėklyčių, išplovėme, ir archeobotaniniai tyrimai atskleidė, kad Tiškevičiai savo sode augino salierus, gervuoges, šilauoges, šeivamedžius ir kitas kultūras.

Ar yra likę netyrinėtų vietų, kur, Jūsų manymu, būtų verta atlikti archeobotaninius tyrimus?

Galbūt, bet reikėtų analizuoti senuosius planus ir susisteminti informaciją, kur tiksliau galėjo būti senieji želdynai.

28 1793–1798 m. rusų majoro Fiodoro Chomentovskio nubraižyti Vilniaus planai.

Tiriant Radvilų rezidencijos vidinio kiemo vietą ką tik surastas plokštinis koklis. 2021 m.

Kuri teritorijos dalis liko neištirta ir kaip manytumėt, vertindamas iki šiol atliktų tyrimų apimtį – ar yra tikimybė surasti dar ką nors?

Kol kas esame atidengę pagrindinio ir Kryžminio rūmų korpusų bei tarp jų buvusios tvoros fragmentus. Negalėjome nustatyti visų pagrindinio korpuso matmenų, nes tyrimus ribojo inžineriniai įrenginiai, kiti veiksniai. Dar netyrinėta ir senoji jo dalis – ta, kur pagal architekto P. Rosio XVIII a. pabaigos piešinį nutapytame J. Šolmos paveiksle yra pavaizduotas bokštas ir už jo kyšantis senesnis netinkuotas plytinis korpusas[29]. Deja, kaip tik ten sovietmečiu buvo pastatyta elektros transformatorinė, tad tikimybė surasti liekanų – labai menka, nes sovietmečiu statydami tikrai nieko nesigailėjo. Vis dėlto tikimybės esama. Dar nesurastos ir arklidės, turėjusios būti vietoje, atsidūrusioje po Žygimantų gatvės važiuojamąja dalimi, po krantine. Atsižvelgiant į tai, kad krantinė buvo formuojama ir XIX a. antrojoje pusėje, ir XX a. 7–8 dešimtmečiais, įrengiant labai daug inžinerinių tinklų, manyčiau, kad kas nors gali būti išlikę, bet tikimybė taip pat nedidelė. Be to, artimiausiu metu vargu ar bus vykdomi kokie nors gatvės ar krantinės pertvarkymo projektai, tad ta vieta tikriausiai dar ilgai nebus judinama. O jei kada nors ateityje būtų kasama, galbūt pavyktų surasti arklides, kitus pastatus ir bokštus, stovėjusius rezidenciją juosusios tvoros kampuose – jei tik iš jų kas nors yra likę.

O kur buvo didieji vartai, pažymėti šios rezidencijos XVII a. planuose?

Sakoma, kad buvusi jų vieta yra po dabartine Radvilų gatve, į pietvakarius, arčiau sankirtos su Tilto gatve. O ar kas išliko – nežinia, nes ten tyrimai niekada nebuvo atliekami. Bet tyrinėta po Radvilų gatve ir prie advokatūros pastato, kur pažymėtas bokštas ir antrieji vartai – archeologas Andrius Vaicekauskas 2003 m. ten atidengė porą Radvilų laikotarpiui priskirtinų fragmentų[30]. Statant Mindaugo tiltą ir rekonstruojant Žygimantų gatvę, archeologai Gediminas Gendrėnas ir Egidijus Ožalas 2002 m. gatvėje prie teismo pastato taip pat atidengė porą labai apardytų fragmentų, priskirtų XVI–XVII a. ir susijusių su Radvilų rezidencija. Tai rodo, kad jos pėdsakų gali būti išlikę ir toliau nuo tos vietos, kur suradome rūmų likučius. Todėl manau, kad ši rezidencija dar slypi po žeme ir slepia ne vieną neišsiaiškintą paslaptį.

Jeigu, kaip archeologas, turėtumėt laisvę, nevaržomą jokių aplinkybių, ką pirmiausia tirtumėte šioje Radvilų valdoje?

Būtinai reiktų užbaigti pagrindinio korpuso tyrimus, kad sužinotume tikrąjį jo dydį. Be to, kultūriniame sluoksnyje ten glūdi didžiulis archeologinių radinių kiekis. Net ir viršutiniuose, griuvenų sluoksniuose – stalo įrankiai, raktai, pypkės, monetos nuo XVI iki XVIII a., tų laikų, kai tie rūmai dar stovėjo. Muškietų šratai, rodantys, kad toje teritorijoje XVII–XVIII a. buvo šaudoma iš muškietų...

Gynėsi?

Galbūt, bet nebūtinai – tais laikais visi pašaudydavo. Nueidavo į smuklę ir vakare šiek tiek įkaušę vietiniai žmonės pramogaudavo, aiškindavosi

29 Turimas omenyje V. Drėmos knygoje kaip J. Šolmos paveikslas įrašytas kūrinys, kurio autorius, kaip patikslino Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, iš tiesų yra Marcelinas Januševičius.

30 Turimas omenyje pastatas Radvilų g. 4 / Tilto g. 17. Žr. Vaicekauskas 2004: 228

Pypkių fragmentai, surasti 2018 m. tiriant prie Neries stovėjusių Radvilų rūmų vietą

2018 m. tiriant Radvilų rezidencijos vidinio kiemo vietą surastos monetos: XVII a. pirmosios pusės ir vidurio Jono Kazimiero Vazos lenkiški ir lietuviški šilingai bei Gustavo II Adolfo Rygos šilingas

2018 m. surastos XVI–XVIII a. monetos, iš kairės – Jelizavetos Romanovos denga, Frydricho II 1/24 talerio, Žygimanto Senojo pusgrašis, Zigmanto III Vazos 1,5 grašio. Nuotraukos iš I. Sadausko archyvo

tarpusavio santykius... Be to, Vilniuje daug kur randame su Napoleono kariuomene susijusių artefaktų, ir čia taip pat suradome sagų iš įvairių pulkų aprangos – tad tikrai jie galėjo šioje vietoje trumpam apsistoti.

Ir kelis kapus radote?

Palaikus suradome kiek į pietus, arčiau Tilto gatvės. Bet siečiau juos ne su Napoleonu, o su XVIII a. pradžios Šiaurės karu. Tada Radvilų rūmai labiausiai ir nukentėjo, po to karo rezidencijos teritorija buvo praktiškai nebeprižiūrima.

Kaip įsivaizduotumėt istorinės atminties, susijusios su šia vieta, įprasminimą, atskleidimą? Klausiu prašydama atsiriboti nuo dabartinių aplinkybių ir to, kas planuojama. Jeigu tai nevaržytų, kokio įprasminimo būtų verta ši vieta?

Objektas neeilinis – Radvilų rezidencija. Deja, iki mūsų laikų išliko, sakyčiau, labai nedaug jos fragmentų. Laikas padarė savo, ir tai, ką dabar matome, labiau susiję su ligoninės ir grafų Tiškevičių palikimu. Toje vietoje labai ryški Tiškevičių istorija, pasakojanti apie vėliau ten buvusią jų valdą su rūmais, oranžerija, sodais, taip pat ligoninės gija – turiu omenyje ne tik sovietmečiu, bet ir tarpukariu veikusią ligoninę. Kai istorija taip persipynusi, nebūtų paprasta, o gal ir nereikia išskirti vien Radvilų laikotarpio. Manau, šiuo atveju svarbiausia – eksponuoti kurią nors liekanų dalį ir viešinti, pristatyti tą istoriją visuomenei, kad ji sugrįžtų į žmonių sąmonę.

LITERATŪRA

Drėma 1991 = Vladas Drėma. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Vaga, 1991.

Sadauskas 2018 = Ignas Sadauskas. Radvilų rūmai Puškarnioje. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2017 metais*. Vilnius, 2018, p. 231–236. Prieiga internete: https://www.kpd.lt/uploads/Aktualijos/ATL2017_turinys.pdf, žiūrėta 2023-05-20.

Šmigelskas, Sadauskas 2013 = Ramūnas Šmigelskas, Ignas Sadauskas. Žygimantų g. 1. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2012 metais*. Vilnius, 2013, p. 519–520. Prieiga internete: https://atl.lt/2012/519-520.pdf, žiūrėta 2023-05-20.

Šmigelskas, Sadauskas 2020 = Ramūnas Šmigelskas, Ignas Sadauskas. Žygimantų g. 3. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2019 metais*. Vilnius, 2020, p. 354–356. Prieiga internete: https://atl.lt/2019/354-356.pdf, žiūrėta 2023-05-20.

Šmigelskas, Sadauskas 2022 = Ramūnas Šmigelskas, Ignas Sadauskas. Jono Juozapo Tiškevičiaus rūmų Vilniuje aplinka. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2021 metais*. Vilnius, 2022. Prieiga internete: https://atl.lt/2021/217-223.pdf, žiūrėta 2023-05-20.

Vaicekauskas 2004 = Andrius Vaicekauskas. Žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje. *ATL 2003 m*. Vilnius, 2004. Prieiga internete: https://atl.lt/2003/227-229.pdf, žiūrėta 2023-05-29.

Vitkauskienė 2010a = Birutė Rūta Vitkauskienė. Fragmentas iš Vilniaus miesto istorijos: Radvilų rūmų užgrobimas. *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*. Sud. G. Jankevičiūtė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010.

Vitkauskienė 2010b = Birutė Rūta Vitkauskienė. Vilniaus pabūklų liejyklos teritorija (Puškarnia) XVI–XVIII a. šaltiniuose. *Miestų praeitis* [elektroninis isteklius], ISSN 2029-4220. 2010, 2.

HISTORY EMERGING FROM THE GROUND. ARCHAEOLOGIST IGNAS SADAUSKAS TALKS ABOUT THE DISCOVERIES IN RADVILOS RESIDENCE NEAR NERIS

Rasa KALINAUSKAITĖ

In 2019, there was a wide-ranging announcement in the Lithuanian media: in the Old Town of Vilnius, in the territory between Žygimantų, Radvilų, and Tilto streets, archaeologists found the remains of the legendary Biržai-Dubingiai Radvilos family palace near the Neris river. The existence of the residence of the most powerful family of nobles of the Grand Duchy of Lithuania was known here for a long time from historical sources (the family had nine properties in Vilnius). The property in question, with the palace, is marked in the old plans of the city, and in a drawing from the end of the 18th century, the image of the already decaying but still majestic palaces is commemorated. In 2010, art historian Dr. Birutė Rūta Vitkauskienė revealed the significance of the Radvilos holdings in the vicinity of Lower Castle. At the beginning of the 16th century, this area, known as Puškarnia, was outside the city limits but very closely linked to the castle and the activities of the ruler. There was a cannon foundry, which was reconstructed in 1547 by the Grand Duke of Lithuania Žygimantas Augustas, and people deserving of the rulers favour lived there – nobles, blacksmiths, smelters, and other craftsmen making objects of war. Since 2019, Ignas Sadauskas has been leading archaeological research at the site of the former Radvilos residence, and he shares the latest discoveries, including the discovery of the old part of the palace where Barbora Radvilaitė the future Grand Duchess of Lithuania (1548) and Queen of Poland (1550) could have visited.

NAUJOJI „RADVILŲ VALDA“: ĮVAIZDIS IR AUTENTIKA

Rasa KALINAUSKAITĖ

Napoleonas Orda, Aloyzas Miserovičius. Barboros Radvilaitės pilies griuvėsiai. XIX a. pab. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

Sostinėje gaudžiant šventinių minėjimų aidui (pernai šventėme 500-ąsias Barboros Radvilaitės gimimo metines, šiemet – simbolinis 700-asis Vilniaus gimtadienis), iškilminga gaida į jį atsiliepia nekilnojamojo turto projekto reklama internete: „Kadaise garsiajai didikų Radvilų giminei priklausiusi istorinė teritorija prikeliama naujam gyvenimui“, „atitinkančiam aukščiausius šiuolaikinio žmogaus komforto lūkesčius“ [1]. „Istorinėje vietoje Katedros aikštės pašonėje“ Vilniaus senamiestyje kuriama „Radvilų valda“ – „išskirtinis

1 Prieiga internete: https://vastint.eu/lt/lt/projects/radvilu-valda/?lang=lt, radviluvalda.eu.

prabangių apartamentų kvartalas“ „išskirtiniame“ 1,79 ha ploto sklype tarp Žygimantų, Radvilų ir Tilto gatvių, kur bus statomi namai su daugiau nei dviem šimtais prabangių butų, viešbučiu, biurų patalpomis ir požemine automobilių stovėjimo aikštele. Be to, renovuojami Tiškevičių rūmai su žiemos sodu ir parku – turima omenyje regioninio reikšmingumo kultūros paveldo vertybė Jono Juozapo Tiškevičiaus rūmai[2], uždangstyti apie vykstančius darbus liudijančiais statybiniais apdangalais.

Naujoji „Radvilų valda“ suplanuota dalyje istorinės Radvilų valdos, kur jau XVI a. prie Neries stovėję rūmai priklausė Lietuvos valstybiniam gyvenimui XVI–XVIII a. vadovavusios didikų šeimos atstovams ir nuo žemės paviršiaus simboliškai išnyko XIX a. pradžioje, kai Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė jau buvo okupuota Rusijos imperijos. Jau vien Barboros Radvilaitės ir Žygimanto Augusto meilė, anot Puškarnia vadintos vietovės ir joje buvusios Radvilų rezidencijos istoriją tyrusios dailės istorikės dr. Birutės Rūtos Vitkauskienės, sakralizuoja šią vietą – tikėtina, kad jiedu susitikdavo būtent čia stovėjusiuose rūmuose ir pagal to meto Europos madas išpuoselėtuose jų soduose su tvenkiniais. Ištyrę dar tik dalį teritorijos, archeologai pernai surado XVI a. rūmų liekanų, o jau anksčiau surasti XVII a. mūrai 2019 m. įrašyti į Kultūros vertybių registrą kaip nacionalinio reikšmingumo paveldo objektas Boguslovo Radvilos rūmų liekanos[3].

Naujojo kvartalo kūrėjai žada darnų santykį su istorija ir paveldu: anot minėtos reklamos, kvartalas „suprojektuotas kaip harmoninga visuma, jungianti senamiesčio dvasią ir modernų gyvenimo būdą“. Tačiau esama dalykų, verčiančių abejoti, ar šiai deklaracijai bus lemta tapti realybe. Visuomenei pristatomuose projektiniuose pasiūlymuose apie Radvilų rezidenciją prie Neries pateikiamos skurdžios nuotrupos arba apie ją net neužsimenama. Naują viešbučio pastatą planuojant statyti ten, kur 2018 m. archeologai surado renesansines XVII a. rūmų grindis, architektūrinio konkurso laimėtoju išrinktas pasiūlymas, kurį įgyvendinant, anot konkurso rengėjų, „nepavyks išsaugoti autentiškumo ir atskleisti unikalaus objekto vertingųjų savybių“. O Tiškevičių rūmų rūsiuose, kur archeologai pernai atidengė Barborą Radvilaitę galbūt menančių XVI a. rūmų mūro fragmentus, pagal dar 2019 m. palaimintus projektinius pasiūlymus, yra numatyta įrengti įvairias pagalbines, techninės, aptarnaujančiam personalui ir valytojai skirtas patalpas... Tokią padėtį lėmę sprendimai buvo priimti dar prieš dešimtmetį.

TIKSLAS – PARDUOTI

Idėjinę „Radvilų valdos“ autorystę turėtų prisiimti valstybės įmonė Turto bankas, organizavusi teritorijos su pastatais, kur buvo įsikūrusi Vilniaus universitetinė Raudonojo Kryžiaus ligoninė, pardavimą. Mat 2016 m. balandį įvykusiame Turto banko aukcione ji pardavė investicinį projektą, pavadintą „Radvilų valda“: 1,79 ha ploto sklypus su 16 500 kv. m ploto pastatais Žygimantų, Radvilų ir Tilto gatvėse – teritoriją, kuriai buvo parengtas ir jau patvirtintas detalusis planas[4]. Šį pirkinį nekilnojamojo turto bendrovė „Vastint Lithuania“ įsigijo už 12,35 mln. eurų (su PVM).

Nuo 2012 m. Turto banko formuota „Radvilų valda“ buvo labiau susijusi ne su istorija, o su komercija. „Siekiant padidinti objekto likvidumą ir patrauklumą potencialiems investuotojams“, buvo atlikti archeologiniai tyrimai[5], parengtas detalusis planas, pagal jo sprendinius padalyti ir įregistruoti sklypai bei suderinti priešprojektiniai pasiūlymai, leidžiantys vystyti apie 26 550 kv. m gyvenamojo ir komercinio ploto, – taip 2014 m. žiniasklaidai aiškino tuometis Turto banko vadovas Arnoldas Barkovskis[6]. Anot jo, šie parengiamieji darbai padidino turto vertę daugiau nei 25 milijonais litų, ir „rinkai pasiūlytas“ „profesionaliai parengtas projektas, kuris sumažina riziką potencialiems investuotojams ir užtikrina finansinę grąžą valstybei“.

Kad detaliojo plano rengimą valstybės įmonė inicijavo siekdama kuo brangiau parduoti turtą, atspindi ir 2012 m. balandžio 4 d. Vilniaus m. savivaldybės administracijos direktoriaus įsakymu patvirtinti planavimo tikslai: sudalyti teritoriją sklypais, pakeisti esamų sklypų ribas, patikslinti planuojamos teritorijos naudojimo būdus ir pobūdžius bei nustatyti naudojimo ir tvarkymo režimą[7]. Jokie paveldosauginiai tikslai nebuvo

2 Žygimantų g. 3, Kultūros vertybių registre unikalus kodas 1087.

3 Išsamiau žr. Sadauskas 2023

4 Razmaitė 2016.

5 Tuo metu – tik nedidelės apimties žvalgomieji tyrimai.

6 Razmaitė 2014.

7 Vilniaus m. savivaldybės administracijos direktoriaus 2012-04-06 įsakymas „Dėl pavedimo organizuoti teritorijos tarp Žygimantų, Radvilų ir Tilto gatvių detaliojo plano rengimą“ Nr. 30-702.

Vilniaus senamiesčio prieš 200 m. makete, sukurtame pagal iš Rusijos archyvų gautą ir dr. B. R. Vitkauskienės su kolegomis ištirtą medžiagą, matyti nuo Žaliojo tilto link Gedimino pilies ir Katedros besidriekianti teritorija – buvęs Puškarnios priemiestis, kur būta Radvilų rezidencijos prie Neries. Rūmų, kurių griuvėsiai buvo galutinai išardyti 1828 m., jau nėra, bet buvusi rezidencijos vieta dar nėra užstatyta. (Maketas, kurį 2023 m. gegužę visuomenei pristatė Lietuvos nacionalinis muziejus, eksponuojamas prie Naujojo arsenalo pastato)

Stanislovas Filibertas Fleris (Stanisław Filibert Fleury). Neris nuo Šnipiškių. Apie 1896 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Dešinėje – buvusio Puškarnios priemiesčio dalis, kur buvo Radvilų rezidencija

nurodyti nei šiame įsakyme, nei savivaldybės Miesto plėtros departamento išduotose planavimo sąlygose[8]. Kultūros paveldo departamentas (toliau – KPD), išduodamas sąlygas, pasitenkino išvardinęs teisės aktus ir nurodęs vienintelį konkretų reikalavimą – „prisijungimo prie inžinerinių tinklų ir komunikacijų atveju projektuojant žemės judinimo darbus, būtini archeologiniai tyrimai“[9].

Pagal taip nustatytus tikslus ir reikalavimus buvo parengtas detalusis planas (UAB „Senojo miesto architektai“, projekto vadovė Diana Sabaliauskienė) su projektiniais pasiūlymais (UAB „Renova“, projekto vadovas Alvidas Songaila), atliktas planuojamos ūkinės veiklos poveikio nekilnojamosioms kultūros vertybėms vertinimas (ekspertė Irena Kliobavičiūtė). Vilniaus m. savivaldybės taryba detalųjį planą patvirtino 2013 m. gruodžio 11 d. sprendimu Nr. 1-1618.

A. Songaila, kuriam patikėta rengti projektinius pasiūlymus, tuo metu jau buvo plačiai žinomas kaip bene ryškiausiu Vilniaus senamiesčio darkymo simboliu tapusio, keliaaukšte mansarda ir cinizmu *vsio zakonno*[10] tiek profesionalus, tiek plačiąją visuomenę pašiurpinusio „Novotelio“ projekto autorius[11]. UAB „Senojo miesto architektai“ darbuotojų D. Sabaliauskienės bei I. Kliobavičiūtės pavardės neseniai buvo plačiai nuskambėjusios baudžiamojoje byloje, kurioje jos su dar vienu kolega kaltintos leidimo statyti akcinės bendrovės „Teo LT“ administracinį pastatą ne 12, o 15 aukštų suklastojimu – 2011 m. pabaigoje žiniasklaida pranešė, kad baudžiamoji byla jų atžvilgiu nutraukta suėjus senaties terminui, tad „nors architektų kaltė nustatyta, dėl senaties baudžiamoji atsakomybė jiems taikoma nebus“ (taip pat skelbta, kad pasinaudojus galimai suklastotais dokumentais „Teo LT“ administracinio pastato

8 Vilniaus m. savivaldybės administracijos Miesto plėtros departamento direktoriaus 2013-01-25 planavimo sąlygos detaliojo planavimo dokumentui rengti Nr. A620-35-(2.15.1.21-MP2).

9 KPD Vilniaus teritorinio padalinio 2013-01-11 planavimo sąlygos Nr. (12.12-V)2V-17.

10 Viskas pagal įstatymą (rus.).

11 Gedimino prospekte pastatytas viešbutis yra gerokai per aukštas šiai senamiesčio daliai, tad KPD net svarstė, kad artimiausios rekonstrukcijos metu turėtų būti nugriauti 3–4 jo aukštai ar bent antstatas (žr.: Černiauskas 2011).

vertė būtų padidėjusi mažiausiai 10 mln. Lt)[12]. Nejauku galvoti, ar tokios sudėties komandos pasirinkimas atspindi „Radvilų valdą“ formavusios valstybės įmonės požiūrį į kultūros paveldą ir skaidrumą.

Šiaip ar taip, rezultatas atitiko užsakymą: detaliuoju planu teritorija buvo padalinta į devynis sklypus (anksčiau buvo trys) ir suplanuota intensyvi antžeminė bei požeminė statyba net ir anksčiau neužstatytose vietose. Tai padaryta nelokalizavus garsiosios Radvilų rezidencijos, jos statinių ir tvenkinių, nors apie liekanas, tebeglūdinčias po žeme, buvo žinoma ne tik iš istorinių šaltinių ir senųjų planų, bet ir iš 2012 m. rengiant detalųjį planą atliktų žvalgomųjų archeologinių tyrimų, kurių metu ištyrus vos 0,35 proc. (105 kv. m iš 3,07 ha) teritorijos ploto[13] surasti iš plytų suformuotų XVII a. pirmosios pusės rūmų grindų, krosnies pagrindo, akmenų grindinio, Radvilų herbu „Trimitai“ papuoštų plokštinių koklių fragmentai ir kt.[14] Neištirtoje teritorijoje planuojant statybas, detaliajame plane nebuvo pažymėti net ir žvalgomųjų tyrimų metu jau aptikti rūmų likučiai. Tiesa, nurodyta, kad „prieš pradedant žemės kasimo darbus būtina atlikti archeologinius tyrimus“.

Taip į turto pardavimą orientuoto proceso metu buvo sukurtas investicinis projektas, kuriame iš Radvilų beliko pavadinimas. Šio proceso esmę 2021 m. įvardijo valstybės ekspertė ir patarėja valstybinės kultūros paveldo apsaugos politikos, jos įgyvendinimo, vertinimo ir tobulinimo klausimais Valstybinė kultūros paveldo komisija, į kurią kreiptasi tuo metu, kai visuomenei buvo pristatyti projektiniai pasiūlymai, parengti remiantis minėtu detaliuoju planu:

> Paveldo komisijos nuomone, konfliktas, iškilęs dėl minėtų viešintų projektinių pasiūlymų, iliustruoja iš esmės ydingą praktiką. Pati valstybė, atstovaujama valstybės įmonės Turto banko, parduoda kultūros paveldo teritorijoje esančius sklypus (šiuo atveju – ir su iš anksto parengtu detaliuoju planu), įgalindama tyrimais nepagrįstą statybą. Plačiai kritikuotas užstatymas buvusio Misionierių vienuolyno teritorijoje yra tos pačios praktikos pavyzdys[15]. Detaliajame plane numatytoms statyboms paveldosaugos reikalavimai galėjo būti nustatyti per lengvi, siekiant minimizuoti rizikas potencialiam nekilnojamojo turto pirkėjui. Dėl to teritorijoje, kuri, paaiškėjo, esanti reikšminga dėl čia kažkada buvusios urbanistinės struktūros, buvo suprojektuotas vietos svarbos neišryškinančios, palyginti blankios architektūros užstatymas, o visuomenė neturi galimybės susipažinti su projektine dokumentacija, kaip atrodys naujas viso kvartalo užstatymas ir kaip jis derės su Bogusla vo Radvilos rūmų liekanomis.[16]

Be to, valstybės ekspertė pažymėjo, kad įrašant šį nacionalinio reikšmingumo lygmens kultūros paveldo objektą į Kultūros vertybių registrą, jo teritoriją teko suformuoti pagal kadastrinių sklypų ribą, o ne pagal tikslius duomenis, kokį plotą rūmų liekanos iš tiesų užima – juk tyrimai atlikti tik planuojamų statybų vietoje. „Paveldo komisija siūlo KPD ir Vilniaus m. savivaldybės administracijai įvertinti, kad statybvietėje jau yra rastas archeologinis sluoksnis, kurio archeologiniai tyrimai turi būti atlikti ne kasant pamatų duobes ar vykdant žemės judinimo darbus inžineriniams tinklams tiesti, o geriausiai – statybų projektavimo proceso pradžioje,“ – nurodyta rašte, parašytame praėjus beveik aštuoneriems metams po detaliojo plano patvirtinimo.

BALSAS TYRUOSE

Prieš žvilgtelint, kas šiuo metu vyksta „Radvilų valdos“ teritorijoje ir kaip tai dera su Radvilų palikimu, kurio vis daugiau atidengia archeologai, verta dar šiek tiek stabtelėti prie 2013 m. patvirtinto detaliojo plano ir naiviai paklausti: ar gali būti, kad tuomet niekas nepastebėjo jame užprogramuotų galimų grėsmių paveldui, menančiam vieną ryškiausių Lietuvos istorijos puslapių, o galbūt ir tautos kultūrinės tapatybės dalimi tapusią legendinę meilės istoriją? Ar niekas neperspėjo, neatsirado nė vieno kritiko, niekas neprieštaravo? Juk jei kas nors suplanuotų daugiabutį dar neištirtoje Pompėjos vietoje, žadėdamas archeologinius tyrimus atlikti prieš statybas, italų paveldo

12 Jackevičius 2011; Stanišauskas 14.

13 Jūratė Markevičienė. Teritorijos tarp Žygimantų, Radvilų ir Tilto g., Vilniuje detaliojo plano ir teritorijos užstatymo projektinių sprendinių paveldosauginis vertinimas, 2013-10-31, Vilnius (cituojamas dokumentas, kurį ICOMOS narė pateikė tuomečio ICOMOS Lietuvos nacionalinio komiteto pirmininkei).

14 2012 m. žvalgomuosius tyrimus sklypuose Žygimantų g. 2, 3, Radvilų g. 3, 5, Tilto g. 11, 13, 15 atliko archeologas L. Girlevičius.

15 Vilniaus Misionierių vienuolyno ansamblio teritorijoje pastatyti daugiabučiai namai sumenkino baroko šedevrą Viešpaties Dangun Žengimo bažnyčią ir sudarkė vieną nuostabiausių Vilniaus miestovaizdžių.

16 VKPK 2021-05-20 raštas Nr. V11-(1.14E).

bendruomenė tokį planą greičiausiai paverstų pelenais. Negi Lietuvoje tai įmanoma?

Į sklandų turto pardavimą orientuotos „Radvilų valdos“ formuotojų grandinėje pavyko aptikti vieną principingą bandymą apginti Radvilų rezidencijos paveldą. Kadangi ši teritorija yra UNESCO pasaulio paveldo objekto Vilniaus istorinio centro ir Lietuvos valstybės saugomo kultūros paminklo Vilniaus senamiesčio[17] bei Vilniaus senojo miesto ir priemiesčių archeologinės vietovės[18] teritorijoje, KPD Vilniaus teritorinis padalinys 2013 m., prieš pritardamas detaliajam planui, kreipėsi į pasaulinio ekspertų tinklo Tarptautinės paminklų ir paminklinių vietų tarybos ICOMOS tuometį Lietuvos nacionalinį komitetą[19], siūlydamas atsižvelgiant „į planuojamos teritorijos dydį ir darbų apimtį“ atlikti vertinimą dėl poveikio pasaulio kultūros paveldo vertybei Vilniaus istoriniam centrui. Šis darbas patikėtas trims ICOMOS nariams. Du iš jų pasirašė 2013 m. rugsėjo 30 d. paveldosaugos ekspertizės aktą ir poveikio pasaulio kultūros paveldo vertybėms vertinimą, kuriame detaliojo plano sprendinius iš esmės įvertino teigiamai ir pateikė kelias rekomendacijas[20].

Trečioji ICOMOS narė Jūratė Markevičienė šio akto nepasirašė ir 2013 m. spalio 31 d. pateikė ICOMOS Lietuvos nacionalinio komiteto vadovybei savo parengtą išsamų detaliojo plano ir teritorijos užstatymo projektinių sprendinių paveldosauginį vertinimą, kurį galėtume pavadinti atskirąja nuomone[21]. Ji neturėjo jokios įtakos „Radvilų valdos“ kūrimo procesui, bet yra verta išklausymo.

Jau tada J. Markevičienė įvardijo tą pačią bėdą, kurią pacituotame 2021 m. rašte paminėjo Valstybinės kultūros paveldo komisija: detaliojo plano sprendiniai nėra pagrįsti tyrimais, nors nuo jų turėtų prasidėti planavimas paveldo teritorijose. Kaip nurodė ICOMOS narė, iš tyrimų buvo atlikti tik žvalgomieji archeologiniai, apėmę vos trečdalį procento teritorijos, o istoriniai ir urbanistiniai arba neatlikti, arba gautais moksliniais duomenimis nesinaudota. Detaliojo plano aiškinamojo rašto skyrelyje „Istorinė apžvalga“ informacija pateikta fragmentiškai ir itin neproporcingai teritorijos istorinei reikšmei bei kultūrinei vertei: vos keli atsitiktiniai sakiniai buvo skirti visai LDK bei Vilniaus raidai itin reikšmingam paveldui – Radvilų dvaro prie Neries istorijai, visai nepaminėtos šios vietos sąsajos su Puškarnia ir pilimis bei vos užsiminta apie XIX a. pabaigoje iškilusius Tiškevičių žiemos rūmus, tačiau „gana smulkiai nagrinėjama vėlyviausioji istorija, ypač ligoninės statyba XIX a. pab.–XX a. pr., nepamirštant net menkesnių faktų, pavyzdžiui, banko paskolos ligoninės savininkams, ūkinių pastatų bei išviečių duobių statybos, kitų vėlyvų pastatėlių individualios istorijos“. Apie Radvilų valdą pateikti „labai riboti ir beviltiškai pasenę“ duomenys, nepapildyti 2010 m. paskelbtais B. Vitkauskienės tyrimais (kuriuose pateikta ir informacija apie dar netyrinėtus, su Puškarnia susijusius dokumentus Lietuvos bei Lenkijos archyvuose), neatspindintys archeologų G. Gendrėno, E. Ožalo ir kitų tyrimų duomenų.

„Nežinia, kodėl Projekto autoriai apskritai nelokalizavo Radvilų dvaro (valdos ribų, rūmų bei kitų statinių, įtvirtinimų – sienų, vartų bei gynybinių bokštų, tvenkinių ir pan. komplekso elementų). Juk esama nemažai XVII–XIX a. pradžios šaltinių – Vilniaus žemėlapių, kuriuose parodytas šis kompleksas, pačios dvaro valdos mastelinių inventorinių planų, kitos ikonografinės medžiagos, netgi prieškarinių lokalizavimų (pvz., M. Morelowskio)“, – 2013 m. rašė J. Markevičienė.

Jos vertinimu, buvo būtina tęsti archeologinius ir atlikti istorinius bei urbanistinius tyrimus, nes „pateikti atsitiktiniai pabiri istoriniai faktai negali būti laikomi istoriniais bei urbanistiniais tyrimais ir nesuteikia pagrindo ką nors nauja paveldo teritorijoje projektuoti“. Kaip pažymėjo ICOMOS narė, „mokslinius tyrimus būtina atlikti prieš rengiant teritorijų planavimo dokumentus, nelaukiant jų priėmimo, statybos leidimų bei statybų darbų pradžios. Juk pirmiau „aklai“ suprojektavus, o tik po to ištyrus, nukentėtų arba užsakovas (nes jam tektų rengti naują projektą), arba paveldas, ypač archeologinis (kuris dėl šios atvirkščios darbų sekos beveik visuomet iš anksto pasmerkiamas išnykti).“

17 Unikalus kodas Kultūros vertybių registre 16073.

18 Unikalus kodas Kultūros vertybių registre 25504.

19 ICOMOS valdybai 2019 m. panaikinus šio Lietuvoje veikusio ICOMOS nacionalinio komiteto akreditaciją, 2019 m. gruodžio 10 d. pradėjo veikti naujas ICOMOS akredituotas nacionalinis komitetas – asociacija „ICOMOS Lietuva“ (interneto svetainės prieiga: www.icomos-lietuva.org).

20 Nurodoma, kad į jas atsižvelgdami detaliojo plano rengėjai sumažino projekte numatytą užstatymo intensyvumą ir tankumą, bet patikrinti šio teiginio nepavyko.

21 Jūratė Markevičienė. Teritorijos tarp Žygimantų, Radvilų ir Tilto g., Vilniuje detaliojo plano ir teritorijos užstatymo projektinių sprendinių paveldosauginis vertinimas, *op. cit*.

Janas Bulhakas. Tilto gatvės pradžia. 1912 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

J. Bulhakas. Namas tilto gatvėje. 1912 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

J. Bulhakas. Vilniaus Šv. Jurgio bažnyčia. XX a. 2 deš. Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje

PASIRINKIMAS – NE RADVILŲ PALIKIMO NAUDAI

Kaip 2013 m. nurodė J. Markevičienė, sudėtingoje, daugiasluoksnėje, šimtmečius besiformavusioje aplinkoje, kur suplanuotos statybos, glūdi keletas skirtingų alternatyvų, kurios leistų tęsti įvairias teritorijos formavimo tradicijas. Šioje Vilniaus senamiesčio vietoje užstatymas iki pat Antrojo pasaulinio karo liko neintensyvus. Be sovietmečio ir jį sekusios vėlesnės didelių tūrių statybos, paveldo tyrinėtoja išskyrė keturias skirtingos urbanistinės sandaros tradicijas, iki šiol matomas artimiausioje buvusio Puškarnios priemiesčio aplinkoje. Pirmoji – XIV–XIX a. didelių gynybinio ir reprezentacinio pobūdžio kompleksų (pilių ir Katedros, Karmelitų bažnyčios komplekso, Radvilų dvaro, Tiškevičių žiemos rūmų su želdynais ir kt.). Antroji – XVIII–XX a. pradžios nedidelių užmiesčio rezidencijų ar senųjų dvarelių (rytinėje šio senamiesčio kvartalo dalyje, Tilto gatvės pradžioje ir tęsinyje už Radvilų skersgatvio). Trečioji, iki XIX a. vidurio – „Vilniaus senųjų gatvių, kuomet kuklūs, dažnai lapidarios, netaisyklingos formos statiniai kuria įspūdingas takias erdves“, architekto Vytauto Jurkšto pavadintas ypatingomis, „vilnietiškomis“. Tarp jų – Tilto gatvė, vienas seniausių Vilniaus kelių. Ketvirtoji – XIX a. pab.–XX a. pirmųjų dešimtmečių „daugiabučių nuomojamų namų ir kitų istorizmo laikotarpio bei kiek vėlesnių statinių, kuriais siekta dominuoti erdvėje, jeigu ši neatitikdavo laikmečio estetikos“. Ir penktoji – sovietinio laikotarpio, kai „savaip buvo tęsiama XIX a. pab.–XX a. ketvirtojo dešimtmečio „aplinkos nepaisymo tradicija“ ir ligoninės teritorijoje iškilo didelių pastatų.

Primindama daugiau nei prieš keturiasdešimt metų V. Jurkšto atliktus Vilniaus senamiesčio tyrimus, J. Markevičienė rašė:

> „Jis ypač pabrėžė dar prieškario mokslininkų ir restauratorių įvardytus *vilnietiškuosius senamiesčio ypatumus: gatvių erdvių takumą, itin sklandų, tarsi nepastebimą gatvių dalijimąsi ir susiliejimą bei savo išplatėjimais upių deltas primenančias sankryžas*. Šiems ypatumams jis dar priskyrė *architektūrinės ir urbanistinės raiškos nesutapimą*, atkreipdamas dėmesį, jog senamiesčiui būdinga tokia erdvės ir architektūros *mastelių* sanglauda, kai architektūra visais savo *masteliais* derinama prie aplinkinės erdvės, o istorizmo bei moderno laikotarpio pastatai atrodo svetimkūniai senosiose senamiesčio gatvėse, nes nuo archajiškesnės architektūros skiriasi savo *masteliais*. Pasak jo, itin *svarbu išsaugoti tradicinį pastatų ir erdvės santykį, nes būtent ši erdvių sandara yra archajiškas ir ryškiausias vilnietiškumo stereotipas*. <...> Tilto gatvę V. Jurkštas priskyrė pagrindinių senamiesčio gatvių erdvėms, *kur erdvės pločio ir aukščio santykis lygus vienetui, joje nemažai gilesnių planų, o pati erdvė gana vientisa*, neskaitant kai kurių vėlesnių naujadarų. Tilto gatvės erdvę apibūdina ir jo pastebėjimas, jog *senamiesčio pakraščių gatvių erdvės atviresnės, joms būdingas didesnis susiliejimas* su išorės erdve, užstatymas savaime retesnis[22].

Archajiškumą išsaugojusios, apie miesto senumą, jo materialinės struktūros pastovumą liudijančios senamiesčio gatvės, tariant V. Jurkšto žodžiais, „yra svarbios Lietuvos urbanistikos tradicijai, kaip svarbi lietuvių kalba indoeuropiečių lyginamajai kalbotyrai“.

Tačiau iš tuo metu dar nepatvirtinto detaliojo plano ir projektinių pasiūlymų sprendinių, anot J. Markevičienės, matyti, kad pasirinkta plėtoti vėlyviausią, istoriškai ne itin vertingą laikotarpį ir senamiesčio paveldui ne itin būdingą planinės bei erdvinės sandaros tipą – nuo XIX a. pabaigos iki 1938 m. susiformavusią struktūrą bei sovietinę statybų „tradiciją“. Nusprendus nepaisyti Radvilų dvaro istorijos ir neatskleisti šio paveldo, numatyta tankinti ir intensyvinti užstatymą (palyginus ne tik su 1939 m., bet ir su sovietiniu laikotarpiu, kai pastatyta ligoninė).

Rezultatą, kurio galima tikėtis, ji 2013 m. apibūdino kaip vizualinį kontrastą istorinei aplinkai. Teritorijos centre numatyta „kurti didelį šiuolaikinės architektūros masyvą, kuris dėl savo ploto, aukščio, Radvilų skersgatvio bei kitų želdynų užstatymo bus matomas iš kitų senamiesčio vietų, tiek artimų, tiek tolimesnių, įskaitant vaizdą nuo Gedimino kalno, ir varžysis su senųjų gatvių erdvėmis, statiniais bei gretimomis istorinėmis dominantėmis“. Prioritetu pasirinktas ne „vilnietiškasis gatvių erdvių stereotipas – Tilto gatvei būdinga erdvė, gatvių linkiai ir plastiška architektūra, bet griežta istoristinė Radvilų skersgatvio pietinės pusės geometrija, nepagrindžiant, kodėl planuojamos teritorijos dominante paverčiamas šis šalutinis ir vėlyvas skersgatvis, o ne semantiškai svarbi Tilto gatvė – vienas seniausių Vilniaus kelių, jungęs pilis su perkėla per Nerį“. Anot ICOMOS narės, vertingoje senamiesčio teritorijoje prie pat pilių, istorinėmis konotacijomis turtingoje Puškarnioje atsiradę erdviniai ir tūriniai kontrastai kvartalo ir artimiausios aplinkos urbanistinėms tradicijoms

22 J. Markevičienės nurodytas šaltinis: Jurkštas 1977: 36–60.

Mstislavas Dobužinskis. Tilto gatvė Vilniuje. Apie 1907 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

kurs „tarsi naujo „mikrorajono“ įvaizdį, artimesnį ne senamiesčiui, bet naujosioms statyboms dešiniajame Neries krante (Žvejų, Olimpiečių, A. Juozapavičiaus gatvėse) arba Naujamiesčio pietvakariniuose pakraščiuose“.

Savo atskirojoje nuomonėje J. Markevičienė siūlė diskutuoti apie galimas alternatyvas, kol jos dar įmanomos. „Ši ypatinga ir dar menkai pažinta vieta yra itin vertingas LDK paveldas. Manau, kad jos likimas nusipelno gilesnių konceptualių diskusijų ICOMOS Lietuvos nacionaliniame komitete ir plačiau, gal mokslinės konferencijos. Tai padėtų išvengti senajai Lietuvos ir Vilniaus istorijai skaudžių netekčių ir rasti racionaliausius sprendimus dėl šios Vilniaus senamiesčio teritorijos ateities“, – rašė ji 2013 m. spalio 31 d. paveldosauginiame vertinime.

Bet jokios diskusijos neįvyko, nes praėjus kiek daugiau nei mėnesiui detalusis planas jau buvo patvirtintas.

BARBOROS RADVILAITĖS LAIKŲ MŪRAI – PAGALBINĖSE PATALPOSE?

„Radvilų valdos“ kvartalas, suplanuotas į sklypus padalintoje istorinės Radvilų valdos dalyje, yra vystomas etapais ir pristatomas visuomenei kaip atskirų sklypų projektiniai pasiūlymai, kurių viešas svarstymas rengiamas skirtingu metu. Dėl tokio fragmentiškumo susidaryti adekvatų visumos vaizdą ir įvertinti statybinių planų santykį su po žeme tebeglūdinčiomis ir archeologų palaipsniui atidengiamomis Radvilų rezidencijos liekanomis galėtų nebent aiškiaregys. Informacija apie Radvilų laikotarpio istoriją pateikiama skurdi, o kartais ir visai nepateikiama.

Nė žodžio apie Radvilas nepavyko aptikti 2019 m. gegužę visuomenei pristatytuose Jono Juozapo Tiškevičiaus žiemos rūmų (Žygimantų g. 3) rekonstravimo projektiniuose pasiūlymuose – juose pateikta „trumpa istorinė apžvalga“

pradedama nuo 1859 m.[23] O juk likus mėnesiui iki viešo susirinkimo, į Kultūros vertybių registrą buvo įrašytos Boguslovo Radvilos rūmų liekanos, surastos tame pačiame sklype...

Tad vargu ar galima labai dideliu netikėtumu pavadinti tai, kad pernai Tiškevičių rūmų rūsiuose archeologas I. Sadauskas su kolegomis surado XVI a. Radvilų rūmų korpuso, vadinamo Kryžminiu, mūrų liekanas, menančias Barboros Radvilaitės laikus. Restorano ir biurų paskirčiai pagal projektinius pasiūlymus pritaikomų Tiškevičių rūmų rūsyje yra numatyta įrengti įvairias pagalbines ir technines patalpas: darbuotojų poilsio, dušų, valytojos, restorano virtuvės, produktų sandėliavimo ir kt. Projektiniams pasiūlymams buvo pritarta 2019 m., pagal išduotą statybos leidimą jau atliekami rekonstravimo darbai.

Kaip bus užtikrinta archeologų surastų XVI a. mūrų apsauga? Ar planuojama šį paveldą atskleisti visuomenės pažinimui? Ar rūmų rūsyje bus, kaip dar neatlikus archeologinių tyrimų buvo suplanuota, įrengiamos pagalbinės patalpos, virtuvė? O gal sprendinius numatoma koreguoti?

„Šiuo metu XVI–XVII a. datuojamos Radvilų Kryžminio korpuso liekanos saugomos *in situ*. Kiti sprendimai bus priimti gavus archeologinių tyrimų ataskaitą ir išvadas[24]. Norint rūsyje įrengti papildomas patalpas, bus atliekami archeologiniai tyrimai“, – atsakė projektą vystančios nekilnojamojo turto plėtros bendrovės „Vastint Lithuania“ generalinis direktorius Kęstutis Vedeckis. Jis paaiškino, kad po terasa, kur pagal projektinius pasiūlymus numatyta įrengti virtuvę, tyrimai dar nėra atlikti, ir sprendimas dėl būsimų patalpų paskirties bus priimtas juos atlikus. Bet esamas rūsys jau ištirtas ir vyksta tvarkybos darbai. „Nieko, kas įtakotų keisti suderintus sprendinius, nerasta“, – nurodė bendrovės atstovas.

„Atrasti Radvilų rūmų mūrai tikrai bus po stiklu eksponuojami ir prieinami visuomenei”, – patikino KPD. Tenka tikėtis, kad juos bus galima apžiūrėti ne valytojos kambarėlyje ar kitose pagalbinėse patalpose.

ĮVAIZDIS IR AUTENTIKA

Klausimų kelia ir tame pačiame sklype (Žygimantų g. 3) esančio nacionalinio kultūros paveldo objekto XVII a. Boguslovo Radvilos rūmų liekanų likimas. Viešbutį šiame sklype planuojančios statyti nekilnojamojo turto plėtros bendrovės iniciatyva buvo surengtas naujo viešbučio pastato ir greta jo esančio parko sutvarkymo architektūrinis konkursas (sąlygų rengėjas ir vertinimo organizatorius – Lietuvos architektų sąjunga), kurio nugalėtojas paskelbtas praėjusių metų pabaigoje.

Vientisa, originali architektūrinė koncepcija, meninė kokybė, gracinga, kontekstuali ir originali architektūrinė išraiška, jautrus santykis su paveldu ir urbanistine aplinka, – taip apie pirmąją vietą laimėjusio MB „NEUE ARCHITEKTŪRA“ projektinio pasiūlymo privalumus rašoma Lietuvos architektų sąjungos interneto svetainėje paskelbtoje konkurso ataskaitoje[25]. Be to, pastebėta, kad pastatas „interpretuoja istorinį Boguslovo Radvilos rūmų įvaizdį, vertikalė atitinka Radvilų rūmų bokšto įvaizdį“.

Panašu, kad šis įvaizdis konkurso komisijai buvo svarbesnis už autentišką kultūros paveldo vertybę, nes toliau nurodyti tokie laimėtoju išrinkto darbo trūkumai: „Projektas tik dalinai respektuoja archeologinius artefaktus, nes dalis pastato konstrukcijų remiasi į Radvilų rūmų grindis. Pagal pateiktą pasiūlymą nepavyks išsaugoti autentiškumo ir atskleisti unikalaus objekto vertingųjų savybių. Daug abejonių kelia antstatas virš korpuso prie Radvilų gatvės. Šis originalus architektūrinis elementas suteikia projektui išskirtinumo, tačiau neatspindi šio Vilniaus istorinio priemiesčio bruožų <...>“.

Kaip galėjo nutikti, kad Vilniaus istorijai tokioje svarbioje vietoje, kur surastas ypatingos vertės kultūros paveldas, laimėtoju nuspręsta pasirinkti projektą, ydingą paveldo apsaugos požiūriu? Vertinimo komisiją sudarė Lietuvos architektų sąjungos (4 nariai) ir konkursą inicijavusios nekilnojamojo turto plėtros bendrovės (3 nariai) atstovai, o pirmininku buvo Vilniaus vyriausiasis architektas Mindaugas Pakalnis. Pabandėme išsiaiškinti, kaip jis asmeniškai įvertino pirmąją vietą laimėjusį darbą ir ar toks architektūrinio konkurso rezultatas, jo vertinimu, neprieštarauja visuomenės interesui išsaugoti ir atskleisti unikalią

23 Pasiūlymai paskelbti Vilniaus m. savivaldybės interneto svetainėje, prieiga: https://vilnius.lt/lt/numatomo-statiniu-projektavimo-viesumas/visuomenes-informavimas-apie-numatoma-administracinio-pastato-juozapo-tiskeviciaus-ziemos-rumu-unik-obj-k-1087-zygimantu-g-3-vilniuje-rekonstravima/, žiūrėta 2023-05-28.

24 Kaip informavo KPD, Žygimantų g. 3 atliktų archeologinių tyrimų ataskaita pagal paveldo tvarkybos reglamentą turėtų būti pristatyta „iki sekančių metų birželio 1 d. (leidimas buvo išduotas 2022 m. lapkričio 15 d.). Tačiau jau yra gauta pažyma (sutrumpinta ataskaita).“

25 „Konkurso eigą apibendrinanti ataskaita 2022-11-10 datai“, http://www.architektusajunga.lt/. Prieiga internete: https://www.architektusajunga.lt/konkursai/viesbucio-zygimantu-g-3-vilniuje-konkurso-rezultatai/, žiūrėta 2023-05-29.

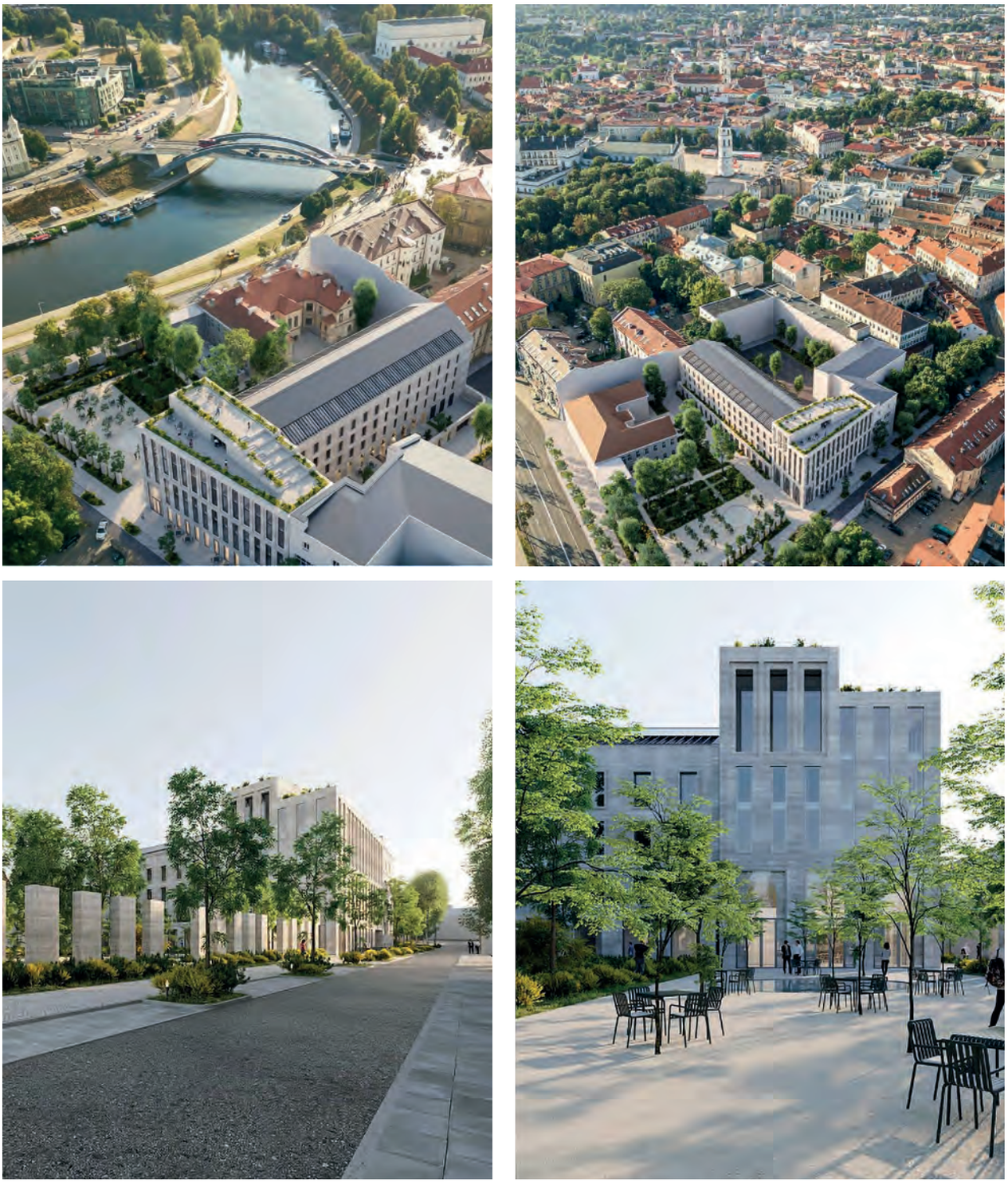

Atvirą architektūrinio projekto konkursą laimėjęs projektinis pasiūlymas, parengtas MB „NEUE ARCHITEKTŪRA“, autoriai: Gediminas Aismontas, Justina Jauniškytė, Domantas Baltrūnas, Darius Varanavičius.
Skelbiama Lietuvos architektų sąjungos svetainėje

vertybę? Kodėl komisija pasirinko paveldui nepalankų projektą?

„Remiantis architektūrinių konkursų organizavimo nuostatais, visi konkurso komisijos nariai yra pasirašę konfidencialumo pasižadėjimus, kuriuose yra įsipareigoję neatskleisti informacijos apie komisijos darbą, įskaitant informacijos apie vykusias diskusijas bei pareikštas individualias komisijos narių nuomones. Komisijos sprendimas ir darbo išvados buvo patvirtintos komisijos narių balsavimu. Atskirosios komisijos narių nuomonės išsakytos nebuvo“, – rašoma Vilniaus m. savivaldybės atsiųstame atsakyme.

Vertinimo komisijos nariu buvęs bendrovės „Vastint Lithuania“ generalinis direktorius K. Vedeckis į klausimą, kodėl laimėtoju nuspręsta

išrinkti paveldo požiūriu ydingą projektą, atsakė taip: „Konkurso nugalėtojai, reaguodami į išsakytas pastabas, reguliariai teikia pasiūlymus dėl archeologinių vertybių eksponavimo sprendinių optimizavimo. Unikalių objekto vertingųjų savybių atskleidimas yra esminis tiek užsakovo, tiek KPD reikalavimas. Užsakovas siekia atvertus archeologinius radinius eksponuoti viešose viešbučio patalpose. Pastato konstrukcijų rėmimasis į Radvilų rūmų grindis nesvarstytinas, sprendiniai koreguojami atitinkamai. Tikėtina, kad papildomai atliekami archeologiniai tyrinėjimai gali iš esmės įtakoti projekto sprendinius (vietose, kurios taps prieinamomis tik vėlesniame kvartalo įgyvendinimo etape (pvz., kai nebebus naudojamas servitutinis kelias, skirtas patekti į Lietuvos vyriausiąjį administracinį teismą). KPD išsamiai analizuoja sprendinius ir teikia konstruktyvias pastabas.“ Anot bendrovės atstovo, projektą bus siekiama įgyvendinti tik gavus KPD pritarimus projektiniams pasiūlymams. „Radvilų rūmų likučių faktorius įpareigoja visas šalis skrupulingai bendradarbiauti. Kartu su visomis atsakingomis institucijomis tikimės pasiekti visuomenei ir investuotojams geriausio sprendimo“, – rašoma atsakyme. Kada projektiniai pasiūlymai bus parengti ir pristatyti visuomenei, šiuo metu dar nežinoma.

KPD nurodė kol kas negavęs dokumentų, susijusių su architektūrinį konkursą laimėjusiu projektu.

AR UŽMIGS AMŽINU MIEGU BIRŽŲ RADVILŲ GIMINĖS PALIKIMAS?

Vystant „Radvilų valdą“, 2021 m. pavasarį visuomenei buvo pristatyti daugiabučių gyvenamųjų namų Tilto g. 11 ir Tilto g. 15A rekonstravimo projektiniai pasiūlymai[26]. Viešame susirinkime dalyvavusi šio straipsnio autorė turėjo progą įsitikinti, kokio skurdumo informacija apie istorinę Radvilų valdą yra pateikiama visuomenei[27].

26 Prieiga https://vilnius.lt/lt/numatomo-statiniu-projektavimo-viesumas/visuomenes-informavimas-apie-numatoma-daugiabucio-gyvenamojo-namo-tilto-g-11-vilniuje-rekonstravima/; https://vilnius.lt/lt/numatomo-statiniu-projektavimo-viesumas/visuomenes-informavimas-apie-numatoma-daugiabucio-gyvenamojo-namo-tilto-g-15a-vilniuje-rekonstravima/, žiūrėta 2023-05-23.

27 Visuomenei svarstyti pateiktų Tilto g. 11 projektinių pasiūlymų aiškinamojo rašto paveldosauginėje dalyje akcentuojant užstatymo raidą XIX–XX a., apie Radvilų dvarą parašyta vos tiek: „Valda, esanti prie Tilto g., dar XVIII a. pradžioje priklausė Radviloms. Duomenys apie šios valdos savininkus, kai Radvilų atstovas pardavė ją, iki XIX a. antrosios pusės labai šykštūs, pati valda dar XIX a. viduryje buvo užstatyta nedideliais mediniais pastatais, didelių statybų čia nebuvo vykdoma. <...> Matyt, dėl to, kad vieta buvo drėgna – netoli Radvilų rūmų buvę tvenkiniai XIX a. viduryje užako ir tik vėliau buvo užpilti.“ Tilto g. 15A projektiniuose pasiūlymuose su Radvilų rezidencija galima sieti nebent šią informaciją: „Nuo XVI a. ėmė ryškėti nauja priemiesčio paskirtis – jis tapo prestižiniu gyvenamuoju rajonu, kuriame kūrėsi valdovui artimi žmonės. <...> Žemės sklypas Tilto g. 13 dar XVIII a. pradžioje priklausė Radviloms. Tuo metu valda (XVIII a. pabaigoje ji buvo pažymėta 756-uoju numeriu) šiauriniu galu ribojosi su Radvilų rūmais, pietiniu – su dabartine Tilto gatve.“

Būsimų statinių vizualizacija iš 2021 m. balandžio 26 d. viešame susirinkime pristatytų daugiabučio gyvenamojo namo Tilto g. 11, Vilniuje, rekonstravimo projektinių pasiūlymų (projekto vadovas A. Songaila, UAB „Renova“)

Iš 2021 m. balandžio 26 d. viešame susirinkime pristatytų daugiabučio gyvenamojo namo Tilto g. 11, Vilniuje, rekonstravimo projektinių pasiūlymų (projekto vadovas A. Songaila, UAB „Renova“)

Kritines pastabas šiems projektams svarstymo metu išsakiusi dr. B. Vitkauskienė kitą dieną po susirinkimo paskelbtame tekste[28] savo įspūdžius apibendrino taip:

> Visuomenei pristatomas ligoninės pastatų griovimo ir šios teritorijos tolesnio vystymo projektas (aut. architektas A. Songaila) atrodo taip, tarsi būtų statoma ne Vilniaus širdyje, ne istoriškai susiklosčiusioje ir labai jautrioje vietoje, tampriai susijusioje su renesansine Žemutine pilimi, ne UNESCO saugomoje vietovėje, bet kažkur nykioje niekada neapgyventoje plynėje. Projektas uždusina šią vietą, nuslopina bet kokį prisiminimo ženklą, bet kokią nuorodą į šimtmečių senumo istorinį kontekstą. Projektas yra nekontekstualus, nepratęsiantis nors minimaliai senosios urbanistinės sanklodos. Projektuojami pastatai užaukštinti (kaip visada), jų meniniai sprendimai neturi jokio ryšio su Vilniaus senamiesčio architektūra, seniai susiklosčiusia šioje vietoje. Tokie viską užmušantys pastarųjų metų konversijos projektai Vilniuje – ne naujiena. Primityvus požiūris į istoriją ir negebėjimas jos interpretuoti šiuolaikinėmis formomis ir technologijomis – tokie šių projektų požymiai. Kur buvo už paveldą atsakingos valstybinės institucijos, kai ši dvarvietė buvo skaidoma sklypais ir išparduodama gabalais? Kodėl nebuvo suformuluotos specialios sąlygos? Išklausius projekto pristatymo atrodo, kad niekas nieko nežino apie šią vietą, apie joje buvusią garsią Radvilų, kelių kartų Vilniaus kaštelionų rezidenciją ir daugybę mums brangių istorijų. Ar pastačius banalius šiuolaikinius gyvenamuosius penkiaaukščius ir požeminę automobilių stovėjimo aikštelę užmigs amžinu miegu Biržų Radvilų giminės palikimas?

28 Vitkauskienė 2021.

ICOMOS akredituotas nacionalinis komitetas ICOMOS Lietuva kreipėsi į Vilniaus savivaldybę, prašydamas nepritarti šiems projektiniams pasiūlymams, kurie „faktiškai numato ištrinti“ visuomenei reikšmingą istorinę atmintį ir užkirsti kelius ją bent iš dalies atkurti[29]. Kultūros ministro paprašyta užtikrinti, kad būtų laikomasi Lietuvos paveldo apsaugos įstatymų ir UNESCO Pasaulio paveldo konvencijos, numatančios išankstinį poveikio paveldui vertinimą, kai plėtra planuojama pasaulio paveldo objekte ar šalia jo.

Kaip informavo Vilniaus m. savivaldybė, tokios reakcijos susilaukusiems daugiabučių gyvenamųjų namų Tilto g. 11 ir Tilto g. 15A rekonstravimo projektiniams pasiūlymams jau yra pritarta.

KPD informavo abiem projektams išdavęs specialiuosius paveldosaugos reikalavimus, kuriuose nurodyta tvarkomųjų (rekonstravimo) statybos darbų sprendinius pagristi istoriniais ikonografiniais, archeologiniais, architektūriniais, polichrominiais, konstruktyviniais, vizualiniais esamos padėties tyrimais ir vertinimu, pateikti istorinę-urbanistinę kvartalo teritorijos analizę. Nurodyta, kad atsižvelgiant į tai, „jog planuojamosios teritorijos esamų bei naujai projektuojamų pastatų visuma – užstatymo struktūra, architektūrinė išraiška bei pavidalas – yra ypač gerai apžvelgiama iš svarbiausių miesto ir senamiesčio apžvalgos taškų“, projekto sprendiniai privalo derėti su visa apžvelgiama senamiesčio panorama.

Be to, vadovaujantis Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo apsaugos konvencija, KPD paprašė atlikti ir pateikti planuojamų tvarkomųjų statybos darbų sprendinių poveikio Vilniaus istorinio centro išskirtinei visuotinei vertei vertinimą.

Į klausimą, ar šį vertinimą planuojama atlikti ir kas jį atliks, bendrovės „Vastint Lithuania“ generalinis direktorius K. Vedeckis atsakė: „Visus institucijų, įskaitant KPD, teisėtai reikalaujamus vertinimus atliksime teisės aktų nustatyta tvarka. Vertinimų atlikimo procedūras ir jų išvadų parengimą organizuosime atsižvelgdami ir koordinuodami su kitais plėtros procesais.“

29 ICOMOS Lietuva 2021-04-26 Pastabos ir siūlymai dėl Vilniaus miesto savivaldybės administracijos viešinamų UNESCO pasaulio paveldo vietovės Vilniaus istorinio centro teritorijoje numatomų statybų projektinių siūlymų: daugiabučio gyvenamojo namo Tilto g. 15A rekonstravimo projekto ir daugiabučio gyvenamojo namo Tilto g. 11 rekonstravimo projekto.

DR. DAINIUS LABECKIS,
parkotyrininkas, ICOMOS narys

Ši vieta – pats Vilniaus senamiesčio centras, priešais Vilniaus pilių valstybinį kultūrinį rezervatą. Kaip ir daugelyje senamiesčio vietų, čia persipynę keli vertingi paveldo klodai: buvusi Radvilų valda ir šiandien saugomas istorinis Tiškevičių rūmų kompleksas su sodu, kuris Kultūros vertybių registre įrašytas kaip vertingoji savybė. Į šias vertybes būtina atsižvelgti, bet realybė, mano manymu, kardinaliai priešinga. Nors bet kurio paveldo objekto tvarkyba turėtų prasidėti nuo tyrimų, taikomieji neintervenciniai paveldo tyrimai dažnai apskritai nėra atliekami (vietoje to, pateikiamos paviršutiniškos apžvalgos, padriki istoriniai duomenys ir pan.), arba jų išvadomis nėra nuosekliai vadovaujamasi rengiant projektus, o archeologiniai tyrimai atliekami tik tada, kai sprendimai dėl plėtros jau priimti ir projektai įsibėgėję. Tai sisteminė problema: Lietuvoje jau seniai tapo įprasta arba neatlikti, arba imituoti tyrimus, ir nėra jokio nepriklausomo, kvalifikuoto jų vertinimo. Todėl turime paveldo objektą, kurio vertė neabejotina, bet tuo pat metu visiškai ignoruojama.

Vilniaus senamiestis teisiniu požiūriu yra saugomas ir kaip nacionalinio reikšmingumo paveldo vietovė, ir kaip pasaulio paveldo objektas Vilniaus istorinis centras, susiklostęs LDK laikais, todėl sprendimai dėl šio laikotarpio paveldo turėtų būti priimami ypač jautriai. Rengiant plėtros planus, kuo ankstyvesniame etape turėtų būti atliktas poveikio pasaulio paveldui vertinimas pagal pasaulyje įprastą procedūrą. Bet teritorija suplanuota, projektai parengti, o vertinimas – neatliktas.

Istorinė medžiaga rodo, kad iki XIX a. vidurio toje vietoje, kur anksčiau būta Radvilų rezidencijos, nebuvo didelių statinių, dominavo sodybinis užstatymas ir senųjų sodų likučiai, kuriuos dabar linkstama užstatyti naujais daugiaaukščiais. LDK laikais šią erdvę formavo sodybos, rūmai su sodais, kurie užėmė didelę teritorijos dalį ir buvo neatsiejama rūmų komplekso dalis. Išliko fragmentiškų duomenų, kaip atrodė Radvilų rūmų sodai, kas juose augo. Vėliau ir Tiškevičių rūmai su žiemos sodu buvo orientuoti, kaip įprasta, ir į sodo erdvę, suvokiant ją kaip architektūros tęsinį gamtoje, žaliuosius rūmus. Atkurti tokių sodų, kokie buvo, jau nebeįmanoma, nes įsiterpta su statybomis, bet reikėtų kiek įmanoma ištirti tas vertes, kurios buvo ir kurios liko, ir jų neužstatyti. Dabar to pasigendu. Vykdant darbus prie Tiškevičių rūmų (Žygimantų g. 3), sodo medžių

kamienai tarsi ir saugoti, aprišant lentelėmis, bet praeidamas pro išraustą teritoriją galėjai matyti, kad kai kurie medžiai užversti žemėmis, sužaloti, kai kurie – nupjauti. Panašu, kad į sodo vietą gali smarkiai įsiterpti ir požeminis užstatymas, visokie tinklai. Neramu, kad pačioje senamiesčio širdyje turėsime tipišką atvejį, kai į turimą plotą besistengiant įsprausti kuo daugiau kvadratinių metrų, paveldą užgožia naujos statybos.

DR. DALIA VASILIŪNIENĖ, dailės istorikė,
Lietuvos kultūros tyrimų instituto Sakralinio meno paveldo skyriaus vadovė

Prie Neries buvusios Radvilų rezidencijos likimas liūdnas, ir dabartiniai statybos planai toje vietoje neteikia jokio pagrindo optimizmui. Tai vienas iš pavyzdžių, kai istorinė valda suskaidoma sklypais, pabyra į atskirus nūdienos poreikius atitinkančius gabalėlius. Pati dalyvavau viename iš viešų susirinkimų, kur architektai pristatinėjo visuomenei vieną iš tų gabalėlių (regis, Tilto g. 9). Arogancija, visiškas nedėmesingumas paveldui, atsainus požiūris į bet kokią kritišką nuomonę tiesiog spinduliavo iš projektuotojų. Manau, ta teritorija bus tiesiog užstatyta, o vietos dvasios neliks nė ženklo.

Radvilos – kertinė Lietuvos istorijos figūra, ir Vilniuje dar turime vieną galimybę prikelti iš užmaršties jų palikimą. Vilties teikia Vilniaus gatvėje esantys Jonušo Radvilos rūmai: jų šiek tiek išliko, palanku ir tai, kad jie pateko į Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus rankas. Kai Valstybinėje kultūros paveldo komisijoje susipažinome su tų rūmų rekonstrukcijos projektiniais pasiūlymais[30], gerą įspūdį padarė projektuotojų dėmesys istoriniams tyrimams, surinkta gausi ikonografinė medžiaga. Nepasirodė, kad požiūris būtų atsainus.

Vis dėlto neramu dėl projektuojamų, ar, kaip sakoma, atstatomų moderniųjų pastato dalių. Konkurso sąlygose buvo nurodyta atkurti buvusių pastatų tūrius, todėl suprojektuoti tokio paties dydžio modernūs fragmentai. Tie tūriai ir kelia didžiausią nerimą. Pačiame komplekso centre, pietų ir rytų paviljonų vietose, iškils didžiuliai modernaus sprendimo statiniai – man regis, jie pernelyg agresyvūs. Galima pasidžiaugti, kad pasirinktas ne daug kur dabar brukamas stiklas, o

30 Valstybinės kultūros paveldo komisijos 2023-04-28 posėdyje komisijos nariams buvo pristatyti Radvilų rūmų dailės muziejaus rekonstrukcijos Vilniaus Senamiestyje, Vilniaus g. 24, projektiniai pasiūlymai (UAB „Processoffice“). Žr.: https://vkpk.lt/naujienos/13025/ <žiūrėta 2023-05-31>.

Čia ir gretimame puslapyje – vizualizacija iš Jonušo Radvilos rūmų komplekso (Vilniaus g. 24) rekonstrukcijos projektinių pasiūlymų, parengtų UAB „Processoffice“ architektų

Vizualizacija iš Jonušo Radvilos rūmų komplekso (Vilniaus g. 24) rekonstrukcijos projektinių pasiūlymų

medžiaga, kurią tarsi bandoma derinti prie mūro, vis dėlto ji kita, ne autentiška. Naujoji architektūra turėtų korektiškai derintis prie senosios, kad naujosios dalys neužgožtų senųjų. Galbūt reiktų mažinti mastelį arba derinti medžiagas, skaidyti fasadą. Dabar nepaisant to, kad vizualizacijose matome tarsi neutralų, nesuskaidytą, ramų fasadą, realioje senamiesčio erdvėje naujoji architektūra, manau, smarkiai išsišoks. Modernūs tūriai dominuos žiūrint iš žmogaus perspektyvos ir išryškės panoramoje žiūrint iš toliau. Be to, ir pastato vidaus erdvėse, kurios suprojektuotos šiuolaikiškai, norėtųsi matyti daugiau palikto tradicinio interjero ir struktūros.

Nesu šalininkė tokių rekonstrukcijų, kaip sovietmečio pabaigoje atstatytas šių rūmų vakarų paviljonas ar Valdovų rūmai. Nėra gerai, kai žiūrėdamas į pastatą neskiri, kur autentiška dalis, o kur kopija. Bet modernioji architektūra turėtų būti subtilesnė, jautresnė – tik fonas autentiškai architektūrai. Be abejo, šiuo atveju architektams teko itin sudėtinga užduotis, tokius tūrius padiktavo sąlygos. Esu mačiusi puikią dailės muziejaus Rygoje rekonstrukciją, kurią projektavo tie patys gabūs projektuotojai. Matyti, kad jie ir čia stengiasi, ieško apšvietimo, bando medžiagiškumą. Nuoširdus požiūris teikia vilčių, kad išgirdę pastabų (o tai ne mano vienos nuomonė), jie galbūt pergalvos kai kuriuos sprendinius. Norėtųsi, kad šis projektas „nesusprogdintų“ Vilniaus senamiesčio, kaip baiminosi architektas Augis Gučas. Čia turime progą įamžinti Radvilų atminimą taip, kaip dera, ne paminklu, o konkrečiu rūmų pavidalu.

Architektas, nekilnojamojo kultūros paveldo specialistas AUGIS GUČAS, ekspertavęs projektus, dalyvavusius naujo viešbučio pastato ir prie jo esančio parko sutvarkymo Žygimantų g. 3 architektūriniame konkurse

Iš Radvilų rezidencijos prie Neries yra išlikę pernelyg mažai, kad būtų galima kalbėti apie tos aplinkos atgaivinimą. Archeologinių liekanų nedaug, jos liks tik konservuojamos, saugomos, bus eksponuojamos. Užaugo kitas miestas, tad belieka taikytis prie vėlyvos struktūros. Todėl iš esmės čia pasirinkta teisinga kryptis – vystyti senamiesčiui tinkamą naują statybą.

Gerai, kad surengtas viešbučio pastato ir parko Žygimantų g. 3 architektūrinis konkursas, bet jame dalyvaujančių projektų sprendiniai vis dėlto turėtų atitikti Vilniaus senamiesčio apsaugos reglamentą. Deja, ne visų atitiko, ir vertinimo komisija pasirinko šiuo požiūriu senamiesčiui ne itin tinkantį pasiūlymą. Projektuojamas stambus tūris giliau nuo gatvės ir jai lygiagrečiai. Tokie galingi, dideli daiktai – svetimi šios senamiesčio vietos užstatymui. O priešais gatvę formuojama aiški viešoji erdvė, lyg nauja aikštė. Tai nebūdinga šiai senamiesčio vietai. Juk vienas dalykas – privati valda su privačiu parku, ir visai kas kita – miesto aikštė. Toks sprendinys keičia aplinkos struktūrą, neatitinka ir Vilniaus senamiesčio apsaugos reglamento. Nuo Žygimantų gatvės matysime už šios erdvės iškylančią naują dominantę – akcentuotą, paaukštintą projektuojamo pastato dalį. Bet senamiestyje dominantės jau yra, jos visai kitos, sutartos, istorinės, ir naujų kurti nereikia. Artimiausia dominantė – tai Šv. Jurgio

bažnyčia netoliese, o viešbutis neturėtų tapti dar viena dominante.

Įprasta, kad architektūrinių konkursų vertinimo komisijose paveldosauginininkų būna mažuma. Sprendimą nulemia pastatus mieste projektuojantys architektai, administracijos tarnautojai, užsakovai, norintys sėkmingai vystyti savo veiklą. O į paveldosaugos reikalavimus žiūrima kaip į rekomendacijas. Teko dalyvauti tarptautiniuose konkursuose: ten pateiktus darbus pirmiausia patikrina formaliai ir atmeta neatitinkančius kokių nors reikalavimų (ne vien paveldosauginių). Jeigu taip būtų ir pas mus, turbūt konkursai neįvyktų, iš jų išlėktų kokie du trečdaliai projektų. Jei kas nors rimtai tikrintų, ar pateikti darbai atitinka Vilniaus senamiesčio apsaugos reglamentą, specialųjį planą, atrankos gal nebūtų praėjęs ir Danielio Libeskindo projektas.

O grįžtant prie Radvilų palikimo, man skaudesnis atrodo Vilniaus gatvėje esančių Jonušo Radvilos rūmų atvejis. Čia buvo galimybė atstatyti buvusį pavidalą, kurio tiek daug yra išlikę ir tiksliai žinoma, kaip visa tai atrodė. To laiko panašios struktūros renesansinių rūmų mieste nesama niekur aplink. Regis, ir Varšuvoje, kur išlikę bei atstatyta nemažai rezidencinių rūmų – jie visi vėlesni. O čia turime net unikalų visam regionui, savaimingą, buvusį labai gražų kompleksą. Buvau dar jaunuolis, kai architektų, ypač restauratorių ir muziejininkų bendruomenėje jau svajota apie šių rūmų atstatymą, to buvo tikimasi daug dešimtmečių giliame sovietmetyje, tokia buvo Dailės muziejaus direktoriaus Romualdo Budrio svajonė. Visi žinojo: kada nors tuos rūmus atstatinėsim. Dabar, sakyčiau, staiga nueita kitu keliu. Be to, matau pavojų, kad modernūs dideli tūriai toliau iš vidaus sprogdins vientisą senamiesčio struktūrą, kiek jos dar yra išlikę. O Radvilos naujų rūmų nebepastatys.

LITERATŪRA

Černiauskas 2011 = Šarūnas Černiauskas, Paveldosauginininkai: nuo viešbučio „Novotel“ reikėtų nupjauti 3–4 aukštus“, *Delfi.lt*, 2011-09-03. Prieiga internete: https://www.delfi.lt/verslas/nekilnojamas-turtas/paveldosauginininkai-nuo-viesbucio-novotel-reiketu-nupjauti-3-4-aukstus-48198067, žiūrėta 2023-05-26.

Jackevičius 2011 = Mindaugas Jackevičius. „Teo LT“ pastatą nuo 12 iki 15 aukštų padidinusius architektus išgelbėjo senatis, *Delfi.lt*, 2011-11-11. Prieiga internete: https://www.delfi.lt/verslas/nekilnojamas-turtas/teo-lt-pastata-nuo-12-iki-15-aukstu-padidinusius-architektus-isgelbejo-senatis-51658681, žiūrėta 2023-05-26.

Jurkštas 1977 = Vytautas Jurkštas. Vilniaus senamiesčio tūrinė-erdvinė kompozicija. *Architektūros paminklai*, IV t., Vilnius: Mokslas, 1977, p. 36–60.

Razmaitė 2014 = Inga Razmaitė. Buvusi ligoninė Vilniaus centre – už 44,2 mln. Lt, *vz.lt*, 2014-09-05. Prieiga internete: https://www.vz.lt/archive/article/2014/9/5/buvusi-ligonine-vilniaus-centre-uz-44-2-mln-lt#ixzz82oFSovS4, žiūrėta 2023-05-26.

Razmaitė 2016 = Inga Razmaitė. Investicinis projektas Vilniaus senamiestyje „Radvilų valda“ – jau „Vastint“ nuosavybė, *vz.lt*, 2016-05-04. Prieiga internete: https://www.vz.lt/sektoriai/nekilnojamasis-turtas-statyba/2016/05/04/investicinis-projektas-vilniaus-senamiestyje-radvilu-valda--jau-vastint-nuosavybe, žiūrėta 2023-05-26.

Sadauskas 2023 = Rasa Kalinauskaitė. Iš žemės išnyranti istorija. Apie atradimus Radvilų rezidencijoje prie Neries pasakoja archeologas Ignas Sadauskas. *Būdas*, 2023, Nr. 3, p. 12–28.

Stanišauskas 2011 = Gediminas Stanišauskas. Bylos vilkinimo anatomija, arba kodėl nepasitikima teismais. *Valstiečių laikraštis*, *Delfi.lt*, 2011-05-14. Prieiga internete: https://www.delfi.lt/news/daily/law/bylos-vilkinimo-anatomija-arba-kodel-nepasitikima-teismais.d?id=45452593, žiūrėta 2023-05-27.

Vitkauskienė 2021 = Birutė Rūta Vitkauskienė. Ar didinga Biržų kunigaikščių Radvilų dvarvietė Vilniuje pasmerkta užmigti amžinu miegu? *Tiesos.lt*, 2021-04-28. Prieiga internete: https://tiesos.lt/birute-ruta-vitkauskiene-ar-didinga-birzu-kunigaiksciu-radvilu-dvarviete-vilniuje-pasmerkta-uzmigti-amzinu-miegu/, žiūrėta 2023-05-23.

THE NEW “RADVILOS ESTATE”: IMAGE AND AUTHENTICITY

Rasa KALINAUSKAITĖ

Echoing the occasion of the 700th birthday of Vilnius, a real estate project advertisement appeared online, apparently promising to resurrect the territory that once belonged to the famous Radvilos family of Lithuania in the Old Town of Vilnius. The promotion claimed that a luxury apartment quarter was being built, buildings with more than two hundred apartments, a hotel, office space, and underground parking. The Tiškevičiai Palace with a winter garden and park will also be renovated. The new quarter is named Radvilų valda (“Radvilos estate”) because it was planned in part of the historical Radvilos estate, where already in the 16th century there was a palace that belonged to the representatives of the noble family of Lithuanian state life in the 16th-18th centuries, finally demolished at the beginning of the 19th century when the Grand Duchy of Lithuania was occupied by the Russian Empire. After exploring part of the territory, archaeologists found the remains of the palace from the 16th century, and the 17th-century masonry, previously found there in 2019, was named an object of national significance in the Register of Cultural Property. The creators of the new building quarter promise that modern life will be in harmony with the values of history and heritage. But in the project proposals presented to the public, there is barely any mention of the Radvilos residence near the Neris river. In terms of the proposal chosen as the architectural tender winner, its implementation, according to the organizers of the competition, “will not be able to preserve the authenticity and reveal the valuable features of the unique object.” And in the basements of the Tiškevičiai Palace, where archaeologists unveiled fragments of the 16th-century palace masonry, it is planned to install various auxiliary, technical and service facilities for staff. The article discusses the causes of this situation and the problems of development in heritage sites.

PAVIRSTI AKMENIU

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnis tęsia plačią su-tvėrimo ir iš-tvėrimo temą. Pasaulis ir jo pavidalai susitveria, sutvirtėja iš skysto, beformio chaoso, ir tai yra kosmogonijos esmė. Kita vertus, perdėtas susitvėrimas, sutvirtėjimas gresia mirtinu sąstingiu, sustabrėjimu. Tokiu atveju ištvėrimas, kuris pasaulio mastu reikštų pasaulio pabaigą (eschatologija), žmogui gali reikšti dvasinį atgijimą ir išsilaisvinimą (soteriologija). Kadangi akmuo – būdingas sąstingio ir tvirtumo įvaizdis (čia ir anksčiau aptarta žodžio stabas *virtuali reikšmė 'akmuo'), tai vienas iš būdingiausių sustabarėjimo įvaizdžių kaip tik yra suakmenėjimas, gyvos būtybės pavirtimas akmeniu. Savo ruožtu atitokimas iš suakmenėjimo ir pasiliejimas, laisva tėkmė – vienas iš įtaigiausių dvasinio išsilaisvinimo ir prisikėlimo įvaizdžių. Perkeltinę, dvasinę suakmenėjimo prasmę prikišamai nurodo jo palyginimas su miegu, ypač „kietu kaip akmuo" miegu. Todėl straipsnio antroji dalis taip ir pavadinta: „Akmuo – miegas".*

Reikšminiai žodžiai: suakmenėjimas, akmuo ir upė, sąstingis ir tėkmė, sutvėrimas ir ištvėrimas, lietuvių (baltų) mitologija.

Priešpaskutiniame iš šia tema paskelbtų straipsnių buvo aptartas tradicinis vandens tėkmės ir gyvos būtybės bėgimo gretinimas, kone tapatinimas (abu *teka*, *bėga*, minklė „kas bėga be kojų" mena upę ir t. t.)[1]. O paskutiniame – velnio akmeniu tvenkiamos upės, stabdomos tėkmės mitinis vaizdinys ir jo dvasinė prasmė[2].

Kad jau teka, bėga *ir* vanduo, upė, *ir* gyva būtybė, gyvūnas, žmogus, tai ir *stabu stoja*, sustingsta į akmenį, ir akmeniu *stabdoma* gali būti ne tik upė, tėkmė, bet ir kojomis einantis, bėgantis padaras. Abiejų prasmių sąsaja itin ryški lietuvių užkalbėjime, lenkiškai persakytame 1582 m. Motiejaus Stryjkovskio, kreipiantis į ganyklos dievą, ar dievą Ganiklį, kuriame akmeniu stabdomi vilkai bei kiti bandai grėsmę keliantys plėšrūnai:

> *Jak ten kamień t w a r d y, niemy i nieruszający się, tak też, o Dziewe musu Goniglis! wilcy i wszyscy drapieżni zwierze niechaj się nie mogą ruszyć, aby bydłu naszemu, twojej obronie zleconemu, szkodzić nie mogli.*
>
> Kaip tas a k m u o t v i r t a s, nebylus ir n e j u d a n t i s, taip ir – o Dieve mūsų Ganikli! – vilkai bei visi kiti plėšrūs žvėrys tegu n e g a l i p a j u d ė t i, kad mūsų gyvuliams, tau ginti pavestiems, negalėtų žalos daryti.[3]

Lenkų žodis *twardy* 'kietas, tvirtas', bendrašaknis su lie. *tvirtas* ir galiausiai su *tverti*, savaime mena *su-tvėrimą* abiem atžvilgiais: tiek sustabdymo, tiek sustingdymo, sutvirtinimo. Ir šiedu atžvilgiai čia veikia sykiu, vienas kitą papildydami bei pagrįsdami: sustabdytas ir „negalintis pajudėti" gyvas padaras yra sustingęs, sukietėjęs „kaip akmuo". Panašiai to paties žodžio atmainomis galima *už-tverti* kelią, *su-tverti* 'pagauti, sučiupti' ir *su-tverti* 'sustingdyti'.

Žmogus irgi gali būti *sustabdytas stabu*, sustingti į akmenį. Neseniai tai jau aiškiai matėme padavimuose apie Mosėdžio apylinkių Stabakūlį, kurių viename *važiavo kariuomenė bažnyčios išmušti. Toje vietoje s u s t o j o ir nebegalėjo pavažiuoti. Viršininkas šoko iš arklio, peršoko per armotą ir pavirto į a k m e n į*; kitame švedų kariuomenės vadas *šokęs per griovį ir pavirtęs a k m e n i u*, o pačią *tą kariuomenę ties tuo a k m e n i u s u s t a b d ę s didelis šaltis*.[4]

Žmogaus, gyvos būtybės pavirtimas bei pavertimas akmeniu vienokiomis ar kitokiomis aplinkybėmis – itin archajiškas, visuotinai žinomas mitinis motyvas, netgi Australijos čiabuviams[5]. Lietuvoje žmogus būdingai virsta akmeniu padavimuose, suklasifikuotuose ir trumpai nusakytuose Bronislavos Kerbelytės:

> 50. *Suakmenėję vestuvininkai*. Tėvai prakeikia jaunuosius, kurie tuokiasi be jų sutikimo. Vestuvininkai pavirsta akmenimis"; „50A. *Pavirtusi akmeniu nuotaka*. Mergina nenori tekėti už nemylimo ir pasako, kad ji verčiau akmeniu virstų. Taip ir atsitinka"; „50B. *Suakmenėjusi*

1 Razauskas 2023a: 63–71.

2 Razauskas 2023b: 25–33.

3 BRMŠ II: 513, vertimas mano, plg. 547; VtLU: (33), 484, Nr. 1147.

4 KrbŽA: 97, Nr. 216, 217; žr. Razauskas 2022b: 31.

5 Кудиновы 1987: 160, 162, 168, 173, 181.

> *sesuo*. Vyresnė neištekėjusi sesuo iš pavydo prakeikia jaunesniąją jos vestuvių dieną. Ta virsta akmeniu“; „50C. *Užburti vestuvininkai*. Supykęs vilkalokas paverčia vestuvininkus akmenimis“; „51. *Suakmenėjęs švedų kariuomenės vadas*“; „52. *Suakmenėję broliai*. Susivaidiję tarpusavyje broliai pavirsta akmenimis“; „53. *Nubausti žmonės*. Akmenimi virsta šeimininkė, liepusi dirbti per šventę (sekmadienį medžioję medžiotojai).[6]

Linos Būgienės patikinimu, apskritai „suakmenėjimas, pasak padavimų ir sakmių, ištinka prakeiktus, dažnai kuo nors nusikaltusius ar netinkamai pasielgusius, ką nors neleistino pamačiusius ar padariusius asmenis“[7].

Pavyzdžiui, pasakojama: *Dieveniškų kadai važiavo svotba ir nustūmė ravan senelį vilkaloką nuo kelio. Šis ir pavertė visus akmenimis. Ir šiandien dar tie akmenys s t o v i kaip žmonės, vežimai ir arkliai*[8]. Atkreipkime dėmesį: važiavę, judėję vestuvininkai, paversti akmenimis – „stovi“.

Arba štai vyresnė sesuo per jaunesniosios vestuves iš pavydo tarė: *„Kad tu sėstais akmeniu!“ Ir virto tas vežimas dideliu akmeniu*[9].

Nuo XIX a. vidurio, pradedant Adomu Kirkoru, liudijamas padavimas apie suakmenėjusius vestuvininkus Vilniuje:

> Vilniaus mieste, už Šnipiškių priemiesčio, po dešine ranka nuo Ukmergės kelio, už namų lauke guli keletas akmenų. Paprasta liaudis tikina, kad anais laikais kažkokie jaunieji šitoje vietoje nepadoriai šventė vestuves, girtaudami, piktžodžiaudami ir pan. Už tai Viešpats Dievas nubaudė juos, pavertęs šiais akmenimis[10].

O štai XIX a. pabaigoje užrašyto gudų padavimo ištrauka:

> *З местачковай царквы вярталася раз вяселле, і на гэтым месцы сустрэла яно лютага чарадзея, які, не дачакаўшыся звычайнага ветлівага вітання, пракляў вясельнікаў. Коні і калёсы праваліліся скрозь зямлю, а людзі абярнуліся ў камні.*[11]

Iš miestelio cerkvės grįžo kartą vestuvininkai, ir toje vietoje susitiko baisų burtininką, kuris, nesulaukęs įprasto malonaus pasveikinimo, vestuvininkus prakeikė. Žirgai su ratais prasmego skradžiai žemės, o žmonės pavirto į akmenis.

Dar keli gudų padavimai:

Данилечи село – деўка стояла, шо мати прокляла, камнем стала. Пошли жыто жати, деўка з матерью. Мати жне – она стоит, не хочэ жать, а она покляла: «Шоб ты камнем стала!»[12]

Danile[vi]čių kaimas – merga stovėjo, motinos prakeikta, akmeniu pavirtusi. Ėjo rugių pjauti, merga su motina. Motina pjauna – ta stovi, nenori pjauti, o ji nukeikė: „Kad tu akmeniu pavirstum!“

Казали, чалавек паехаў на Велигдзень араць, да пастали валы каменем да принясла жунка бед да й азирнуласа, ци чалавек багато нараў, дак и ана стала камнем, дак яны ў чатырох пакамянели.[13]

Pasakojo, žmogus Didįjį ketvirtadienį išvažiavo arti, tai jaučiai pavirto akmeniu, o žmona atnešė pietus ir apsidairė, ar žmogus daug suarė, tai ir ji pavirto akmeniu, tai jie keturiese suakmenėjo.

Часто за грахі людзей Бог робіць іх каменем.У нас тут недалеко ляжаць кала дарог тры камені: гэто, кажуць, колісь адзін упрамы чалавек пашоў на Вялікдзень араць. Толькі ён запусціў соху, як ось зазванілі ў цэркві. У той момант сам чалавек і валы абярнуліса ў камене.[14]

Dažnai už žmonių nuodėmes Dievas paverčia juos akmenimis. Prie mūsų čia netoliese guli prie kelių trys akmenys: tai, sako, kartą vienas užsispyręs žmogus ėjo per Velykas arti. Tik jis įleido noragą, kai suskambo varpai cerkvėje. Tą momentą pats žmogus ir jaučiai pavirto akmenimis.

6 Kerbelytė 1973: 15–16.

7 Būgienė 2009: 338. Nuodugniausiai apie suakmenėjusius žmones Lietuvoje su padavimų geografine apžvalga, akmenų nuotraukomis ir t. t. žr. Vaitkevičius 1995: 24–29; 1996: 13–25; taip pat dar Marcinkevičienė 2003: 55; Balkutė 2010: 84–85 ir kt.

8 LFCh: 222, Nr. 456.

9 Dieveniškės 1968: 363; plg. KrbKMG: 76–77.

10 Киркор 1858: 180; žr. Шейн 1893: 441, Nr. 259; daugiau padavimų apie suakmenėjusias vestuves Neryje, tiek Vilniuje, tiek žemiau, užrašytų jau XXI a., žr. VAP 2005: 255–260, Nr. 77–88; VAP 2007: 201, Nr. 94; 245–246, Nr. 188–190; Vaitkevičius 2013: 45–46, 74–76, 92, 138–139.

11 ЛіП: 370, Nr. 624; dar žr. 371–373, Nr. 627, 629; dėl gudų padavimų apie suakmenėjusias vestuves iš paribio su Lietuva ir Latvija žr. Дучыц 2005: 118–119.

12 НБ: 117, Nr. 195.

13 НБ: 118, Nr. 197; plg. 117–118, Nr. 196.

14 Сержпутоўскі 1998: 49, Nr. 241; žr. 2000: 198, Nr. 73 (už nuodėmes akmenimis pavirsta visas kaimas); daugiau žr. Киркор 1858: 179–180; Шейн 1893: 441, Nr. 259; 443, Nr. 262; 696; ЛіП: 369, Nr. 619 ir kt

Užkeikta merga vadinamas akmuo Intuponių kaimo (Prienų r.) kapinėse. 2009 m. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka

Gudų kitąsyk manoma, kad akmenys suvis atsiradę iš suakmenėjusių žmonių, gyvūnų ar kt. Štai Mikalojus Nikifarouskis iš savo surinktos Vitebsko apylinkėse medžiagos daro išvadą, kad apskritai „akmenys yra ne kas kita kaip užkerėti – žemė, žmonės, gyvuliai, kelmai, duonos kepalai ir pan.“[15] O viename padavime iš Polesės moteris nelaiku atsigręžė ir *стала каменем, каменою брилою. С того каменье пошло* „virto akmeniu, akmens luitu. Nuo to akmenys paėjo“[16].

Apskritai rytų slavų padavimuose „ypač dideli akmens luitai, rieduliai bei uolos dažnai laikomi suakmenėjusiais žmonėmis, gyvuliais ar pasakų milžinais, šitaip nubaustais už darbą per šventes, paleistuvystę, įžūlumą, žmogžudystę, tinginystę ar kokią kitą nuodėmę. Tulos apylinkėse pasakojama, jog ratu išsidėsčiusių akmenų grupė – tai suakmenėjęs merginų nubaustų, kad šoko per Sekmines, ratelis. Esama ukrainiečių padavimo, kaip krikštatėvis su krikštamote, grįždami iš krikštynų, pasidavė geismui ir už tai tapo paversti akmeniu, kuriame iki šiol galima įžiūrėti du žmonių veidus“[17].

Taigi nuodėmė žmogų su-*stab*-do. Taip vienoje Antano Baranausko užrašytoje pasakoje melagingai prisiekęs žmogus *parvirto ant žemės. Akys išsprogo, liežuvis ištįso ir visas kūnas s u s t i n g o į k ū l į. Taip Dievas nubaudė tą žmogų už neteisingą prisiegą*[18].

Virsta akmeniu žmogus ne tik padavimuose, bet ir pasakose. Vienoje (ATU 550) „pana“, prieš jos valią pagrobta, padedant vilkui, herojaus kvailio, *perpykus davė jam per ausį. Kaip tik kirto, teip tas kvailys s t o j o a k m e n i u! Pamatė vilkas, kad jau jis akmuo, sako: „Tu atversk jį vėl in žmogų, nes aš tave suvėsu.“ Toj pana kirto kitąsyk per ausį – ir vėl stojo žmogus*[19].

Dažniausiai, nors ne vien, akmeniu pavirstama ATU 303 tipo pasakose („Broliai dvyniai“), kurių siužetą Jonas Balys trumpai nusakė taip: „Gimsta dvyniai berniukai, du arkliai, du šunys, jų motinoms suvalgius magišką obuolį, žuvį ir pan.; broliai yra labai panašūs vienas į kitą; pasiėmę po arklį ir šunį, iškeliauja į pasaulį, pirma subedę kryžkelėje į medį po peilį – kieno peilis bus surūdijęs, tas bus nelaimėje, ir kitas brolis eis gelbėti; vienas brolis išgelbsti karalaitę ir ją veda“, bet paskui „ragana paverčia jį ir jo gyvulius akmenimis; antrasai

15 Никифоровский 1897: 210, Nr. 1637.

16 НБ: 116, Nr. 194.

17 Левкиевская 2002: 83; žr. НБ: 34–35; Толстой 2003: 467–468 (suakmenėję karžygiai rusų bylinose) ir kt.

18 BrnP III: 110, Nr. 45.

19 BsLPĮ IV: 314, Nr. 154.

brolis, pamatęs surūdijusį peilį, eina pagalbon“ ir galiausiai „priverčia raganą atgydyti brolį“ ir netgi pats raganą paverčia akmeniu[20]. Pavyzdžiui, žvejo vaikas, raganos įkalbėtas, *paėmęs rykščiukę, uždavė šuniui. Šuva pavirto į akmeną. Ta ragana sudavė jam ir jo arkliui, ir jie pavirto į akmenus*; o paskui, brolio priversta, ragana vėl *davė su rykščiuke į akmeną, ir atsistojo brolis ir arklys ir šuva*[21]. Arba panašiai raganos apgautas medžiotojas, *pajėmęs tą rykštaitę, užgau žvėris. Kaip tik užgau, teip visi žvėrys ir pavirto in akmenis. O paskui išlipo boba ragana iš medžio, užgau rykštaite jį patį – ir jis pavirto in akmenį*; bet vėliau brolis *su tąj rykštaite užgavo kiekvieną akmenį – ir tuo stojo jo brolis ir jo žvėrys gyvi, o ir da daugybė visokio luomo žmonių*[22]. Vietoj raganos kitąsyk gali būti ir „diedas“: *Tas diedas, iš užpečkio išlindęs, pašmagojo su rykštaite tiem žvėrim ir jam užtaikė – tep tuojaus ir pavirto visi in akmenis*[23]. Ir pan.

To paties tipo latvių pasakoje „vos tik senė paglostė žvėrelius, tie akmenimis pavirto. Pirmasis brolis prišoko supykęs: kaip ji galinti šitaip daryti. Bet tuo akimirksniu senė paglostė jį patį – jisai irgi akmeniu pavirto“[24]. Juolab iškalbinga šiuo atžvilgiu kita pasaka: „Netoli pilies esanti didelė giria, o ten gyvenanti baisi ragana, kuri visus, kas tik ten įžengią, žmones ir žvėris, paverčianti į akmenis“; vyresnysis brolis su savo žvėrimis leidosi tos raganos ieškoti:

> Juo giliau į mišką skverbėsi, juo daugiau akmenų pakeliui rado. Galop jie išvydo ir siaubūnę raganą. Toji buvo baisiai didelė. Pamačiusi, kad brolis su savo žvėrimis į ją bėga, ragana įsikorė į milžinišką eglę. Lokys prišleivojo prie eglės ir jau lips aukštyn. Ragana ėmė prašyti: „Sakyk lokiui, kad nekvailiotų. Še, suduok jam su žabeliu, – ragana numetė žagarą, – tada aš žemyn nulipsiu.“ Brolis paėmė raganos numestą žagarą ir sudavė lokiui. Tuoj visi žvėrys pavirto į akmenis. Ragana išlipo iš eglės, sviedė broliui smėlio ant galvos – iš jo akmens stabas liko.[25]

Originale, nesunku numanyti, latvių *akmens stabs*, tad pažodžiui būtų ‘akmens stulpas’, su kuriuo jau esame susidūrę[26], bet mes šių latvių pasakų vertėjui Vytautui Martišiui anaiptol neprieštarausime.

Paverčia akmeniu ragana ir gudų pasakose, pavyzdžiui: *Баба Яга абернула его ў камень* „Boba Jaga pavertė jį akmeniu“[27]. Sudavus rykšte žmogus pavirsta akmeniu ir iš akmens vėl atvirsta į žmogų taip pat rusų pasakose[28]. Ir brolių Grimų pasakoje, pavadintoje „Du broliai“, medin įsilipusi ragana medžiotojui numetė „rykštelę, ir vos tik jis sušėrė ja žvėrims, tie bemat nutilo ir pavirto į akmenis. Ir kai jau nebereikėjo žvėrių baimintis, ji nušoko žemėn, palietė rykštele medžioklį ir pavertė jį į akmenį“, tačiau paskui, brolio priversta, ji vėl „paėmė rykštelę ir palietė akmenis, ir tuoj pat atgijo brolis su visais žvėrimis, o kartu su jais ir daugybė kitų žmonių“[29].

Kaip pamename, raganos (laumės) tvenkė, *stabdė* tekantį vandenį[30], o dabar *sustabdo* į akmenį gyvą būtybę.

Kadangi tekantis vanduo ir apskritai takumas mena gyvybę, o stovintis vanduo ir sustojimas, sustabarėjimas – mirtį, tai suprantama, kad pavirsti akmeniu iš esmės reiškia numirti. Pasakose tai neretai tiesiai pasakoma. Antai Jonas patenka į „bobos“ pinkles: *Tuoj jis, jo arklys, šunytis ir paukštukas pavirto in akmenius. Boba buvo ragana*; bet galiausiai jo brolis *sugavo bobą ir patol mušė su šoble, iki nepadarė iš akmenų g y v u s*[31]. Jei paverstąjį į akmenį tenka vėl „padaryti gyvą“, tai suprantama, kad jis buvo negyvas. Štai velniūkštis *priej, priliete kiekviena, ir viskas pavirta į akmenis*, o paskui *bruolis palieti viską. Kon paliete, visi, kur tik buva n e g y v i, visi atsigava*[32]. Taip pat kito tipo pasakoje, „Apie ištikimą tarną“ (ATU 516), šis galiausiai *visas pavirto in akmenį ir s t o j o n e g y v u*[33]. Visai tiesiai suakmenėjimas reiškia mirtį, kai šitaip nusakoma velionio būklė raudoje, kaip 1968 m. užrašytoje Veliuonoje: *Dvi dukrelės ir du sūneliai sėdi šalia tavo šalelės. Kodėl, Praneli, nekalbini, kodėl p a v i r t a i į a k m e n ė l į?*[34] (Pri-

20 Balys 2002: 43; žr. platesnį Jūratės Šlekonytės pristatymą SP I: 532–538, su mitologinėmis sąsajomis, kurios tačiau dabar mus nuvestų per toli į šalį.

21 BsLPĮ I: 251, Nr. 105.

22 BsOPS: 103–104, Nr. 42; dar pavyzdžių žr. 87–90, Nr. 38; BsLPĮ IV: 290–291, Nr. 147; BsV: 398–399, Nr. XXV.38; RSPS: 56–57, Nr. 17; LTs III: 218–220, Nr. 97; GP: 71–72, Nr. 7; 354–355, Nr. 129; Marcinkevičienė 1998: 278–279; SP I: 127–130, Nr. 17; 206–207, Nr. 28; 539–559, Nr. 96–103 ir kt.

23 BsLPĮ III: 265, Nr. 120.

24 LaPDŽ: 111–112 (žr. 115).

25 LaPDŽ: 299.

26 Razauskas 2022b: 30.

27 Сержпутоўскі 1999: 171, Nr. 72.

28 АфНРС II: 165, 166, Nr. 216.

29 GrimaiVNP II: 131, 133, Nr. 60; dar žr. 247, Nr. 85 pasakoje „Aukso vaikai“.

30 Razauskas 2023b: 28.

31 RSPS: 56–57, Nr. 17.

32 SP I: 542, 543, Nr. 97.

33 BsOPS: 239, Nr. 158. Apie šio tipo lietuvių pasakas trumpai žr. Balys 2002: 65.

34 Žičkienė 2003: 33.

siminkime velionį atitinkamai prilygintą „ledo lytelei“[35].) Gražinos Skabeikytės-Kazlauskienės nuomone, ir padavimuose, apie kuriuos neseniai kalbėta, „virtimas akmeniu suvoktinas kaip mirties forma“[36]. Štai dar vienas iš tokių padavimų, 1936 m. užrašytas Alešiškėse (Trakų r.): *Važiavo pasalomis bernas pas mergą, o paskui – į šliūbą. Kada jis buvo kely, motka sužinojo, kur jis išvažiavo, ir sukeikė: „Kad tu, sūneli, g y v a s neprivažiuotai!“ Ir vos tik šiuos žodžius ištarė, jos sūnus p a v i r t o a k m e n i u, kuris ir dabar guli a n t Intuponių k a p i n i ų.*[37] Įdomu, kad jau prieš du su puse tūkstančio metų Senovės Graikijoje Anaksagoras esą visai taip pat pasakęs, Diogeno Laertiečio liudijimu (II.3.10), jog „kapas yra suakmenėjusios būties paveikslas“[38]. Rusų palyginimas *как каменный* ‘kaip akmeninis’ irgi gali būti taikomas gyvybės požymių neberodančiam gyvūnui ar žmogui[39].

Užtat atgaivinti suakmenėjusį galima *per-liejus* gyvuoju vandeniu. Kaip pasakoje iš Sedos (Mažeikių r.): *Uns su tuo krūzieliu tų viskų uns untpil un tuo akmins, kāp pasaki, – bruols yr raits jau, stuov*[40]. Kiek aiškiau A. Baranausko užrašytoje: *Prikėlė Oniutė, aplaistydama tuos akmenis, daugybę riterių didžių ir drąsių, prikėlė ir brolius savo iš ilgo miego*[41]. Rusų pasakoje sesuo *все стоячие камни обрызгала; из тех камней сделались люди. Дальше она нашла еще два такие же камня, побрызгала живой водой – из них сделались ее братья* „visus stovinčius akmenis apšlakstė; iš tų akmenų pasidarė žmonės. Toliau ji rado dar du tokius pat akmenis, pašlakstė gyvuoju vandeniu – iš jų pasidarė jos broliai“[42]. Nepamirština, kad gyvasis vanduo yra būtent t e k a n t i s[43].

Atgaivinimą iš suakmenėjimo perliejant gyvuoju vandeniu ir suduodant rykšte sudėjus greta, atsižvelgtina, kad apskritai *líeti* reiškia ne tik ‘pilti (skystį)’ ir šiaip ‘daryti, kad tekėtų, versti tekėti’, bet ir ‘smarkiai suduoti, mušti, kirsti, šerti’, ypač su priešdėliu *pér-lieti* ‘mušti, suduoti, sušerti’ ir su kai kuriais kitais[44]. Taip pat *pìlti* reiškia ne tik ‘daryti, kad lietųsi, bėgtų į vidų (apie skystį)’ ir t. t., bet ir ‘mušti, lupti’, irgi su įvairias priešdėliais[45]. Panašiai, pavyzdžiui, *šlióti* reiškia tiek ‘šerti, kirsti, pliekti, rėžti’, tiek ‘lieti, pilti’ (taip pat ‘smarkiai lyti, pilti’, ‘šlapintis’ ir t. t.)[46]. Šių dviejų reikšmių sambūvis būdingas, jos gręšta (esti greta, pagrečiui) ir kai kuriuose kituose žodžiuose[47]. Taigi perlieti suakmenėjusį galima tiek gyvuoju vandeniu, tiek rykšte, ir abiem atvejais tai gali būti suprantama kaip gaivinimas, gyvybinių galių žadinimas. (Žinoma, prisimintinas ir plačiai žinomas pavasario švenčių paprotys, linkint gyvybingumo bei sveikatos, suduoti išsprogusio gluosnio šakele, Bažnyčios paslėptas po Verbų sekmadieniu; taip pat kitas, susijęs daugiau su vasaros darbymečio apeigomis, – grįžtančius iš laukų perlieti šaltu vandeniu.)

Tekantį vandenį ar gyvą būtybę paversti akmeniu (*sustabdyti stabu*) ir vėl atgaivinti (*paleisti laisvai* bėgti) plačiausia prasme yra tas pats, kas ją *su-tverti* ir *iš-tverti*, pagal eschatologinę-soteriologinę alcheminę formulę *coagula et solve*[48].

AKMUO – MIEGAS

Žmogui mirus, lavonas po kurio laiko iš tikrųjų kietai sustingsta, sukietėja, lyg suakmenėja ir tuo tarsi pateisina suakmenėjimą kaip mirties įvaizdį. Vis dėlto vargu ar fizinis lavono sustingimas turimas omenyje tautosakoje, ypač kai akmeniu paverstas žmogus paskui atgaivinamas. Panašu, kad įvaizdis išvis mena ne kūnišką mirtį, o veikiau dvasinį apmirimą, juolab kad pasakos apskritai kalba ne apie išorinį, fizinį, bet – išorinio pasaulio vaizdiniais – apie vidinį, dvasinį pasaulį.

Galimas dalykas, kad minėtosios pasakos „Broliai dvyniai“ (ATU 303) ištakose vienas iš jų, raganos paverstas akmeniu, priklausė ir atstovavo karių luomui, o antrasis, jį prikėlęs iš sąstingio, buvo žynys[49]. O jei taip, tai čia kalbama apie sąstingį, kuris ištinka „išorinį žmogų“, jam susidūrus su vidinį poveikį darančia „ragana“, iš kurio išvaduoti tegali „vidinis žmogus“, pažinęs vidinį pasaulį ir suvokęs jo dėsnius. (Taip lietuvių kariai, „pavirtę akmenimis“ – sulenkėję, laukia nesulaukia savo atstumtų ir išduotų žynių, kad juos atkerėtų ir prikeltų.)

Juk ne kūnišką patirtį turėjo omenyje Salomėja Nėris, vis tais pačiais mūsų nagrinėjamais

35 Razauskas 2022a: 19.
36 Skabeikytė-Kazlauskienė 2002: 52.
37 VlEMD: 54, Nr. 52.
38 FICh I: 71.
39 Мокиенко 2003: 158.
40 SP I: 130, Nr. 17.
41 BrnP I: 102, Nr. 38.
42 АфНРС II: 395, Nr. 289.
43 Razauskas 2014: 11–14.
44 LKŽ VII: 438–444.
45 LKŽ IX: 1004–1022.
46 LKŽ XIV: 1078.
47 Žr. Urbutis 2009: 250.
48 Razauskas 2021: 17.
49 Žr. Jūratės Šlekonytės paaiškinimus SP I: 535.

vaizdiniais dienoraštyje rašydama (1925.10.17): *Ilgiuos, ilgiuos žvaigždės, b ė g u, b ė g u paskui ją – visa siela jos trokštu. Bet kada pasieksiu?.. Staiga s u s t o j u lyg šaltu a k m e n i u p a v i r t u s i*[50]. Pavirtimas š a l t u akmeniu nejučia dargi primena suledėjimą, ledą[51].

O 1944 m. Salomėjai iš širdies gelmių išsprūsta: *Lyg a k m e n y s u ž m i g o m e k i e t a i*[52]. Atkreipkime dėmesį: „kietas“ yra akmuo, pats kietumo įsikūnijimas[53], ir „kietas“ yra miegas, visiškai nesąmoningas, tamsus, giliai užmarštin nugramzdinęs miegas, pavyzdžiui: *Teip kietai miegota – kad būtų kas per galvą daužęs, būč negirdėjęs* (Skudutiškis, Molėtų r.); ir kaip tik šitoks kietas miegas labiausiai primena mirtį: *Per visą naktį šoko, o dabar vyras m i e g a kaip u ž m u š t a s (k i e t a i)* (Joniškis)[54]. Akmens ir miego „kietumas“, matyt, ir bus juodu jungiantis semantinis tiltas, o mirtis tokiam miegui prilyginama visuotinai[55].

Suakmenėjimas, mirtis ir miegas tapatinami ką tik aptarto tipo pasakose. Vienoje iš minėtųjų Onutė, palaisčiusi akmenis gyvuoju vandeniu, kaip sakyta, prikėlė *daugybę riterių didžių ir drąsių, prikėlė ir brolius savo iš ilgo m i e g o*[56]. Arba štai „boba“ ragana *šmakšterėjo vienam kurtui, kitam ir jam [vyriausiam broliui] – jie pavirto visi trys in akmenis*; paskui atėjo vidurinysis brolis: *Ir vėl atėjo toj boba, užkirto rykštute kurtam ir jam – ir tuos pavertė in akmenis*; galiausiai atėjo jaunėlis ir, išvengęs raganos kerų, ją pribaigė, o tada *pajėmė tą patį tos bobos žilvitį, apšmagojo tuos akmenis – stojo gyvi tie du broliai ir jų kurtai. Sako: „Tai da saldžiai m i e g o j o m“. „Jūs gražiai miegojot... Jūs jau buvot p a v e r s t i i n a k m e n i s“*[57]. Panašiai gali nutikti ir pasakoje „Ištikimas tarnas“ (ATU 516) – iš suakmenėjimo atgaivintas šis kartais pasako: *Ai, kaip aš gardžiai m i e g o j a u!* O karalius jam: *Nemiegojai tu, ale buvai p a v e r s t a s a k m e n i u*[58]. Taigi iš „akmens“ būklės žmogus atsigauna kaip iš „kieto“ miego.

Panašiai rusų pasakoje raganos paverstas akmeniu herojus prikeltas prisipažįsta: *Ах, как долго я спал!* „Ak, kaip ilgai miegojau!“; negana to, rykštę ar lazdelę, kuria ragana pasakose paverčia akmeniu, Aleksandras Afanasjevas siūlo palyginti su senovės graikų Hermio lazda, kuria jis žmones užmigdydavęs ir prikeldavęs iš miego („Odisėja“ V.46–47): „Rankom pasiėmė lazdą, kuria panorėjęs užmerkia / Žmogui akis, o kitam, jau prisnūdusiam, miegą nuvaiko“[59].

Chuanas Eduardas Kerlotas savo „Simbolių žodyne“ suakmenėjimą aiškina pasitelkdamas kitą antikinį pavyzdį, bet prieina tą pačią išvadą. Pasak jo, „paversti akmeniu reiškia sulaikyti arba sukaustyti. Kaip byloja mitas, pakakdavo vieno Medūzos Gorgonės žvilgsnio, kad žmogus pavirstų akmeniu. Esama daug pasakų bei viduramžių legendų, pasakojančių apie panašius užkerėjimo paverčiant akmeniu atvejus. Kartais ragana žmogų paverčia akmeniu užuot jį paprasčiausiai u ž m i g d ž i u s i, nors simboliškai tai tas pats.“[60]

Žinomas mitas apie Medūzos Gorgonės stingdantį žvilgsnį, akmeniu paversdavusį ištisas kariuomenes, akmens kalnu pavertusį net galiūną Atlantą[61], irgi, beje, mena psichinę, dvasinę suakmenėjimo prigimtį. Žanas Pjeras Vernanas pabrėžia: „Nepaprastą galią turi jų akys. Jų žvilgsnis p a v e r č i a a k m e n i m i s. Visa, kas būdinga gyvai būtybei – judrumas, lankstumas, apsukrumas, šiluma, švelnumas, – virsta akmenimis. Šis virsmas – ne mirtis, o metamorfozė: tai perėjimas iš žmogiško būvio į mineralinį, taigi į tai, kas visiškai svetima žmogaus prigimčiai.“[62]

„Stingdantis žvilgsnis“ šiaip jau yra grynai psichinis reiškinys, darantis poveikį ne savaime fiziniams daiktams, bet žmogaus ar gyvūno psichikai, o jei drauge sustingsta ir kūnas, tai tik todėl, kad jis jai pavaldus. Be to, šitoks stingdantis poveikis psichikai, atjungiantis asmens valią, yra vadinamas *hipnoze*, kuri apibrėžiama kaip ‘psichiniu poveikiu sukeliama panaši į m i e g ą būsena’ ir kurios pats pavadinimas remiasi graikų žodžiu *ὕπνος* ‘m i e g a s’[63]. Taigi Medūza Gorgonė daro iš esmės tą patį, ką pasakų ragana: sukelia, primeta būseną, kurią fiziniame pasaulyje vaizduoja suakmenėjimas, o psichiniame, dvasiniame atitinka „kietas“ miegas – sąmonės, sąmoningumo, laisvos valios, jautrumo sau ir aplinkai praradimas, primenantis mitinį „sielos praradimą“.

50 Nėris 1984 III: 239.

51 Žr. Razauskas 2022b: 28 ir 2022a: 17–23.

52 Nėris 1984 II: 188.

53 Razauskas 2022b: 27.

54 LKŽ VIII: 135, 138; žr. V: 759.

55 Duomenų apstu, trumpai jie apžvelgti Razauskas 2016: 99–104.

56 BrnP I: 102, Nr. 38.

57 BsLPĮ IV: 290–291, Nr. 147; plg. LTs III: 218–220, Nr. 97.

58 RSPS: 295, Nr. 157.

59 Афанасьев 1995 II: 216–219; „Odisėja“ cituojama iš Homeras 1964: 88.

60 Cirlot 1996: 253.

61 Trumpai su nurodytais šaltiniais žr. Грейвс 1999 I: 275, 276, 278; VlAMŽ: 127 ir daug kur kitur.

62 Vernant 2000: 173.

63 TŽŽ: 201; žr. Klein 2003: 360–361; Pfeifer 2004: 568 ir kt.

Akmeniui, „akmens būklei“ miegas būdingai prilyginamas ne tik pasakose, bet ir kituose tausosakos žanruose, pavyzdžiui, tradiciniuose palyginimuose: *Miegti, kai akmuo*[64]; *O aš niekados jokių sapnų nematau: griuvau ir miegu kaip akmuo* (Vincas Krėvė); *Paskui tris savaites be žado gulėjęs kaip akmuo* (Vincas Krėvė); *Parėjęs vakarienės nenorėdavo, o tik griūdavo lyg akmuo tiesiai į lovą ir užmigdavo* (Anelius Markevičius)[65]. Atitinkamai gudų pasakos herojus *Лёг да ў заснуў, бы камень* „Atsigulė ir užmigo kaip akmuo“[66]. Ir rusai palygina: *спать как каменный*, *как камень* „miegoti kaip akmeniniam, kaip akmuo“[67].

Atmenant akmens sinonimą *kū̃lis* ar *kūlỹs* (ir sudurtinį *staba-kulį*)[68], paminėtinas pietryčių tarmių sudurtinis žodis *miegã-kūlis* ar *miega-kūlỹs* ‘miegalius’: *Miegakūlys niekaip neišsimiegti* (Pelesa, Gudija); *Miegt kai miegakūlys* (Ščiučinas, Gudija); *Jūsų Jonas tikras miegakūlys: visada guli ir guli anta pečiaus* (Lazdijai)[69]. Įmigęs *miega-kūlis* – kaip suakmenėjęs, į akmenį su-*stab*-dytas *staba-kūlis*.

Priežodyje priešprieša tarp sustingusio, nejudančio (taigi šia prasme stovinčio) ir tekančio vandens pasitelkiama kalbant apie tinginį: *Po stovinčiu* arba *Po gulinčiu a k m e n i u vanduo neteka*; o štai kitame variante gulintį akmenį tiesiog pakeičia miegantis žmogus: *Po m i e g a n č i u vanduo nepateka*[70]. Priežodis tarptautinis, be lietuvių, žinomas latviams, gudams, rusams, vokiečiams[71].

Latvių tradicijoje ši priešprieša tarp gulinčio „be miego“ akmens (tai pabrėžti tenka, nes la. *gulēt* šiaip jau reiškia tiek ‘gulėti’, tiek ‘miegoti’) ir tekančio „be kojų“ vandens perėjo į dainas: *Kas gulēja bez miedziņa, kas tecēja bez kājām? / Akmens guļ bez miedziņa, ūdens tecēj' bez kājām* „Kas guli be miegelio, kas bėga be kojų? / Akmuo guli be miegelio, vanduo bėga be kojų“[72].

Kaip gulinčio, stovinčio akmens būklė prilygsta miegui, taip tekantis vanduo, versmė, upė būdingai nemiega. Kazio Bradūno eilutėse: *N e m i e g a gyvasai šaltinis – / Vis teka ir tirpdo ledus*[73]. Ir juolab tradicinėje mįslėje (beje, vėlgi kartu užmenančioje ir gulintį akmenį): *Turi a k m e n u o t ą g u o l į, dieną naktį n e m i e g u o l ė* = u p ė[74]. Taip pat kitoje, XVIII a. pateiktoje Jokūbo Brodovskio: *Nuėjau pas n e m i e g ą, susikūriau linksmybės ugnį, suėdžiau devynširdį* = u p ė, smuikas, obuolys[75]. Šios mįslės savo ruožtu paaiškina tokius dabartinėse rytų slavų teritorijose atsidūrusius upėvardžius kaip *Немегелька*, *Немегля* (Vladimiro Toporovo ir Olego Trubačiovo jie su klaustuku rekonstruojami kaip baltų **Ne-miglē*), taip pat *Немига* (upė šiuo vardu, kol nebuvo kanalizuota, tekėjo per Minską)[76]. Vandenvardžiai *Немегелька* ir *Немегля* palygintini su pirmosios mįslės *nemieguole*, o *Немига* – su antrosios mįslės *nemiega*.

Atsižvelgiant į lietuvių mįslės upę nemieguolę akmenuotame guolyje = vagoje, taip pat į rumunų mįslę „Vienas gyvas tarp dviejų negyvų“ = upė tarp krantų[77] (o jie Rumunijoje dažnai akmeniniai), prasmę įgauna retas lietuvių žodis dgs. *míegos* ‘upės vaga’, žinomas tik iš Daukanto: *Miegose upei esant...*; *Miegos išdžiūvusios*[78]. Juk upės vagą kaip tik ir sudaro jos tėkmę įrėminantys ir, priešingai jai, pabrėžtinai stovintys, gulintys, „negyvi“ ar „miegantys“ krantai.

Pažymėtina, jog išliekame vis tarp tų pačių pamatinių priešpriešų: pasaulis buvo *su-tvertas* Dievui užmigus, miegant, kaip sapnas[79], kuris, toliau *tverdamasis*, *tvirtėdamas*, gresia pavirsti „kietu“ miegu, sukietėti į akmenį; savo ruožtu nubudimas pasireiškia kaip miego „suminkštėjimas“, sąmonės atitirpimas, atsitekėjimas[80], *pasi-liejimas* ir *laisvė*.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Afanasjevas, Aleksandras = Александр Николаевич Афанасьев

Anaksagoras = Ἀναξαγόρας, lo. Anaxagorās

Brodovskis, Jokūbas = Jacob, Iacob Brodowskij

Diogenas iš Laertės, Laertietis, Laertijas = Διογένης ὁ Λαέρτιος, lo. Diogenēs Laertius

Kerlotas, Chuanas Eduardas = Juan Eduardo Cirlot

Kirkoras, Adomas = Adam Kirkor

Nikifarouskis, Mikalojus = bru. Мікалай Якаўлевіч Нікіфароўскі, ru. Николай Яковлевич Никифоровский

64 KlvTK: dxxi.

65 VsLKPŽ: 22; VsPŽ: 8; FŽ: 58.

66 Сержпутоўскі 1999: 169, Nr. 72.

67 Мокиенко 2003: 158, 159.

68 Razauskas 2022b: 31–32.

69 LKŽ VIII: 134.

70 LPP I: 148, Nr. 319.

71 GrgPP: 122, Nr. 19; žr. Gervėčiai 1989: 371–372 (Kazio Grigo straipsnis); KkLSP: 63, Nr. 67; ДальПРН: 229, 269, 403; АфНРС II: 416, Nr. 296 ir kt.

72 Cit iš Ryžakova 2001: 36.

73 Bradūnas 1990: 57.

74 LpMS: 124.

75 LbSLT: 478–479; LKŽ VIII: 650.

76 Топоров, Трубачев 1962: 198; Трубачев 1968: 257.

77 Цивьян 1999: 174.

78 LKŽ VIII: 137.

79 Razauskas 2020: 17–26.

80 Razauskas 2022a: 20.

Stryjkovskis, Motiejus = le. Maciej Stryjkowski, lo. Matys Striicovius, Strycovius

Toporovas, Vladimiras = Владимир Николаевич Топоров

Trubačiovas, Olegas = Олег Николаевич Трубачев

Vernanas, Žanas Pjeras = Jean-Pierre Vernant

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Balkutė 2010 = Gydymas tikėjimu šventose Gelvonų apylinkės vietose. Parengė Rita Balkutė. *Liaudies kultūra*, 2010, Nr. 1.

Bradūnas 1990 = Kazys Bradūnas. *Prie vieno stalo*. Vilnius: Vaga, 1990.

BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: *XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

BrnP I = *Antano Baranausko pasakos*, I: *Vėtros sūnus: surinktos šiaurės rytų Lietuvoje*. Parengė Kostas Aleksynas. Panevėžys: E. Vaičekausko knygyno leidykla, 1999.

BrnP III = *Antano Baranausko pasakos*, III: *Jonis medžioklis: surinktos Žemaitijoje*. Parengė Kostas Aleksynas. Panevėžys: E. Vaičekausko knygyno leidykla, 2009.

BsLPĮ I–IV = *Lietuviškos pasakos įvairios*, I–IV. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993–1998.

BsOPS = *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

BsV = *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Būgienė 2009 = Lina Būgienė. Rašytiniai šaltiniai apie šv. Brunoną folkloristo žvilgsniu. *Tautosakos darbai*, XXXVIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

Cirlot 1996 = Juan Eduardo Cirlot. *A Dictionary of Symbols*. Second edition. London: Routledge, 1996.

Dieveniškės 1968 = *Dieveniškės*. Redakcinės komisijos pirmininkas Vacius Milius. Vilnius: Vaga, 1968.

FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.

Gervėčiai 1989 = *Gervėčiai*. Redaktorių kolegijos pirmininkas Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1989.

GP = *Gervėčių pasakos*. Parengė Adelė Seselskytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.

GrgPP = Kazys Grigas. *Patarlių paralelės: Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų atitikmenimis*. Vilnius: Vaga, 1987.

GrimaiVNP II = Broliai Grimai. *Vaikų ir namų pasakos*. Vertė Adomas Druktenis, II. Vilnius: Alma littera, 1999.

Homeras 1964 = Homeras. *Odisėja*. Vertė Jeronimas Ralys. Vilnius: Vaga, 1964.

Kerbelytė 1973 = Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių liaudies padavimų katalogas*. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1973.

KkLSP = *Latviešu sakāmvārdi un parunas: Izlase*. Sastādījusi E. Kokare. Rīgā: Latvijas PSA Zinatņu akademijas izdevniecība, 1957.

Klein 2003 = Ernest Klein. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam etc.: Elsevier, 2003.

KlvTK = Tautosaka, esanti „Lietuviškų vardų klėtelėje“. *Prūsijos lietuvių dainos*. Surinko Vilius Kalvaitis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998 ($_1$1905).

KrbKMG = *Kai milžinai gyveno: Padavimai apie miestus, ežerus, kalnus, akmenis*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Vaga, 1983.

KrbŽG = *Žmogus ir gamta: Lietuvių liaudies sakmės, pasakėčios, pasakojimai, papročiai*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2017.

LaPDŽ = *Latvių pasakos: Deimanto žirgas*. Iš latvių kalbos vertė Vytautas Martišius. Vilnius: Vaga, 1979.

LbSLT = *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės*. Parengė Jurgis Lebedys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.

LFCh = *Lietuvių folkloro chrestomatija*. Parengė Bronislava Kerbelytė, Bronė Stundžienė. Vilnius: Regnum fondas, 1996.

LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.

LpMS = *Mįslių skrynelė: 3000 lietuvių mįslių ir minklių*. Sudarytojas Stasys Lipskis. Vilnius: Žuvėdra, 2002.

LPP I = *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, I. Parengė Kazys Grigas ir kiti. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

LTs III = *Lietuvių tautosaka*, III: *Pasakos*. Paruošė L. Sauka, A. Seselskytė. Vilnius: Mintis, 1965.

Marcinkevičienė 1998 = Nijolė Marcinkevičienė. *Pavarėnis*. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 1998.

Marcinkevičienė 2003 = Nijolė Marcinkevičienė. Motinos žodžio galia: prakeikimai. *Liaudies kultūra*, 2003, Nr. 1.

Nėris 1984 II–III = Salomėja Nėris. *Raštai*, II: *Poezija 1940–1945*; III: *Proza, dienoraščiai, laiškai*. Vilnius: Vaga, 1984.

Pfeifer 2004 = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Erarbeitet unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2004.

Razauskas 2014 = Dainius Razauskas. Lietuviškoji laimės samprata. *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 3.

Razauskas 2016 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Maironis – praamžės tradicijos dainius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.

Razauskas 2020 = Dainius Razauskas. Sutvėrimas mintimi. *Naujoji Romuva*, 2020, Nr. 3.

Razauskas 2021 = Dainius Razauskas. Žmogaus sutvėrimas. *Būdas*, 2021, Nr. 4.

Razauskas 2022a = Dainius Razauskas. *Ledokas*: „Ledinė širdis“ dvasinėje tradicijoje. *Būdas*, 2022, Nr. 1.

Razauskas 2022b = Dainius Razauskas. *Stabo* akmuo ir akmuo *stabas*. *Būdas*, 2022, Nr. 5.

Razauskas 2023a = Dainius Razauskas. Kas bėga be kojų... per Vilnių? Tradicinis vandens tėkmės ir gyvos būtybės bėgimo gretinimas, vedantis prie naujos Vilniaus vardo sampratos. *Būdas*, 2023, Nr. 1.

Razauskas 2023b = Dainius Razauskas. Užtvenkta tėkmė: Mitinio įvaizdžio dvasinė prasmė. *Būdas*, 2023, Nr. 2.

RSPS = *Lietuvių rašytojų surinktos pasakos ir sakmės*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Vaga, 1981.

Ryžakova 2001 = Svetlana Ryžakova. Akmens įvaizdis latvių mitologijoje. *Liaudies kultūra*, 2001, Nr. 6.

Skabeikytė-Kazlauskienė 2002 = Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė. Moteris lietuvių liaudies padavimuose. *Tautosakos darbai*, XVI (XXIII). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

SP I = *Stebuklinės pasakos*, I. Sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.

TŽŽ = *Tarptautinių žodžių žodynas*. Atsakingasis redaktorius A. Kvietkauskas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų rdakcija, 1985.

Urbutis 2009 = Vincas Urbutis. *Baltų etimologijos etiudai 2*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.

Vaitkevičius 1995 = Vykintas Vaitkevičius. Žmonės, pavirtę akmenimis. *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 6.

Vaitkevičius 1996 = Vykintas Vaitkevičius. Žmonės, pavirtę akmenimis. *Liaudies kultūra*, 1996, Nr. 5.

Vaitkevičius 2013 = Vykintas Vaitkevičius. *Neris: 2007 metų ekspedicija*, III. Vilnius: Mintis, 2013.

VAP 2005 = Vilniaus apylinkių padavimai. Parengė Beata Piasecka, Ida Stankevičiūtė, Vykintas Vaitkevičius. *Tautosakos darbai*, XXII (XXIX). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tausosakos institutas, 2005.

VAP 2007 = Vilniaus apylinkių padavimai. Parengė Beata Piasecka, Ida Stankevičiūtė, Vykintas Vaitkevičius. *Tautosakos darbai*, XXXIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tausosakos institutas, 2007.

Vernant 2000 = Jean-Pierre Vernant. *Pasaulis, dievai, žmonės: Mitų interpretacijos*. Vilnius: Tyto alba, 2000.

VlAMŽ = Aleksandra Veličkienė. *Antikos mitologijos žinynas*. Kaunas: Šviesa, 1996.

VlEMD = *Ežeras and milžino delno: Lietuvių liaudies padavimai*. Parengė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1995.

VsLKPŽ = *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*. Sudarė Klementina Birutė Vosylytė. Vilnius: Mokslas, 1985.

VsPŽ = Klementina Vosylytė. *Palyginimų žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.

VtLU = *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Parengė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

Žičkienė 2003 = Aušra Žičkienė. Veliuonos raudos XIX ir XX amžiuje. *Tautosakos darbai*, XVIII (XXV). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

Афанасьев 1995 II = Александр Николаевич Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, II. Москва: Современный писатель, 1995.

АфНРС II = *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева*. Подготовка текста, предисловие и примечания В. Я. Проппа, II. Москва, 1958.

Грейвс 1999 I = Роберт Грейвс. *Мифы древней Греции*. Под редакцией и с предисловием А. Тахо-Годи, I. Москва: Прогресс-Традиция, 1999.

Даль ПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 ($_1$1862).

Дучыц 2005 = Людзьміла Дучыц. Крыўска-літоўска-латышскія паданні пра культавыя камяні. *Druvis: Almanach centru etnakasmalogiji*, Nr. 1. Менск: Крыўя, 2005.

Киркор 1858 = Адам Киркор. Этнографический взгляд на Виленскую губернию. // *Этнографический сборник, издаваемый императорским русским географическим обществом*, III. Санктпетербург, 1858.

Кудиновы 1987 = Владимир Михайлович Кудинов, Марина Владимировна Кудинова. *Сумка кенгуру: Мифы и легенды Австралии*. Москва: Наука, 1987.

Левкиевская 2002 = Елена Евгеньевна Левкиевская. *Мифы русского народа*. Москва: Астрель–Аст, 2002.

ЛіП = *Беларуская народная творчасць: Легенды і паданні*. Складальнікі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. 2-е выданне, дапоўненае і дапрацаванае. Мінск: Беларуская навука, 2005.

Мокиенко 2003 = Валерий Михайлович Мокиенко. *Словарь сравнений русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт, 2003.

НБ = *«Народная Библия»: Восточнославянские этиологические легенды*. Составление и комментарии О. В. Беловой. Москва: Индрик, 2004.

Никифоровский 1897 = *Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах*. Собрал в Витебской Белоруссии Н. Я. Никифоровский. Витебск, 1897. (Gudų medžiaga čia pateikta rusiškai.)

Сержпутоўскі 1998 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў*. Мінск: Універсітэцкае, 1998 ($_1$1930).

Сержпутоўскі 1999 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Казкі і адпавяданні беларусаў-палешукоў*. Мінск: Універсітэцкае, 1999 ($_1$1911).

Толстой 2003 = Никита Ильич Толстой. *Очерки славянского язычества*. Москва: Индрик, 2003.

Топоров, Трубачев 1962 = Владимир Николаевич Топоров, Олег Николаевич Трубачев. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: Издательство Академии наук, 1962.

Трубачев 1968 = Олег Николаевич Трубачев. *Названия рек правобережной Украины: Словлобразование, этимология, этническая интерпретация*. Москва: Наука, 1968.

Цивьян 1999 = Татьяна Владимировна Цивьян. *Движение и путь в балканской модели мира: Исследования по структуре текста*. Москва: Индрик, 1999.

Шейн 1893 = *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном*, том II. Санкт-Петербург, 1893.

TURNING INTO STONE

Dainius RAZAUSKAS

The theme of coagulation and dissolution continues. On the universal plane, this amounts to cosmogony and eschatology correspondingly. On the human plane, stagnation, stiffness, being entrapped in "this material world" and, on the other hand, breaking through, free flow, soteriology. This time, the case of petrification is under consideration. As stone is the most expressive image of firmness, hardness, and solidification, so petrifying, i.e., turning into stone, implies the ultimate state of stiffness tantamount to death. Yet, as in folklore texts (fairy tales, etc.) a petrified creature is typically resurrected, or at least could be resurrected, petrification obviously does not suggest just physical death it should be read figuratively, spiritually instead. That is overtly indicated by the equivalence of petrification to deep sleep, "hard as stone." Some folklore material comparing a sleeping person to a stone is presented in the article on this occasion, as variants of the Lithuanian proverb "*Po stovinčiu (gulinčiu) akmeniu vanduo neteka*" [Under the standing (lying) stone, water does not flow] and "Po miegančiu vanduo nepateka" [Under the sleeping person, water does not flow]. Finally, attention is drawn to some hydronyms with the inner meaning of "unsleeping" which are very apt to a lively flowing river in contrast to firmly standing stone.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius
E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

RENAVO DVARO SENASIS VAISMEDŽIŲ SODAS

Rimvydas LAUŽIKAS

Straipsnyje apžvelgiama XVIII a. pab.–XIX a. Renavo dvaro (Mažeikių r. sav.) sodo istorija. Kartu aptariamas ir bendras to laikotarpio Lietuvos sodininkystės kultūros kontekstas. Renavo dvaro savininkai (Rönne) dar XVIII a. antroje pusėje dvare įkūrė į rinką orientuotą modernų sodą, prekiavo vaisiais, sodinukais. Sodas buvo kuriamas laikantis vokiškų sodininkavimo tradicijų, bet susijęs tiek su vokiška Livonijos, tiek su lietuviška Vilniaus sodininkystės kultūromis. Sodas buvo palaikomas bei prižiūrimas ir dvarą XIX a. pabaigoje paveldėjusių Melžinskių (Mielżyński). Seniausioji sodo dalis yra išlikusi iki šių dienų.

ĮVADAS

Senieji sodai – tai vis dar nepakankamai atrastas, suprastas ir pripažintas mūsų krašto paveldas. Gal dėl to, kad senieji sodai yra kitokie, netelpantys į įprastas paveldo klasifikacijas. Senuosius vaismedžius ir jų sodus galėtume laikyti gamtos, botaninio paveldo objektais, kuriems priskiriami „išskirtinio amžiaus, matmenų, formų ar dendrologiniu bei estetiniu požiūriu vertingi medžiai, krūmai, saugomų augalų ir grybų rūšių augavietės (buveinės), unikalios ir nykstančios augalų bendrijos, dendrologiniai rinkiniai, dendrologinę vertę turintys parkai ir skverai“ (Lietuvos... 1993). Tačiau drauge senieji sodai yra ir fizinės nematerialiojo paveldo reprezentacijos, liudijančios apie „žinias, įgūdžius, taip pat su jais susijusias priemones, objektus, artefaktus bei kultūros erdves“, – tai, kas „perduodama iš kartos į kartą“ ir ką „bendruomenės ir grupės nuolat atkuria, reaguodamos į savo aplinką, sąveiką su gamta ir savo istorija, ir jis joms teikia tapatybės ir tęstinumo pojūtį, tokiu būdu skatindamas pagarbą kultūrų įvairovei ir žmogaus kūrybingumui“ (UNESCO... 2003). Sodai yra ir materialieji nekilnojamojo paveldo objektai, kaip „kultūros paveldo dalis, kurią sudaro praeities kartų pastatytos, įrengtos, sukurtos ar istorinių įvykių sureikšmintos išlikusios ar neišlikusios medžiaginės kultūros vertybės, tiesiogiai susijusios su užimama ir joms naudoti reikalinga teritorija“ (Lietuvos... 1994). Pagal Lietuvos teisinę sistemą, senieji sodai priskiriami būtent šiai – nekilnojamojo paveldo – kategorijai kaip želdynų paveldas, nes istoriniai želdynai (parkai, sodai ir kiti istoriniai želdiniai) įstatyme pripažįstami vertingais (Lietuvos... 1994). Tačiau Kultūros vertybių registre teturime vieną tokį objektą – Tado Ivanausko sodą Obelynėje. Dar kai kurie sodai (pavyzdžiui, Vaivadiškiuose ar Renave) yra patekę į saugomą teritoriją kaip dvarvietės dalis, tačiau tik kai kuriuose dvaruose jie įrašyti kaip vertingoji dvarvietės savybė (KVR 2022).

Paveldosauginiu požiūriu, tokia klasifikacija yra suprantama, tačiau ji gyvą ir nuolat kintantį, su nematerialia senosios sodininkystės tradicija glaudžiai susijusį sodą dirbtinai paverčia statišku objektu, panašiu į pastatus, archeologijos paminklus ar miestų urbanistinę struktūrą. Tokių objektų būklės kitimas yra traktuojamas kaip jų nykimas, autentiškumo ir vertės praradimas, kurį reikia stabdyti vienokiomis ar kitokiomis intervencinėmis priemonėmis, siekiant užtikrinti vertybės stabilumą (LST EN 15898 2020: 17–25). Bet senas sodas kinta, tai natūralus procesas, tad ir saugomos jo vertingosios savybės yra specifinės. Jas lemia suvokimas, kokia yra senųjų sodų vertė ir koks jų vaidmuo dabarties kultūroje. Jungtinės Karalystės autorių nuomone, senieji sodai yra vertingi, nes jie yra: (i) kokybiško maisto šaltinis; (ii) skirtingi skirtingose vietose ir atskleidžiantys vietovės specifiką; (iii) gera vieta pasivaikščioti ir padirbėti; (iv) poetinio įkvėpimo šaltinis; (v) puiki erdvė sugyventi daugybei augalų ir gyvūnų rūšių; (vi) istoriškai svarbūs, jungiantys konkrečią vietovę su nutolusiomis kultūromis; (vii) kuriantys nuostabius kraštovaizdžius; (viii) suteikiantys galimybę kurti darbo vietas ir trumpinti maisto tiekimo grandines, prisidedančias prie klimato kaitos mažinimo; (ix) tai augavietė senovinių veislių vaismedžių, kurie yra genetinės įvairovės šaltinis ir gali būti svarbūs kuriant naujas, dabarties iššūkiams atsparesnes vaismedžių veisles; (x) svarbūs sodininkystės, istorinės gastronomijos ir kitų nematerialių tradicijų išsaugojimui; (xi) svarbūs konkrečios vietovės kultūros supratimui; (xii) tarnauja vietos bendruomenės reikmėms kaip renginių, laisvalaikio, vaikų žaidimo, mokymosi atvirame ore ir kt. erdvė (Cliffordir King 2007). Kai

1 pav. Šiaulių žemės ūkio ir pramonės parodos ekspozicija (ponas kairėje, atrodo, apžiūrinėja kaip tik pomologinę jos dalį), 1879 m. Bronislavo Podbelskio (Bronisław Podbielski) piešinys. Publikuota *Tygodnik Ilustrowany*, 1879 m., Nr. 201. Prieiga internete: https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1582/edition/1231?language=pl

sodo vertė suvokiama taip plačiai, daug pastangų dedama jo išsaugojimui. Žinoma, konkretus sode augantis senas medis turi būti saugomas iki pat natūralios jo amžiaus pabaigos (pasitelkiamas sanitarinis genėjimas, šakų atramos ir kt.). Kita vertus, turi būti rūpinamasi tokio sodo išsaugojimu jį atkuriant, skiepijant senųjų veislių vaismedžius į jaunus, aukštaūgius poskiepius, taip pat dera užtikrinti sode augančių senųjų veislių išsaugojimą, sukuriant sąlygas platinti jų skiepus bei jais įskiepytus sodinukus. Kalbant apie senuosius sodus ir jų išsaugojimą, svarbu ir tai, kad šiuo metu Lietuvoje galiojantis paveldosauginis požiūris pašalina senąjį sodą iš jam natūralios ūkinio gyvenimo erdvės. O juk dauguma istorinių sodų buvo sukurti kaip vaisių (skirtų savo namų reikmėms ar rinkai) šaltinis. Šiuo požiūriu gerą senųjų sodų saugojimo praktiką turi kaimyninė Lenkija, kur istoriniai sodai, jų priežiūra yra tiesiogiai remiama per kaimo plėtros programą (Zachowanie... 2022).

Ir Lietuvoje požiūris į istorinius sodus turėtų keistis, jei turėtume daugiau istorinės sodininkystės tyrimų. Dauguma išlikusių senųjų sodų dar neinventorizuoti. Jau iš pilotinio pobūdžio tyrimų matyti, kad Lietuvos senieji sodai turėtų būti vieni įdomiausių regione, nes XIX a.–XX a. pr. Rusijos imperijos okupuota Lietuvos dalis (Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gubernijos) buvo tapusi labai įdomia pomologine erdve, kurioje kryžiavosi ir maišėsi daug įvairiausių idėjų, čia formavosi išskirtinė sodų kultūra. Jos istorinis kontekstas – senoji LDK dvarų sodininkystės tradicija (Plungė, Rietavas, Verkiai, Paturkšlys, Didieji Grūžiai, Žiežmariai ir kt.) bei miestų sodininkai, tokie kaip Juozapas Strumila (Józef Strumiłło), turėjęs didžiulį sodą ir medelyną Vilniuje. Ši tradicija buvo susijusi su Vokietijos, Prancūzijos (mažiau Anglijos) sodininkyste, nes iš šių šalių buvo samdomi dvarų sodininkai, atsivežami vaismedžių sodinukai ar skiepai. Iš šios tradicijos išaugo tai, ką galėtume pavadinti lietuviškuoju sodininkystės romantizmu. Jį reprezentavo savamoksliai sodininkai, kaip Vincentas Montvila (Wincenty Montwiłł) iš Vaivadiškių ar Leonardas Ivanovskis

(Leonard Iwanowski) iš Lebiodkos, kurie aktyviai veikė ir Lenkijoje (plg. Varšuvos sodininkystės draugija), o iš ten perimtas naujas idėjas skleidė ir savo krašte. Kita vertus, romantizmas skatino atsigręžti į vietinę kultūrą, tad šie sodininkai pirmieji atrado, aprašė ir į anuometinį tarptautinį pomologijos pasaulį įvedė vietinės, lietuviškos kilmės vaismedžių veisles. Su tolimesniais, bet ne mažiau svarbiais regiono pomologijos centrais Lietuvą jungė pirmieji profesionalūs pomologai Edvardas Jančevskis (Edward Janczewski) iš Blindstrubiškių (Krokuvos universiteto rektorius, Krokuvos sodininkystės draugijos narys) ir Adomas Hrebnickis iš Staniškių (Rojaus) (Sankt Peterburgo miškų instituto Sodininkystės ir daržininkystės katedros vedėjas, profesorius, Rusijos imperatoriškosios sodininkystės draugijos Sankt Peterburge narys). Sodininkystės draugijos veikė ir Vilniuje bei Kaune. Iš žinomesnių XIX a. sodininkų Vilniaus sodininkystės draugijai priklausė V. Montvila, J. Pavlovičius (Pawłowicz), A. Vasilevskis (Wasilewski); kauniškei – E. Gecevičius (Gecewicz), J. Koreiva (Korejwa), J. Čarnockis (Czarnocki), E. Frykas, J. Horbačevskis (Horbaczewski). Su vokiškąja pomologijos kultūra siejo vokiečių kilmės dvarų savininkai šiaurės Lietuvoje, tokie kaip baronienė fon Frank (von Franck) iš Daunoravos (Donnerhofo) (Vasiliauskas 2017: 140). Ryga ir Ragainė, parkų ir sodininkystės centrai, taip pat buvo svarbūs, nes vokiečių kilmės sodininkai keliavo po Lietuvą arba turėjo miestuose stacionarias prekybos vietas. XIX a. sodininkai bendravo ir bendradarbiavo žemės ūkio parodose, rengtose didesniuose miestuose ar dvaruose. Jose buvo pristatomi išauginti vaisiai, sodinukai, taip pat vyko konkursai (1 pav.).

Skirtingų pomologijos tradicijų įvairovė lėmė ir vaismedžių įvairovę Lietuvos soduose. Rašytiniuose šaltiniuose nuo 1820 m. iki 1914-ųjų užfiksuota ne mažiau kaip 165 dabartinėje Lietuvos teritorijoje auginamos obelų veislės (Laužikas 2021). Daug auginta ir kitų vaismedžių (kriaušių, slyvų, vyšnių ir trešnių) veislių. Tokia didelė atvežtinių veislių įvairovė įdomi ne tik istorine prasme, bet ir tuo, kad taip formavosi specifinė genetinė aplinka, kurioje vyko natūrali vietinių obelų (Malus sylvestris (L.) Mill) ir įvairių atvežtinių veislių hibridizacija. Taip formavosi daug vietinių veislių, kurios vėliau buvo atrastos dvaro ar miesto sodininkų ir perkeltos į kultūrinius sodus, taip pat aprašytos mėgėjų bei profesionalių pomologų ir žinomos iki šių dienų. Pilotiniai tyrimai rodo, kad daugelis Lietuvoje buvusių senųjų sodų, kurie pavaizduoti I pasaulinio karo topografiniuose žemėlapiuose, yra bent iš dalies išlikę iki mūsų dienų (A. Hrebnickio Rojuje, V. Montvilos Vaivadiškiuose, E. Jančevskio Blindstrubiškiuose ir kt.). Tačiau didžioji jų dalis nėra inventorizuota ir tebelaukia savo tyrinėtojų.

Šiame tekste pristatomo tyrimo objektas – Renavo dvaro sodas – vienas įdomiausių Žemaitijoje. Jis XIX a. viduryje buvo aprašomas kaip išskirtinis (Афанасьевъ 1861: 380–381). Tyrimo tikslas – per vieno dvaro sodo istoriją nagrinėti XVIII a. II pusės–XX a. pr. (iki I pasaulinio karo) Lietuvos sodininkystės reiškinius. Pasakojimas apie Renavo dvaro vaismedžių sodą – tai tik vieno senojo sodo istorija. Tačiau ji panaši į daugelio kitų išlikusių istorinių Lietuvos sodų istorijas.

2 pav. Troškūnų dvaro sodas (E – *Ogrod szpalerowy*), 1801 m. plano fragmentas. *Obwod Placu Dwornego Traszkunskiego JWP Ignacego Pietkiewicza Podkom: Dworu Poll: Roku 1801*. Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (VUBRS), F23-49. Prieiga internete: https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/VUB01_000665407#00001

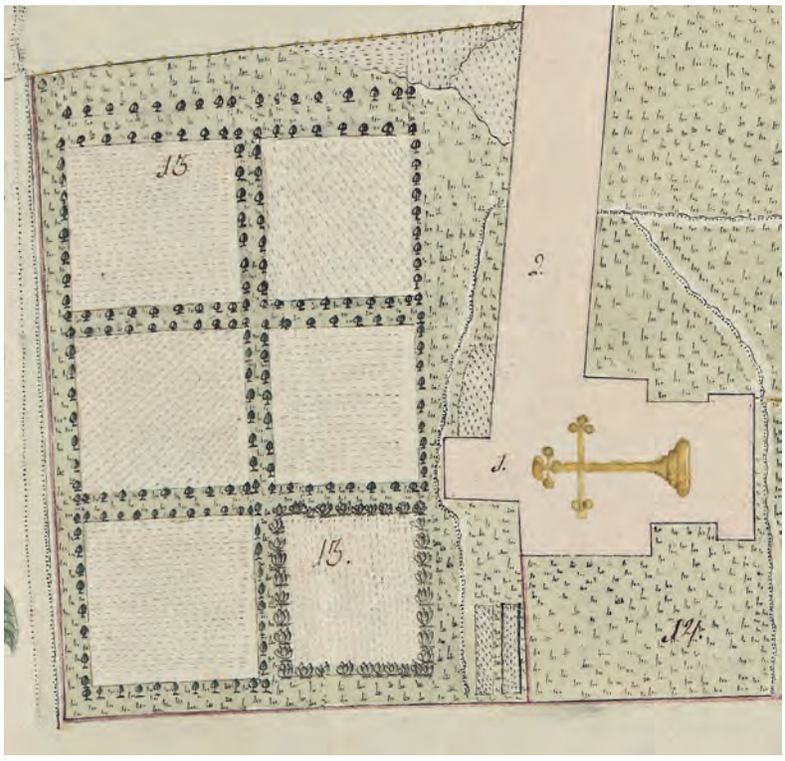

3 pav. Polocko bernardinų vienuolyno sodas (13 – *Sad*), 1802 m. plano fragmentas. *MAPPA Placu Xięży Bernardynów Połockich zrysowana przez xiędza Bernarda Wilbika, Zakonnika*. VUBRS, F23-108_7. Prieiga internete: https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/VUB01_000669411#00001

ANKSTYVASIS XVIII–XIX A. PRADŽIOS SODAS

Svarbiausi dokumentai seniesiems sodams pažinti yra dvarų inventoriai, atspindintys faktinę sodo būklę tuo laikotarpiu, kai dokumentas buvo surašytas. Kitos svarbios dokumentų grupės yra dvarų pajamų ir išlaidų aprašai, egodokumentika (dienoraščiai, laiškai) bei kartografiniai šaltiniai. Sodai rašytiniuose šaltiniuose paprastai įvardijami lenkiškais žodžiais *ogród* ir *sad*. Tačiau tuo pačiu žodžiu *ogród* gali būti įvardijamas ne tik sodas, bet ir kiekviena aptverta erdvė: daržas, parkas, net neturtingo valstiečio žemės sklypas, o *sad* – ne tik sodas, bet ir parkas. Tad ir *ogrodnik* gali reikšti ne tik sodininką, bet ir neturtingą valstietį, daržininką. Tad labai svarbu, kokiame kontekste sodas yra paminėtas ir kur jo aprašymas rastas. Seniausi išlikę Renavo regiono dvarų inventoriai siekia XVI–XVII a. (Jablonskis 1934, Jablonskis ir Jučas 1962). Bet vaismedžių sodas juose nėra minimas, o 1632 m. Gaureliuose paminėti *ogrodniki* yra neturtingi daržininkai (Jablonskis ir Jučas 1962).

Renavo dvaro sodas pirmą kartą paminėtas 1763 m. Renavo dvaro inventoriuje, nurodant, kad „[už] rezidencinio pastato galo – sodas, aptvertas. Jame 7 kelmai bičių“ (Renavo... 1763). Jis minimas ir 1773 m. Renavo dvaro inventoriuje kaip „sodas prie seno rūmų pastato“ (Renavo... 1773). Detaliau sodas aprašytas 1801 m. Renavo dvaro inventoriuje:

> [Netoli vartų, nuo vieškelio pusės, esančio] gyvenamojo namo gale – vaismedžių sodas, aptvertas aštriakuoliais, su dvivėriais *štakietų* vartais ant vyrių, su užsklanda. Šio sodo vidus suskirstytas į 6 kvartalus, kurie aplink apsodinti įvairiais augalais; tai yra agrastais, serbentais ir avietėmis. Taip pat auga vaismedžiai, daugiausia, 30 vienetų didelių obelų ir du vienetai kriaušių. Mažesnių [obelų] iki 10 vienetų prie to. Jaunų slyvų ir vyšnių įvairiose [sodo] vietose taip pat yra kvartaluose pasėta. (Renavo... 1801)

Toks vaismedžių sodų planavimas kvartalais buvo būdingas visai Vakarų ir Vidurio Europai iki pat II pasaulinio karo. Žinome, kad taip buvo išplanuotas A. Hrebnickio sodas Rojuje. Literatūroje minima, kad „[A. Hrebnickio] sodas buvo suskirstytas kvartalais, kiekviename jų pasodinta po 100 vaismedžių, išdėstytų šachmatine tvarka, 6,3 x 6,3 m atstumais. Obelys buvo sodinamos kvartalo viduryje, kriaušės – kraštinėse kvartalų eilėse, slyvos, vyšnios, trešnės – atskiruose kvartaluose. Jauno sodo tarpeliuoe buvo auginami agrastai, serbentai, žemuogės, braškės.“[1] Toks sodų išdėstymas yra fiksuotas ne viename XVIII–XIX a. dvaro ar vienuolyno žemės plane (2–3 pav.) ir net idealiuose, rekomenduojamuose dvarų planuose (4 pav.).

1 Tekstas saugoms A. Hrebnickio memorialiniame muziejuje, Rojuje, Ignalinos r. sav. Už nuorodą į šią publikaciją dėkoju kolegai Gražvydui Jegelevičiui.

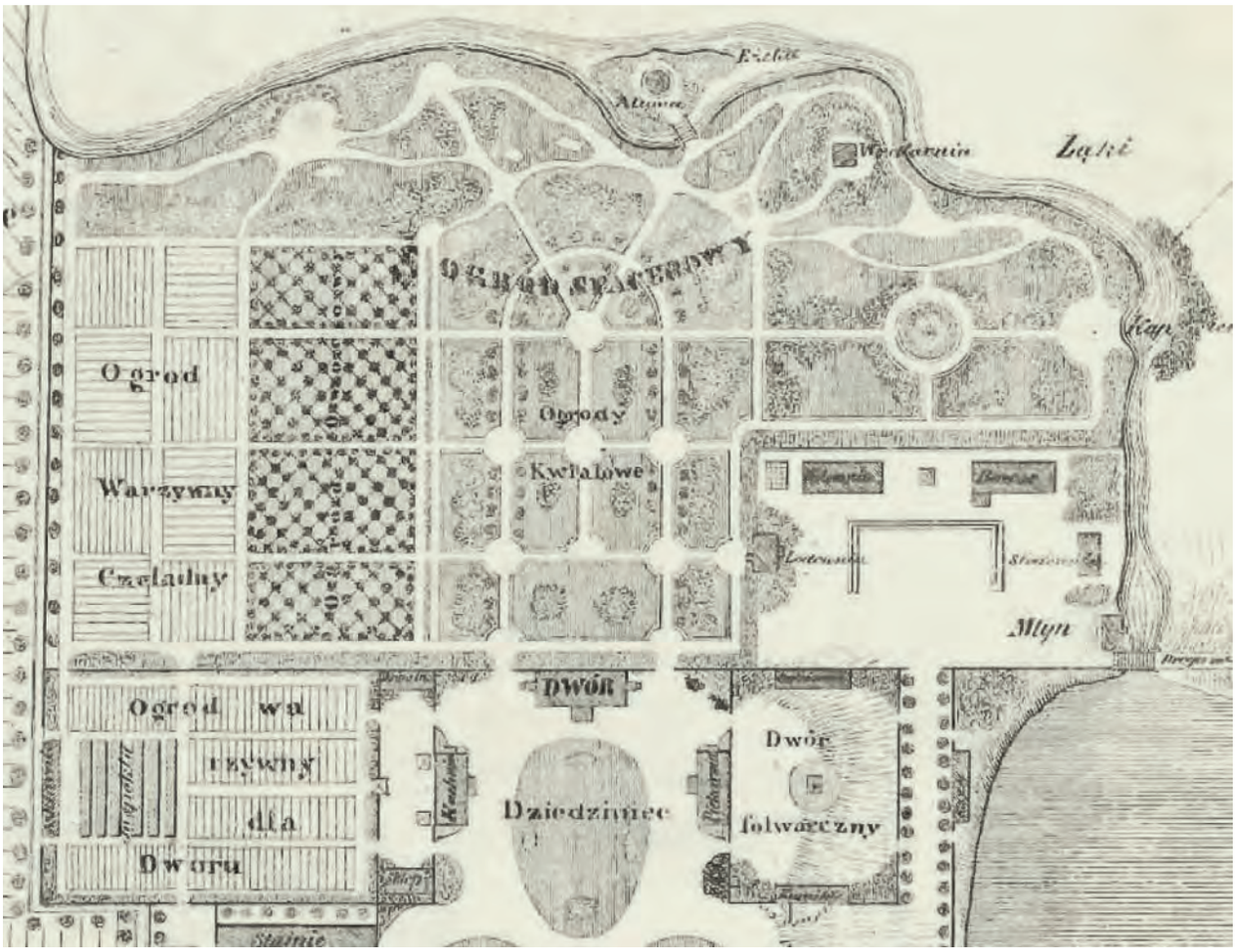

4 pav. Rekomenduojamas (idealaus) dvaro planas. Iš *Stanisława Strąbskiego Kalendarz czyli Rocznik: na rok przestępny 1851*. Warszawa, 1850. Už nuorodą į šią iliustraciją dėkoju kolegai Mariui Daraškevičiui

Iš senųjų planų galime matyti, kad paprastai sode buvo apibrėžiami 4–8 kvadrato ar stačiakampio formos kvartalai, atskirti pieva ar specialiai suformuotais takeliais. Tokiame kvartalais suplanuotame sode vaismedžiai sodinti dvejopai: kvartalo perimetru, jo vidų paliekant daržams ar žemesniems vaiskrūmiams, arba eilėmis visame kvartalo plote. Sodinimas eilėmis, užimant visą kvartalo plotą, ko gero, yra naujesnis, susiformavęs XVIII a. pab.XIX a. (1799 m. Vilniaus Bernardinų vienuolymo teritorijos plane yra pavaizduoti abu sodinimo tipai). Pastebėtina, kad šiuo atveju atstumai tarp vaismedžių gali būti žymeniu, padedančiu bent iš dalies senąjį sodą datuoti (tiek sodus, kurie buvo pasodinti vientisame plote, tiek pasodintus skaidant sklypą kvartalais). Istoriškai senesniuose XIX a. soduose atstumai tarp medžių yra kur kas mažesni nei sodintuose tarpukariu. Visose J. Strumilos veikalo „Šiaurės sodai“ laidose XIX a. laikomasi rekomendacijos, kad kuo geresnė sodo žemė, tuo atstumai tarp obelų turi būti didesni, nes geroje žemėje jos užauga didesnės. Vidutinio derlingumo žemėje J. Strumila rekomendavo eilėse medžius sodinti kas 10 uolekčių, o tarp eilių palikti 15 uolekčių (1 uolektis – apie 60–65 cm) tarpus (Strumiłło 1834). Feliksas Martišius 1910 m. knygoje „Apie sodą“ rašė, kad visoje Lietuvoje sodai yra susodinti per daug tankiai, ir tarp obelų rekomendavo palikti didesnius, net 5–6 sieksnių atstumus, kur 1 sieksnis – apie 210 cm (Martišius 1910). Tarpukariu, 1929 m., J. Strazdo „Sodininkystėje...“ obelis sodinant rekomenduojama palikti 8–12 m „protarpius“ (Strazdas 1929). O 1938 m. Sodininkystės-daržininkystės tyrimo stoties „Bendrame darbų plane“ obelaites, skiepijamas į miškinės obels, antaninio ar Lietuvos pepino sėjinukus rekomenduojama sodinti 8 x 8 m atstumu (Sodininkystės... 1938).

Analizuodami dabartinį senojo Renavo dvaro sodo planą tarsi ir galėtume įžvelgti kvartalų likučius. Tačiau neabejotina, kad jie suardyti vėlesnių atsodinimų, ir senųjų obelų vietas būtų galima patikslinti tik atlikus neintervencinius tyrimus, pavyzdžiui, georadaru, kaip buvo ištirtas Užutrakio parkas (Užutrakio... 2019).

XIX a. I pusėje Renavo dvaro sodas buvo prekinis, jame vaisiai auginti pardavimui. Apie tai informacijos randame 1834–1835 m. Renavo dvaro pajamas ir išlaidas fiksuojančiuose dokumentuose. Štai 1834 m. rugsėjo 2 d. nurodoma, kad už visus vaisius gauta 22 rubliai 66 kapeikos. Renavo dvare tuo metu veikė ir medelynas. 1834 m. spalio 23 d. už 40 vienetų vaismedžių sodinukų gauti 28 rubliai. Tai buvo nemažos sumos. Palyginimui, tame pačiame dokumente minima, kad 1834 m. rugsėjo 30 d. už keturias karves gauti 32 rubliai, o lapkričio 16 d. už tris žąsis gautos 45 kapeikos. Prie 1835 m. dvaro išlaidų yra minimas ir sodininkas (Renavo... 1834–1835). Apie prekinę Renavo dvaro sodo paskirtį primena ir istorizmo stiliaus dvaro rūsys, skirtas vaisių laikymui ir datuojamas XIX a. (KVR 2022).

Kokios vaismedžių veislės augintos Renavo dvaro sode XVIII a,–XIX a. I pusėje , galime tik spėti iš panašaus laikotarpio sodininkystę liudijančių šaltinių. Vokiška Renavo savininkų – Renių (Rönne) giminės – kilmė leistų brėžti jų ryšius su vokiškąja sodininkystės kultūra. Vienas ankstyviausių vokiškų vaismedžių veislių paminėjimų Lietuvoje yra reklaminio pobūdžio skelbimas 1763 m. leidinyje „Kuryer Litewski“, kuriame pranešama, kad Vilniuje, LDK iždininko rūmuose, bus prekiaujama skiepytais bei akiuotais vaismedžiais. Toliau tekste vardijamos parduodamų sodinukų veislės. Obelų: ‘Cesarskie’, ‘Królewskie’, ‘Rynsko-Elektorskie’, ‘Pańskie’, ‘Służebnicze’, ankstyvieji ir vėlyvieji prancūziški (‘Francuskie’), ‘Jelenio-perłowe’, ‘Szaro-perłowe’, ‘Szczećińskie’, ‘Cukrowe’, ‘Winne’ ir dar viena veislė dvejopos – raudonos ir juodos – spalvos. Kriaušės: ankstyvosios ir vėlyvosios prancūziškos (‘Francuskie’), didelės ir mažos ‘Rynsko-Elektorskie’, ‘Pańskie’, ankstyvosios ‘Muszkatelowe’, ‘Swięto-Jańskie’, ‘Cukrowe’, ‘Szaro-perłowe’, taip pat vadinamosios ‘Perl-Blanc’. Paminėtąsias vaismedžių veisles susieti su dabar žinomomis yra sudėtinga. Tam reikia atskiro tyrimo. Šiais vaismedžiais prekiavo sodininkai iš Bambergo vyskupijos Janas Šeferis (Shêfer) ir Konradas Negelis (Negel). Žinutės pabaigoje minima, kad keliaujantys sodininkai rengiasi užsukti ir į Kauną (Podaje... 1763).

Keliaujančių sodininkų lankymasis Vilniuje ir kituose Lietuvos miestuose buvo dažnas reiškinys XIX a. Pavyzdžiui, 1829 m. tame pat „Kuryer Litewski“ minimas Vilniuje prekiavęs Johanas Cygleris:

> Prekiaujantis sodininkas Johanas Cygleris, važiuojantis pro šį miestą [Vilnių], siūlo gerą vaismedžių pasirinkimą. Parduoti yra obelaičių, kriaušių, vyšnių, slyvų, renklodų, persikų ir abrikosų. Yra ir aukštaūgių medžių ir tinkamų auginti ant špalerių. Taip pat parduoda geriausių veislių vynuoges, aviečių, agrastų ir serbentų krūmelius, sodo ir „mėnesinius“ rožių krūmus.

J. Cygleris taip pat turėjo parduoti 100 rūšių gvazdikinių augalų, gėlių svogūnėlių ir sėklų. Vilniuje jis tuo metu buvo apsistojęs ir prekiavo Skžyckio (Skrzycki) name priešais Aušros Vartus. Nemažai vokiškos kilmės vaismedžių prekiautojų (kiek galime spręsti pagal pavardes) turėjo ir stacionarias prekybos vietas (medelynus) Vilniuje. Tai Johanas Hermanas Zigra (Johann Hermann Zigra) iš Rygos, Karolis Heinrichas Vagneris (Heinrich Wagner) iš Rygos, Ernstas Vilhelmas Vagneris (Ernst Wilhelm Wagner) iš Drezdeno, Janas Vilhelmas Milde (Jan Wilhelm Milde) iš Lvovo, Karkas (Karko) ir Veleris (Weller) iš Hanoverio, Hermanas Kepė (Keppe), Fridrichas Geningas iš Kuršo, Verkių dvaro sodininkas Fr. Vėberis (Weber) ir kt. (Klajumienė 2018).

Kitas gana ankstyvas vaismedžių sąrašas yra užfiksuotas J. Strumilos „Šiaurės sodų“ (orig. „Ogrody pólnoczne“) pirmajame, 1820 m. leidime (Strumiłło 1820) ir to paties sodininko reklaminiame sodinukų pardavimo skelbime (Przedaż... 1829). Jame minima, kad sodininkas parduoda obelų, kriaušių, slyvų, vyšnių, abrikosų, persikų, vynuogių, graikiškų riešutmedžių, braškių, žemuogių ir aviečių sodinukus. Iš obelų veislių yra minimi aportai, ananasiniai renetai, baltieji alyviniai, trijų veislių borsdorferiai, keturių veislių cukrinukai (viena jų – Lietuvos cukrinis), ‘Violette d‘hiver’, ‘Kant-apfel’, baltieji kalviliai, raudonieji žieminiai kalviliai, ‘Cardinal-apfel’, ‘Melo deliciosa’, ‘Melo di romarino’, moldaviški obuoliai, popieriniai, citrininiai alyviniai (‘Citronen-apfel’), rudeniniai alyviniai (‘Klarapfel’), angliški pepinai, vokiški ir prancūziški pepinai, žemuoginiai (‘Erdbeer-apfel’), prancūziški rambūrai, ‘Rappy funtowe’, Šampanės renetai, auksiniai renetai, pilkieji renetai, prancūziški renetai (‘Reinette de Paris’), žalieji renetai, visus metus išsilaikantys žieminiai renetai, rožiniai (‘Passe pomme rouge’), žalieji ir raudonieji žieminiai štetinai, tirolietiški, ukrainietiški, vengriški ir itališki žieminiai obuoliai (Przedaż... 1829). Kiek

į šias rekomendacijas buvo atsižvelgiama dvarų soduose, sužinome iš Panemunės pilies sodo aprašymo. Dokumente minimos šios obelų veislės: aportai, ananasiniai renetai, baltieji žieminiai kalviliai, Lietuvos cukriniai, 'Edelborsdorfer', žalieji žieminiai štetinai, pilkieji renetai, raudonieji štetinai, baltieji alyviniai, antaniniai pusantrašimtgraminiai ir vengriška obuolių veislė (Panemunės... 1826).

VĖLYVASIS XIX A. II P.–XX A. PR. SODAS

1846 m. išleistame „Telšių pavieto aprašyme...“ ir 1861 m. išleistoje „Rusijos geografijos ir statistikos medžiagoje...“ apie Kauno guberniją pateikiama nemažai informacijos, susijusios su žemės ūkiu. Aprašant sodininkystę pastebima, kad tai nėra svarbus verslas šio regiono gyventojams. Tačiau didelių (didesnių nei 20 dešimtinių ploto) sodų esama. Kai kurių iš jų nuoma duoda 1000 ar daugiau sidabro rublių pelną, o parduodamas derlius sudaro iki 150 ketvirtinių (orig. *четверть*). Anuo metu viena dešimtinė atitiko apie 1,0925 ha plotą, o viena ketvirtinė ~ 210 litrų. Vardijant tokius pavyzdinius „vaismedžių ir angliškus sodus“ yra paminėti Antano Renės (Rönne) – Renave, Zubovų – Plungėje, Šiauliuose ir Kretingoje, Felikso Renės (Rönne) – Gargžduose, Platerių – Šateikiuose ir Bemontuose, Naryškino – Gruzdžiuose, Komarų – Baisogaloje ir Onuškyje, Tiškevičių Biržuose ir Raudondvaryje, Tyzenhauzų Salose ir Rokiškyje ir kiti parkai bei sodai (Афанасьевъ 1861: 381, Gadon 1846: 108).

Nepaisant tikrai modernaus ir žinomo sodo, Renavo dvaro savininkai nebuvo aktyvūs sodininkystės ar žemės ūkio parodų dalyviai. XIX a. parodų aprašymuose Rusijos okupuotoje Lietuvos teritorijoje ar Livonijoje (dab. Latvijoje) jų pavardės ar Renavo sodo paminėjimų nepavyko aptikti. XIX a. pab.–XX a. pr. Renavo dvaro sodas buvo į rytus nuo rūmų pastato. Toje vietoje sodas (seniausioji sodo dalis) išlikusi ir šiais laikais.

Apie XIX a. II p.–XX a. pr. Renavo dvaro sodo laikotarpį užsimenama kai kuriuose straipsnių rinkinio „Renavas“ tekstuose (Butrimas 2001, Lukšionytė-Tolvaišienė 2001, Janonienė 2001) bei ten pat publikuojamuose atsiminimuose. Apie sodo administravimą sužinome iš 1854–1857 m. Antano Renės dienoraščio, kuriame minimas sodininkas Dominykas Paulauskas (dvarininkas juo yra nepatenkintas dėl piktnaudžiavimo alkoholiu). Taip pat minimas „mano sodininkas Rohde“ (Antano Rönne... 1854–1857). Tikriausiai minimas sodininkas bus Karlas Augustas Rodė (Carl August Rohde, g. 1832 m. Vildberge, Vokietijoje, miręs 1893 m.). Apie 1860 m. jis yra minimas kaip Priekulės dvaro (Latvijoje, apie 50 km nuo Renavo) sodininkas. Vėliau jis sodininkavo Zentenės dvare ir Talsių mieste (Grūbe 2015).

Nepaisant aiškaus gravitavimo vokiškosios Livonijos sodininkavimo kultūros link, būdamas Vilniuje, A. Renė taip pat lankėsi pas žinomus to meto miesto sodininkus Z. Strumilą ir Fr. Vėberį. Minima, kad apsilankymų metu buvo įsigyta ir augalų (Antano Rönne... 1854–1857). Zigmantas Strumila (1820–1896) buvo paveldėjęs ir tvarkėsi savo tėvo Juzefo Strumilos medelyne, kurį šiais laikais mena tik Sodų gatvė Vilniuje. Tuo tarpu

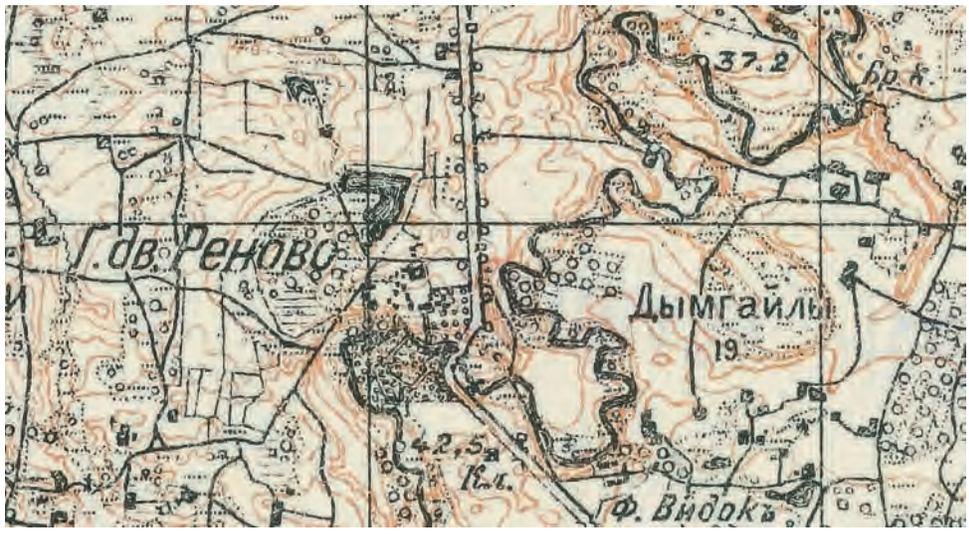

5 pav. Renavo dvaro sodo vieta 1896 m. Pagal *Новая Топографическая Карта Западной России* 1:84 000

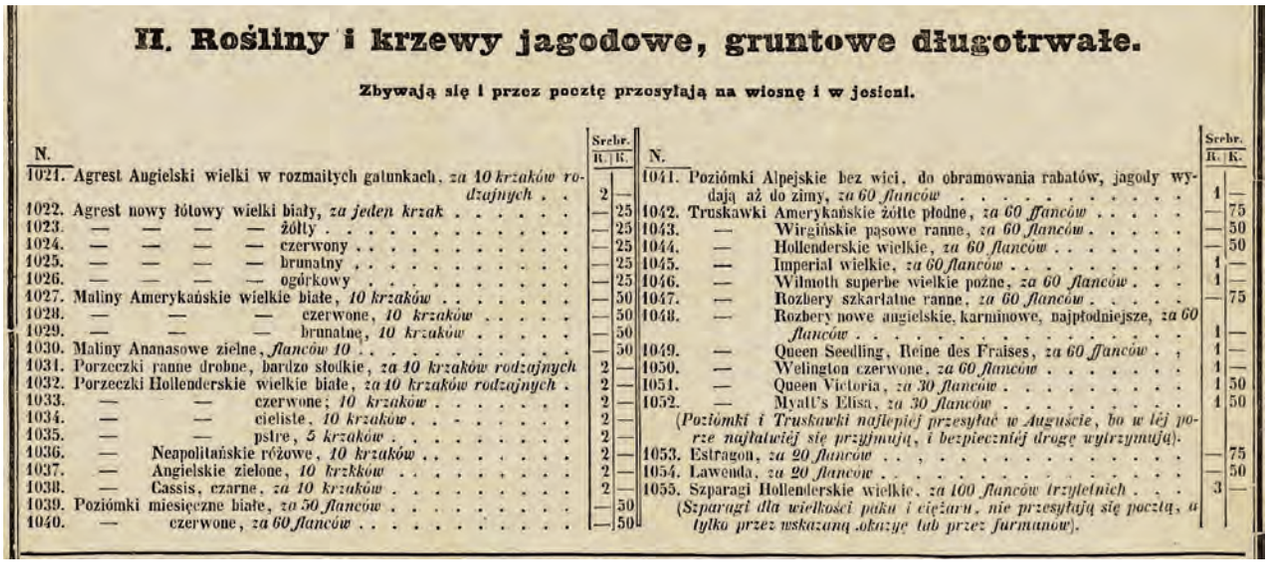

II. Rośliny i krzewy jagodowe, gruntowe długotrwałe.

Zbywają się i przez pocztę przesyłają na wiosnę i w jesieni.

N.		Srebr. R.	K.
1021.	Agrest Angielski wielki w rozmaitych gatunkach, *za 10 krzaków rodzajnych*	2	—
1022.	Agrest nowy łotowy wielki biały, *za jeden krzak*	—	25
1023.	— — — — żółty	—	25
1024.	— — — — czerwony	—	25
1025.	— — — — brunatny	—	25
1026.	— — — — ogórkowy	—	25
1027.	Maliny Amerykańskie wielkie białe, *10 krzaków*	—	50
1028.	— — — czerwone, *10 krzaków*	—	50
1029.	— — — brunatne, *10 krzaków*	—	50
1030.	Maliny Ananasowe zielne, *flanców 10*	—	50
1031.	Porzeczki ranne drobne, bardzo słodkie, *za 10 krzaków rodzajnych*	2	—
1032.	Porzeczki Hollenderskie wielkie białe, *za 10 krzaków rodzajnych*	2	—
1033.	— — czerwone; *10 krzaków*	2	—
1034.	— — cieliste, *10 krzaków*	2	—
1035.	— — pstre, *5 krzaków*	2	—
1036.	— Neapolitańskie różowe, *10 krzaków*	2	—
1037.	— Angielskie zielone, *10 krzków*	2	—
1038.	— Cassis, czarne, *za 10 krzaków*	2	—
1039.	Poziómki miesięczne białe, *za 50 flanców*	—	50
1040.	— czerwone, *za 60 flanców*	—	50

N.		Srebr. R.	K.
1041.	Poziómki Alpejskie bez wici, do obramowania rabatów, jagody wydają aż do zimy, *za 60 flanców*	1	—
1042.	Truskawki Amerykańskie żółte płodne, *za 60 flanców*	—	75
1043.	— Wirgińskie pąsowe ranne, *za 60 flanców*	—	50
1044.	— Hollenderskie wielkie, *za 60 flanców*	—	50
1045.	— Imperial wielkie, *za 60 flanców*	1	—
1046.	— Wilmoth superbe wielkie pożne, *za 60 flanców*	1	—
1047.	— Rozbery szkarłatne ranne, *za 60 flanców*	—	75
1048.	— Rozbery nowe angielskie, karmínowe, najpłodniejsze, *za 60 flanców*	1	—
1049.	— Queen Seedling, Reine des Fraises, *za 60 flanców*	1	—
1050.	— Welington czerwone, *za 60 flanców*	1	—
1051.	— Queen Victoria, *za 30 flanców*	1	50
1052.	— Myatt's Elisa, *za 30 flanców*	1	50
	(Poziómki i Truskawki najlepiéj przesyłać w Auguście, bo w léj porze najłatwiéj się przyjmują, i bezpieczniéj drogę wytrzymują).		
1053.	Estragon, *za 20 flanców*	—	75
1054.	Lawenda, *za 20 flanców*	—	50
1055.	Szparagi Hollenderskie wielkie, *za 100 flanców trzyletnich*	3	—
	(Szparagi dla wielkości paku i ciężaru, nie przesyłają się pocztą, a tylko przez wskazaną okazyę lub przez furmanów).		

6 pav. Strumilos medelyno 1850 m. vaiskrūmių katalogas su kainomis (rubliais ir kapeikomis). LMAVB, Smulkioji spauda, Nr. 1837

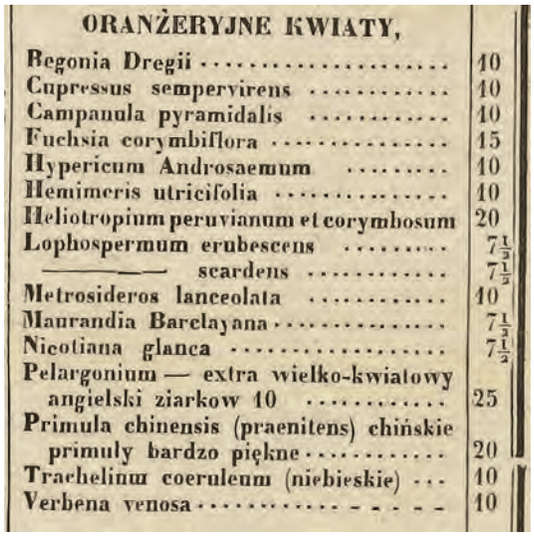

ORANŻERYJNE KWIATY,	
Begonia Dregii	10
Cupressus sempervirens	10
Campanula pyramidalis	10
Fuchsia corymbiflora	15
Hypericum Androsaemum	10
Hemimeris utricifolia	10
Heliotropium peruvianum et corymbosum	20
Lophospermum erubescens	7½
——— scardens	7½
Metrosideros lanceolata	10
Maurandia Barclayana	7½
Nicotiana glanca	7½
Pelargonium — extra wielko-kwiatowy angielski ziarkow 10	25
Primula chinensis (praenitens) chińskie primuły bardzo piękne	20
Trachelium coeruleum (niebieskie)	10
Verbena venosa	10

7 pav. Vėberio (Weber) medelyno 1848 m. oranžerijos augalų katalogas su kainomis (kapeikomis). LMAVB, Smulkioji spauda, Nr. 1837

Fr. Vėberis, įvardijamas kaip buvęs Verkių dvaro sodininkas (Klajumienė 2018), savo medelyną turėjo greta dabartinės Pylimo gatvės, priešais evangelikų reformatų bažnyčią.

Yra išlikę abiejų medelynų dekoratyvinių augalų, daržovių, oranžerijos augalų katalogai (6–7 pav.) Deja, šio laikotarpio Strumilos ir Vėberio medelynų vaismedžių katalogų rasti nepavyko.

Aptardami XIX a. pab.– XX a. pr. Lietuvoje paplitusias obelų veisles turime pastebėti, kad Lietuvoje atsiradus ir sustiprėjus profesionaliajai pomologijai, tiek veislių pavadinimai, tiek jų aprašymai pasidarė kur kas kokybiškesni, tad jas identifikuoti, susiejant su dabartinėmis vaismedžių veislėmis, kur kas lengviau. Jau minėtoje „Rusijos geografijos ir statistikos medžiagoje...“ užfiksuota, jog Kauno gubernijos soduose auginami renetai, aportai, alyvinės, citrininės (‘Cytrynówki’), ‘Zuikio galvų’ (‘*Zajęcze główki*’) veislių obelys (Афанасьевъ 1861: 381). Iš to laikotarpio turime ir pirmuosius specialiai Lietuvai rekomenduojamų obelų veislių sąrašus. Vienas jų parengtas V. Montvilos iniciatyva. Sąrašą sudarė žinomų ano meto Lietuvos sodininkų komisija: Emilis Butkevičius (Butkiewicz), Vilhelmas Dučmanas (Wilhelm Duczman), Vladislavas Fiorentinis (Władysław Fiorentini), Vaclovas Koreva (Wacław Korewa), V. Montvila (Wincenty Montwiłła), Tomašas Niemčynovičius (Tomasz Niemczynowicz), Jozefas Pavlovičius (Józef Pawłowicz), Erikas Veleris (Eryk Wellerr) ir Bronislavas Vroblevskis (Bronisław Wróblewski). Sąraše rasime nemažai vietinių, lietuviškų ir lenkiškų veislių (Janczewski 1900; Montwiłł 1900).

Renavo dvaro sodas pergyveno savo kūrėjus. Po II pasaulinio karo Lietuvą reokupavus Sovietų Sąjungai, Renave buvo įkurtas sovchozas. Bet dvaro sodas nebuvo sunaikintas. Jis išplėstas pasodinant naujus kvartalus į šiaurę nuo senosios sodo dalies. Šiuo metu senoji sodo dalis yra kultūros paveldo objekto Renavo dvaro sodybos (unikalus objekto kodas 273) teritorija. Dvaro sodas yra įrašytas į Kultūros vertybių registrą kaip vertingoji savybė dalis dvaro planavimo sprendinio (KVR 2022). Būtų gerai, jei istorinis sodas taptų ne tik planavimo vertingąja savybe, bet viso dvaro komplekso sudėtine dalimi, tokia, koks yra Renavo dvaro sodybos parkas.

LITERATŪRA IŠ ŠALTINIAI

Antano Rönne... 1854–1857 = *Antano Rönne dienoraštis*, 1854–1857 m. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F29-576.

Butrimas 2001 = Adomas Butrimas. Renavo dvaras – Žemaičių, Lietuvos ir tarptautinių kontaktų aspektu. *Renavas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 153–158.

Clifford & King, 2007 = Clifford, Sue, King, Angela. *The Apple Source Book*. London: Hodder & Stoughton, 2007.

Gadon 1846 = Michal Gadon. *Opisanie Powiatu Telszewskiego w Guberni Kowieńskiej w dawnem Xięstwie Żmujdzkiem położonego*. Wilno: druk. S. Blumowicza, 1846.

Grūbe, 2015 = Antra Grūbe. *Pirmā dārzniecība Talsos*. 2015. Prieiga internete: https://pelecalasitava.lv/pirma-darznieciba-talsos/, žiūrėta 2023-05-25.

Jablonskis 1934 = Konstantinas Jablonskis. *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka, 1934.

Jablonskis ir Jučas 1962 = Konstantinas Jablonskis, Mečislovas Jučas. *Lietuvos inventoriai. XVII amžius*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

Janczewski 1900 = Edward Janczewski. 1900. Dobór wzorowy wileńskiego Towarzystwa sadowniczego. *Ogrodnictwo*. 1900, Nr. II. p. 36–37.

Janonienė, 2001 = Janonienė, Rūta. XIX a. žemaičių bajoro Vilniaus sezonas. Pagal Antano Rönne dienoraštį. *Renavas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 143–152.

Klajumienė 2018 = Dalia Klajumienė. „Miesto sodo“ idėjos ir praktikos atgarsiai XIX a. Vilniaus interjeruose. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2018, t. 88/89, pp. 141–170.

KVR 2022 = *Kultūros vertybių registras*. Prieiga internete: https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search, žiūrėta 2023-05-25.

Laužikas 2021 = Rimvydas Laužikas. Apple Cultivars in Lithuania in 1820–1914. *Žemės ūkio mokslai,* 28, no. 2 (2021): 45–59.

Lietuvos... 1993 = *Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymas*. Prieiga internete: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5627/asr, žiūrėta 2023-05-25.

Lietuvos... 1994 = *Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas*. Prieiga internete: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.15165/asr

LST EN 15898 2020 = *LST EN 15898:2020 Kultūros paveldo išsaugojimas. Pagrindiniai bendrieji terminai ir jų apibrėžtys* (Conservation of cultural heritage – Main general terms and definitions EN 15898:2019).

Lukšionytė-Tolvaišienė, 2001 = Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė. Renavo dvaro ansamblio meninės ypatybės. *Renavas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 75–90.

Martišius 1910 = Peliksas Martišius. *Apie sodą*. Kaunas, 1910.

Montwiłł 1900 = Wincenty Montwiłł. Dobór owócow wileński. *Ogrodnik Polski*. 1900, Nr. 6. p. 162–165.

Panemunės... 1826 = *Panemunės dvaro inventorius*, 1826. Vilniaus apskrities archyvas, F. 9. B. 101. Už nuorodą į šį dokumentą dėkoju kolegai Mariui Daraškevičiui.

Podaje... 1763 = Podaje się... *Kuryer Litewski,* 1763, nr. XXII. Už nuorodą į šią žinutę dėkoju kolegai Arvydui Pacevičiui.

Renavo... 1763 = *Renavo dvaro inventorius*, 1763 m. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB), F37–292.

Renavo... 1801 = *Renavo dvaro inventorius*, 1801 m. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F29–183.

Renavo... 1834-1835 = *Renavo dvaro pajamos ir išlaidos*, 1834–1835 m., Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, F72–1418.

Sodininkystės... 1938 = *Sodininkystės-daržininkystės tyrimo stotis: bendras darbų planas*. [Dotnuvos sodininkystės ir daržininkystės bandymų stotis], 1938. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004610291

Strazdas 1929 = J. Strazdas. *Sodininkystė*. Kaunas. 1929.

Strumiłło 1834 = Jozef Strumiłło. *Ogrody północne*... Wilno.

UNESCO... 2003 = UNESCO *Nematerialaus kultūros paveldo išsaugojimo konvencija*. Prieiga internete: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/cf64732038bb11edbc-04912defe897d1, žiūrėta 2023-05-25.

Užutrakio... 2019 = *Užutrakio augalija: istoriniai E. F. Andrė želdynai ir laukinės gamtos stebuklai*. 2019. Prieiga internete: https://tinp.lt/augalija.html, žiūrėta 2023-05-25.

Vasiliauskas 2017 = Ernestas Vasiliauskas. J*oniškio krašto dvarai: Didžioji ir Mažoji Daunoravos, Bertaučiai, Satkūna*i. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2017.

Zachowanie... 2022 = *Zachowanie sadów tradycyjnych odmian drzew owocowych*. Prieiga internete: https://www.gov.pl/web/arimr/informacje---pakiet-3-zachowanie-sadow-tradycyjnych-odmian-drzew-owocowych7, žiūrėta 2023-05-25.

Афанасьевъ 1861 = *Матеріалы для географіи и статистики Россіи, собраные офицерами генерального штаба. Ковенская губернія*. Составилъ Д. Афанасьевъ, Санкт Петербургъ, 1861.

THE OLD ORCHARD OF RENAVAS MANOR

Rimvydas LAUŽIKAS

The article provides an overview of the history of the garden of Renavas Manor (Mažeikiai district) from the end of the 18th century to the 19th century. At the same time, the general context of Lithuanian horticultural culture of that period is discussed. In the second half of the 18th century, the owners of Renavas Manor (*Rönne*) established a market-oriented modern garden in the manor, selling fruits and seedlings. The garden was created in accordance with German gardening traditions but was related to both German Livonian and Lithuanian (Vilnius) horticultural cultures. The garden was maintained and cared for by the Melžinskis (Mielżyński) family, who inherited the manor at the end of the 19th century. The oldest part of the garden has survived to this day.

Vilniaus universitetas,
Komunikacijos fakultetas
E. paštas: rimvydas.lauzikas@kf.vu.lt

PELKIŲ REGRESIJA: NUO ŠVENTVIETĖS IKI VELNIŲ BUVEINĖS

Aurelija NIKITENKO

Lietuvis pelkėj save atras[1]

Pelkės – neatsiejama Lietuvos kraštovaizdžio dalis su savitomis gamtinėmis ypatybėmis, tamsiuose durpių kloduose slypinčia tūkstantmečių istorija. Gyvenimas pelkių apsuptyje formavo pasaulėžiūrą, pelkėse glūdintys gamtos turtai maitino ir gydė, o neišbrendamos klampynės gelbėjo nuo kraštą siaubusių priešų.

Bala, klampynė, lieknas, liūnas, liūgas, palios, raistas, tyras, tyrelis – tai tik dalis Lietuvoje žinomų pelkės sinonimų. Žodis *pelkė* bendrinėje kalboje pradėjo įsigalėti XX a. pradžioje (Povilaitis ir kiti 2011: 9.), kartu su pačios bendrinės lietuvių kalbos radimusi, tačiau minimas jis jau viduramžiais. Prūsai turėjo žodį *pelky*, latviai – *pelce* (dabar latvių bendrinėje kalboje pelkės reikšme įsigalėjęs *purvs*) (Gudzinevičiūtė, Mykolaitienė 2008: 79). Seniausi prūsiški pelkėtų vietų pavadinimai užrašyti XIII–XIV a. dokumentuose lotynų ir vokiečių kalbomis: *Bitpelkis* (1331 m.), *Blackitpelke* (1321 m.), *Gosepelk* (1353 m.), *Ilgenpelke* (1331 m.), *Raystopelk* (1284 m.), *Wytopelke* (1359 m.) ir kt. (Blažienė 2006: 70–82).

Lietuva patenka į drėgmės pertekliaus zoną, tad nuo senų laikų įvairių šlapynių netrūko, o viduramžiais garsėjo kaip pelkių ir miškų kraštas. Antai Baltramiejaus Anglo XIII a. enciklopediniame veikale „Apie daiktų savybes“ (*De proprietatibus rerum*) sakoma: „Daug kur ji [Lietuva] pelkėta ir apžėlusi miškais, drėkinama upių ir ežerų. Miškai ir pelkės ją apsaugo“ (Gudmantas 2008: 94). Krikščioniškoje viduramžių Europoje pelkė buvo demonų buveinė, o pelkių apsuptyje gyvenę pagonys, pasitelkiantys jas kaip gamtines kliūtis nuo krikščionių gintis, – tikri velnio garbintojai.

Pelkių susidarymas – ilgas ir sudėtingas procesas. Pelkė formuojasi nuolat sąveikaujant vandeniui, pelkinei augalijai ir durpėms (Sinkevičius 2001: 8). Užpelkėti gali ežerai, šaltiniuotos pašlaitės arba sausumos plotai. Pagal susidarymo būdą pelkės skirstomos į sausumines ir ežerines, pagal mitybos sąlygas – į žemapelkes, tarpines ir aukštapelkes, o vanduo yra tarsi pelkės kraujas. Nors šiaip jau pelkės priskiriamos sausumai, jose gali būti 80–95 proc. vandens (Mierauskas ir kiti 2005: 7). Senovėje vandenys žmonėms buvo sakrali erdvė: pasaulio pradžioje, prieš atsirandant žemei, visur tyvuliavo vanduo, vandens telkiniai supo šventvietes, piliakalnius, už upės ir prie ežero laidota, per vandenį būdavo siunčiamos aukos dievams ir mirusiesiems, tikėta, kad už vandens ar tiesiog vandeny esąs mirusiųjų pasaulis. Savo ruožtu baugios vandenų gelmės, bedugniai akivarai ir ypač liulančios pelkės tapo apgyventos velnių ir piktų dvasių.

EŽERO MIRTIS – PELKĖS GIMIMAS

Lietuvoje maždaug du trečdaliai pelkių yra ežerinės kilmės (Sinkevičius 2001: 60). Tai rodo po durpių klodais randamos ežerinės nuosėdos. Dauguma didžiųjų pelkių pradėjo susidaryti poledynmečio pradžioje, užželiant ežerams (Tupčiauskaitė 2012: 79). Ežerui iš lėto užželiant, gali likti nedidelis atviro vandens plotas, vadinamas akimi. Tokių akių, ar akivarų, gali likti ne viena, dėl grėsmės prasmegti jos visuomet baugino, todėl neretai pavadinamos *velnio akimis*, o pati bala (pelkė) galėjo priminti *velnio nasrus*. Atsiminimuose apie Plungės r. plytintį Reiskių tyrą rašoma, kad uogautojai, ypač vaikai, vieni į pelkę neidavo bijodami akių, nes tos „rudos dėmės, lyg klastingos akys, įklampina į savo gelmę“ (Šeškevičienė 2009).

Sakmėse ežero dugne tūno mitinė būtybė, kartais prisisapnuojanti žmogui, kai šis bando kartimi išmatuoti ežero gylį, ir sakanti: *Oi, žmogeli, nedurniuok! Aš dugne guliu, ir jeigu tu mano akin su kartim papulsi, tai pats prapulsi ir visus apylinkės*

1 Gabijaura 2008: 83.

Didžioji dalis Lietuvoje esančių pelkių yra ežerinės kilmės. Reiskių tyras Plungės rajone – ne išimtis. 2023 m. Aurelijos Nikitenko nuotrauka

laukus užliesiu (Vėlius 1987: 61). Mitiniu požiūriu, ežero akis – anga į kitą, požeminį pasaulį, o dugne gyvenanti būtybė, budinti prie šios angos, – tai ežero ar pelkės „šeimininkas“ (Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2013: 145.).

Padavimuose ežeras yra gyvas, keliauja, skrenda oru ir turi vardą, kurį atspėjus, nusileidžia naujoje vietoje, o anoje, ežero apleistoje senojoje, lieka telkšoti bala – taip aiškinamas pelkių atsiradimas. Apie Kurėnų ežerą Ukmergės r. padavimas pasakoja, kad dabartinio didelio raisto vietoje prieš daug metų buvo ežeras, kuris dėl dažno meškeriojimo vienądien *sumislija pasitraukt iš tos vietos ir paieškot geresnių žmonių* (Kerbelytė 1970: 86).

Padavime apie Kretingos r. Kašučių pelkę, seniesiems gyventojams geriau žinomą Gyvatyno vardu, ir jos vietoje kadaise tyvuliavusį ežerą pasakojama:

> Didžiuliame bliūde kadaise liūliavo ežeras, nardė žuvys, gyveno laukinės antys. Vieną kartą iš vakarų pasikėlė nedidelis juodas debesis ir pasikorė virš to ežero ant miško viršūnių. Pakilo baisi audra, trankė perkūnas, išvirto seni medžiai, suskilo kryžiai kapuose. Ežero vanduo susisuko storomis kasomis, pakilo į orą ir susimaišė su debesimis. Kriokiantį debesį viesulas nunešė tolyn, kuris ties Plateliais į kažkokią pelkę išteškė visą ežero vandenį. Nuo tada ten atsidaręs Platelių ežeras. O čia, buvusio ežero vietoje, likusi tik neišbrendama pelkė su kažin kokia kiaurime, kuri ir per didžiausias vasaros kaitras neišdžiūsta. Visi žmonės, net gyvuliai, sako, lenkiasi tos vietos. (Vakarai 1936: 6)

O pasak padavimo apie to paties Kretingos r. Kašučių ežerą netoli Darbėnų miestelio, už kokių trijų kilometrų nuo ežero esanti didelė bala, vadinama Tyru. Į šią vietą negalima nei įvažiuoti, nei įjoti – tuojau smunka. Tame Tyre auga tik samanos ir vieno metro aukštumo nususios pušaitės, o pati žemė niekam nenaudinga. Žmonės pasakoja, esą Tyras kitados buvo ežeras, o kur dabar Kašučių ežeras, buvusi lanka, duodavusi daug šieno. Vieną vasaros dieną ežeras pakilo aukštai ir ūždamas nusileido į lanką, išmušė didžiulę duobę ir liko telkšoti (EMD 1995: 79).

Panašiai pasakojama apie Tyrelio miško viduryje tįsančią Plynojos pelkę (Tauragės r.): senovėje jos vietoje buvęs didelis ežeras, tačiau po vienos nakties dingęs ir atsiradęs prie Draudėnų k., kur ir dabar tyvuliuoja (Kviklys 1991: 243). Kai kurie Šilalės r. pelkių pavadinimai irgi byloja čia senovėje buvus ežerus: *Eževyčio* pelkė (arba *Eževietis*) ties Padievyčio k. pagal padavimą esanti Dyvyčio ežero, pakilusio ir nusileidusio į dirbamus laukus, senoji vieta; taip pat *Ežerpelkė* ties Riešketų k. šalia

Bedugniai pelkių ežerėliai – akys. Aukštumalos aukštapelkė Šilutės rajone. 2023 m. A. Nikitenko nuotrauka

Raganų kalno; žemapelkė *Ežeras* ties Požerės k., pietiniame Paršežerio krante.

Kaip matyti, ežerų ir pelkių tarpusavo ryšys tautosakoje neatsitiktinis, tik perteiktas mitiniais vaizdiniais, kuriais paaiškinami reljefo pakitimai. Dar, pavyzdžiui, pelkė gali būti užkeiktas ežeras, arba netgi *visi ažerai, katrie dabar pavirtį liūnais, yra ažkeikti, dėl to jie ir ažauga* (Vaitkevičius 2003: 151.).

Manyta, jog ežeras, kaip ir žmogus, miršta. Taip nutinka, kai žmonės pamiršta jo vardą: ežeras pradeda akti, kol galiausiai visai užsitraukia, arba iš jo telieka nedidukas ežeriukas – akis. Padavimuose natūralus ežero senėjimas (pelkėjimas) suvokiamas kaip lėta vandens telkinio mirtis. Padavime „Gimtinės bala“ pasakojama, esą tai buvęs ežeras, tačiau prie jo gyvenę seneliai pamiršę jo vardą. Tad jiems prisisapnavęs ponaitis ir taręs: „Jeigu jūs manęs vardu nevadinat, tai aš visai užaugsiu.“ Ir liko tik ežeriukas kaip akis, o aplink *liunga* (EMD 1995: 67).

VELNIŠKA PELKIŲ KILMĖ

Lietuvių tautosakoje su pelkėmis itin glaudžiai susijęs velnias. Tai rodo net priežodžiai: *Yra bala, bus ir velnias*; *Šoka kaip velnias, balą uždegęs*; *Gina kaip bala velnią*; *Užkibino kaip velnią iš pelkės*; *Ramioj pelkėj velniai susitelkia*; neramaus žmogaus paklausiama: *Koks raistas tave tampo*? (LPP) Pagal gyvenamąją vietą pelkėje velnias atitinkamais eufemizmais ir vadintas: *raistas*, *raistinis*, *balinis*, *pabaliukas*, *balos žaliaragis*, *pelkės ponaitis* ir kt. Jono Balio teigimu, pirmykštė velnio gyvenamoji vieta įsivaizduota miškuose, ypač vandeningose vietose, kaip bala, raistas, liūnas, kemsynė ar kelmynė (Balys 2000: 352). Etiologinėse sakmėse, pasakojančiose apie žemės ir jos paviršiaus (reljefo) atsiradimą, pelkės paprastai kildinamos iš velnio spjaudalų:

> Ponas Dievas Liuciui liepė iš vandenų prisikabinus išnešt pilnas saujas žemių, o jis ir dantis prisikabinęs. Ponas Dievas kur pabarstė, atsirado sausuma, ir ėmė augt ir žaliuot visokios želmenys. O Liucius kur nuspjovė, rados bedugnės, pelkės. (Balys 2002: 278)

Kitoje sakmėje, pavadintoje „Velnių balos“, Dievas ir velnias žemę kūrę drauge:

> Kai Dievas kūrė pasaulį, tai kažkokią sėklą sėjo – ir iš jos darėsi žemė. O tuo kartu prie Dievo buvo šitas, kuris dabar yra velnių viršininku, – Liucipėras. Tai anas ėmė tos Dievo sėklos ir pasisėmė burnon. Pradėjo jam ta sėkla žiaunas plėšt – pradėjo burnoj augt. Tai jam Dievas irgi liepė sėt. Na, anas pasėjo, ir iš jo

Dažnai liaudies pasakojimuose pelkės yra bauginančios ir grėsmingos vietos, tinkančios tik velniams. Tačiau iš tiesų tai vieni gražiausių gamtos kampelių. Aukštumalos aukštapelkė Šilutės r. 2023 m. A. Nikitenko nuotrauka

> sėklos pasidarė bala. Paskui, kai aniuolai nusidėjo Dievui, ir juos išvarė iš dangaus, anys, iš dangaus išeidami, klausė Dievą: „Kur mums dėtis?“ „Eikit ant tos žemės, kurią jūs sukūrėt“, – pasakė Dievas. Tai velniai ir būna balose. (KAŽ 1986: 20)

Abiejose sakmėse pelkės randasi iš velnio seilių, taigi beveik dar jo burnoje. Akivaizdi priešprieša tarp abiejų pasaulio kūrėjų: Dievas sukūrė visa, kas naudinga ir gražu žmogui, o velnias vaizduojamas kaip nevykęs pamėgdžiotojas, kuriam nesisekė pakartoti Dievo kūrybos, o išėjo tik pelkės, žemdirbio akimis – bevertės. Tad pelkės tėra nevykęs Dievo sukurtos sausumos plagiatas. Paminėtina, kad ir į pirmykščius vandenis, tyvuliavusius pasaulio pradžioje, neria tik Dievo pasiųstas velnias – pats Dievas prie vandens net neprisiliečia.

Kad vandenyse šeimininkauja velnias, byloja ir atitinkami vietovardžiai – pelkių, ežerų ir užpelkėjusių upelių pavadinimai: *Velniaraistis* (pelkė Molėtų r.), *Velniabalė* (pelkė Zarasų r.), *Velnynė* (upelė Plokščiuose, Šakių r.), *Velnio lankelė* (upelė Surviliškyje, Kėdainių r.), *Velniabalė* (ežeras Vyžuonose, Utenos r.), *Velnežeris* (ežeras netoli Pagėgių) ir t. t.

Dailėtyrininkė Dalia Ramonienė primena, kad pelkės yra velnių buveinė net Dantės Aligjerio (Dante Alighieri) „Dieviškojoje komedijoje“ (Ramonienė 1997: 262), kurioje atsispindi XIV a. europiečių mitinė pasaulėžiūra. Tai pastebėjo ir menotyrininkė Elvyra Usačiovaitė: „Pragaro valdovo miestą supanti didžiulė pelkė, kur pasmerkti murkdytis piktieji. Kaip gyvenime, taip ir čia jie mušasi, drasko vienas kitą, drabsto purvais. Kiti paniurėliai, tinginiai pelkėje nugrimzdę taip giliai, kad juos težymi iškylantys burbulai“ (Usačiovaitė 2003: 408).

Ir kai kuriose Lietuvoje vykusių raganų teismų bylose nurodoma, kad raganavimu kaltintos moterys burti ir kerėti išmokusios iš pelkėje gyvenusio velnio. 1563 m. spalio 18 d. buvo tardoma Kauno gyventoja Kotryna, žmones gydžiusi žolėmis. Paklausta, iš kur viso to išmokusi, atsakė, kad ją po pelkę vedžiojęs velnias, kuris mokęs ir sakęs: „Daryk šitaip!“ (BRMŠ II: 433). O 1655 m. raganavimu kaltinta Gaurelių dvaro rykūnė Gendrūta Zapukaitienė prisipažino su kitomis raganomis vykusi į pelkę, vadintą Pakvisčiu, užkasti joje tam tikrų daiktų: nešvarių skepetų ir nuometo, kad velniai „globotų“ ponią Šostovickienę, t. y. kad ji džiūtų, sirgtų, žmonių akims bjauri

atrodytų, lavonu pavirstų, o kol gyva, be perstojo kentėtų. Kaltinamoji pasakojo kerų ir apeigų irgi išmokusi iš savo globėjo bei mokytojo velnio Gabrieliaus, gyvenančio pelkėje. Atseit raganos, atėjusios į pelkę, pirmiausiai sušvilpiančios ir pašaukiančios jį vardu, o jeigu tas neatsiliepiąs, sušunkančios antrą ir trečią kartą, kol išgirstančios atsaką: „Ha, ha!“ (BRMŠ III: 415).

Mitologijoje velnias susijęs su požemiais, požeminiu mirusiųjų pasauliu, o šis gali būti pasiekiamas vandenimis arba tiesiog vandenyse, vandenų gelmėje. Kadangi lietuviams didžiausi vandenys, t. y. jūra, yra vakaruose, tai, pasak Gintaro Beresnevičiaus, „pragaro kryptis lietuvių sakmėse ar pasakose minima retai, bet mitologinė topografija pragaro prieigose rodo būtent ‘vakarų’ mitologemai artimus dalykus: pelkes, didžiules balas, raistus, tyrus, krūmelius, upę, ežerą ir t. t. Taigi pragaras, arba *pekla*, geografiškai arba mitologiškai – vakarų pusėje, todėl susijęs su vandenimis“ (Beresnevičius 2004: 244). Mirusiųjų valdovo buveinę buvus vandenyse iš dalies rodo ir žodis *paskanda*, reiškęs pragarą, į kurį patenkama per vandenį, t. y. nuskendus; į jį patekti galima buvo ir per čia pat, žmogaus kaimynystėje, esantį ežerą, šaltinį, pelkę, balą (Vėlius 1987: 59, 54).

Archeologo Vlado Žulkaus teigimu, baltų mitologijai būdingą mirusiųjų pasaulio vaizdinį atitinka tarpgentinės dykros – neapgyvendintos, apaugusios miškais, pelkėtos, dažnai kalvotos vietos su daugelio upelių ištakomis. Apie vyravusią pasaulėžiūrą byloja kapų duobių orientavimas statmenai genties riboms – į tarpgentines dykras, skyrusias atskiras žemes arba gentis. Šiose teritorijose pastebėti dideli apeiginių akmenų spiečiai, būdingi vandenvardžiai bei vietovardžiai su šaknimis *švent-*, *juod-*, *alk-*, *laum-*, *veln-* ir pan. Kapinynų ryšys su vandeniu ypatingai ryškus buvusiose kuršių žemėse, kur laidojimo vietos paprastai apsuptos upių ir pelkių (Žulkus 2004: 179).

Taigi mitologijoje pelkė yra mirusiųjų valdovo velnio karalystė arba vartai, per kuriuos patenkama į požemių pasaulį, vandenskyra tarp gyvųjų ir mirusiųjų, tarp žmonių ir mitinių būtybių. Ir atvirkščiai – per pelkę į žmonių pasaulį atklysta velniai. Pavyzdžiui, sakmėje apie suartą ir dirbamu lauku paverstą buvusią Vyganto pelkę Visgailių k., Kelmės r., pasakojama, esą joje gyvenęs velnias, mėgdavęs po savo valdas žmones vedžioti, kad šie pamiršdavę, kurioje pusėje jų trobos. Jei kas per tą pelkę eidavęs ar važiuodavęs, tai klaidžiodavęs, kol gaidžiai užgiedos (GTI 2006: 6).

Tokias vietas nuo seno supo bauginantys pasakojimai, kuriais gąsdinti vaikai. Pavyzdžiui, tarp Tauragės ir Jurbarko, į pietryčius nuo Eičių k., girios glūdumoje plyti Laukesos durpynas ir pelkė – tobula vieta velnynui. Aplinkiniai gyventojai pelkę praminė Velnio liūnu. Kalbama, kad „Laukesos esančios be dugno. Dešimt karčių po tris sieksnius sukišo vieną paskui kitą, o dugno vis tiek nepasiekę, tik kipšas balsu nusikvatojęs iš tokio bergždžio žmonių darbo. Visokių baubų, vaiduoklių, vilnaragių, raudondančių, slogučių ir šiaip nelabųjų Laukesose esą tiek ir tiek. Arkliu žvengia čia kipšai, gaidžiu gieda ir kūdikiu verkia“ (Vingėla 1936: 5). Kaimynystėje gyvenantys žmonės nevengdavo dėl ištikusių bėdų kaltinti iš pelkės atklystančius kipšus: „Kažin kas iš artimų ūkininkų ant paslaptingo kalnelio buvo pasistatęs nedidelę daržininkę. Į tą daržininkę žmogus susikraudavo papelkyje pašienautą šieną. Bet jam nesisekė: tą darženikę jam vis kažin kas sugriaudavo. Pasistatydavo žmogus, ir vėl sugriaudavo. O kas gi daugiau pačiame papelkyje griovė? Žinoma, velniai. Kam žmogus artinas į jų buveinę!“ (Kviklys 1991: 592).

PELKIŲ AUKOS

Aukojimas į vandenį Europoje žinomas nuo vėlyvojo paleolito (Bliujienė 2010: 165). Šiaurės rytų Europoje jau neolite į vandenį buvo aukojama viskas, pradedant akmeniniais kirviais ir durklais, keramika bei gintaru, baigiant gyvūnais ir žmonėmis (Bliujienė 2007: 189). Viena įdomesnių aukojimo vietų aptikta Danijoje, Vimosės (*Vimose*) pelkėje, netoli Odensės miesto. XIX a. kasant durpes kurui, rasti keli tūkstančiai archeologinių radinių. Didžiąją dalį jų sudarė romėniškuoju laikotarpiu datuojami ginklai (kalavijai, ietys, lankai, strėlės), asmeniniai daiktai (peiliai, diržų sagtys, šukos, papuošalai) ir kt. (Price 2015: 300). Romėniškuoju laikotarpiu tiek aplink visą Baltijos jūrą, tiek ruože tarp Nemuno ir Dauguvos archeologai pastebi pagausėjus aukų į pelkes, o ankstyvaisiais tautų kraustymosi laikais čia paplinta karo grobio aukojimai į vandenis (ten pat). Baltų ir Pabaltijo finougrų žemėse melioruojant pelkes, kasant jose durpes, nusausintas pelkes ariant, taip pat drėgnose upių bei ežerų pakrantėse ir šlapiose pievose rasta ginklų, darbo įrankių, papuošalų, romėniškų monetų, kario ekipuotės dalių ir kitų artefaktų, datuojamų I–XIII a. (Bliujienė 2010: 139). Keltos įvairios hipotezės, kuriomis bandyta paaiškinti šių daiktų paaukojimo dingstis. Radavietės, kuriose

Aukojimo apeigos Torsbergo pelkėje (Vokietija). Genties vadas pelkėje nuskandina susmulkintus nugalėtųjų ginklus ir kitus dirbinius. 2020 m. Vokiečių iliustratoriaus Samsono J. Gėcės (Goetze) rekonstrukcinis piešinys

dominuoja ginklai, siejamos su kariniais aukojimais. Karinių aukojimų tema plačiai nagrinėta. Vienų autorių nuomone, aukos pelkėse, kuriose vyrauja ginklai, – tai padėka dievams už pergalę mūšyje. Svarstyta, kad paaukota galbūt kaip tik dalis karo grobio (Grane 2007: 241). Vokiečių ordino metraštininkas Petras Dusburgietis (XIV a.) mini, kad prūsai „aukoja savo dievams padėkos auką iš viso grobio, pergalingoje kovoje laimėto, trečdalį atiduodami kriviui, kuris tą dalį degino. <...> Lietuviai ir kiti tose žemėse gyvenantys netikėliai tą auką degina toje ar kitoje vietoje.“ (Dusburgietis 1985: 88). Konkretus aukojimo po pergalės atvejis minimas „Eiliuotoje Livonijos kronikoje“ (XIII a.), kuomet Kretingos pilies kuršiai, sėkmingai atrėmę ordino karių puolimą, 1263 m. sudegina Klaipėdos pilies komtūrą („Lauže pasodintas buvo“) (ELK 2005: 297).

Lietuvos teritorijoje viena žymesnių aukojimų vietų aptikta pelkėtame upės slėnyje, Šliktinės k. pakraštyje, Skuodo r. Vykdant melioracijos darbus prie Šatos upės 1938 m. ir 1971 m., rasti keli šimtai IX–XI a. datuojamų radinių, kuriuos sudarė įmoviniai ir įtveriamieji ietigaliai, peiliai, plačiaašmeniai kirviai, įvairūs papuošalai ir kiti dirbiniai. Įdomu, kad 1938 m. radiniai slūgsojo vienoje krūvoje po ąžuoliniu rąstu (Tautavičius 1971: 2). Neaptikta moterims būdingų daiktų, todėl išsakyta nuomonė radinius priklausant kariniam aukojimui. Spėjama čia buvus pelkę, tiesiog upę arba akivarą paupyje (Vaitkevičius 1998: 130). Apie pelkėdaros procesus upės slėnyje byloja 1971 m. vykusių archeologinių tyrimų ataskaita, kurioje atkreiptas dėmesys į po velėna susikaupusį durpių sluosnį (Tautavičius 1971: 5–8). Kitas įdomus atvejis išaiškėjo 1928 m. Anykščių r. buvusio Černaučyznos kaimo[2] teritorijoje renkant akmenis pamatams iš melioruoto sklypo, vadinamo Gudės lauku. Taip vadinta akmeninga vietovė šalia raisto. Raistas melioruotas, išsiskiriantis durpingumu (Ribokas, Zabiela 1994: 25). Kiek iš viso aptikta radinių, lieka neaišku, nes dalis dingo, tačiau tuometiniam Vyžuonų miestelio fotografui Finkeliui pavyko įamžinti 41 XIII a. datuojamą radinį (su nenufotografuotais iš viso žinomi 43 radiniai), tarp kurių būta dviašmenio kalavijo su įrašais[3], įmovinių ietigalių, įtveriamųjų peilių,

2 Po 1976 m. Černaučyznos k. buvo pervadintas į Černius, o paskui išnyko. Jo būta 9 km į pietryčius nuo Debeikų miestelio.

3 Pasak D. Drboglavo, įrašas – krikščioniškos sakaralinės formuluotės pirmosios raidės. Manoma, kad kalavijas, kaip karo grobis, į Gudės lauką pateko per dab. Latvijos teritoriją. Plačiau žr. ten pat: p. 25–27.

plačiaašmenių kirvių, ylų, diržo apkaustų, puodų šukių, skiltuvų ir kt. Atkreiptinas dėmesys, kad artefaktai apdegę, prislėgti akmeniu, tarp radinių nerasta moteriškų daiktų, todėl viena iš versijų – auką sudėję vyrai. O senovėje pelkėtas Gudės laukas, tikėtina, buvęs šventa vieta. Lietuvoje pelkėtoje vietoje rastus moteriškus papuošalus, datuojamus vikingų laikais, bandyta sieti su nauja aukojimo vandenyje forma – jaunamarčių aukomis (Bliujienė 2010: 156). 1959 m. ariant nusausintą pelkę prie Daugalaičių k. ribos su Sereikėliais, Joniškio r., buvo išartos X–XI a. įvijinės apyrankės ir antkaklės, spėjama, sudėtos į beržo tošies krepšį (Vaitkevičius 2016: 51). Ganėtinai gerai išlikusios buvo šešios įvijinės apyrankės ir vienuolika antkaklių. Manoma, kad šie žalvariniai papuošalai buvo paaukoti. Papuošalų skaičius rodo juos priklausius keliems asmenims. Nors papuošalų formos ir gamybos technologija neišsiskiria iš kitų to paties laikotarpio dirbinių, tai galėjo būti nemenkas turtas (Žiemgaliai 2005: 172).

Paminėtinas Balio Buračo 1936 m. paskelbtas straipsnis „Nuotakos baubliai“, kuriame pasakojama apie Kvėsų raistą – sovietmečiu nusausintą pelkę Kauno r. Pasakojimas įdomus tuo, kad kalbama apie senovėje gyvavusį paprotį ištekant aukoti drobės stuomenį ežerui arba raistui:

> Senieji Kvėsų kaimo gyventojai šneka, jog senovėje to raisto vietoje yra buvęs Kvėsų ežeras. Paskui nežinia dėl ko tas ežeras ėmęs, pakilęs ir išėjęs sau nežinia kur kitur. <...> Kada Kvėso ežeras „išėjo“, nuo to laiko jo vietoje pasidarė tik klampi bala. Ežerui išėjus, tame raiste užsigyveno užkeikti baubliai, tokie paukščiai, kurie baubia. Tie paukščiai, sako, esą žmonės, pavirtę paukščiais. <...> Kiekviena jaunamartė arba nuotaka, atitekėdama į šį kaimą, turi Kvėso ežero raistan mesti dovanas drobės stuomenį, kaipo auką baubliams, kad jie jauniesiems nebaubtų. Jeigu kartais kuri jaunamartė, pašykštėjusi ar pamiršusi, neduoda baubliams dovanų stuomenės, tai jaunieji ne tik pirmąją naktį, bet ir vėliau kas naktį negali užmigti nė valandėlės. <...> Kai tik martelė atiteka, tuojau paima baltą baltutėlaitį drobės stuomenėlį ir neša Kvėso raistan. Atėjusi raistan meta stuomenį tarydama: „Ežeriui, tau dalele – nebudink jauną martelę!“ Metusi stuomenis raistan atgalia ranka, bėga skubiai namo neatsigręždama. Kai tik nuotaka atiduoda baubliams dovanas, tuoj visi baubliai, čikš, ir nutyla. (Buračas 1936: 3)

Melioracijos metu Tenžės upės slėnyje rastas kuršių moters krūtinės papuošalas – smeigtukas trikampe reljefine galvute, datuojamas XI a. 2014 m. Deniso Niktenkos nuotrauka

Rankoje laikomas kuršės kabutis (XI a.), rastas Tenžės upės slėnyje. 2014 m. D. Niktenkos nuotrauka

Gal ir senesniais laikais būta panašaus papročio – atitekėjus ką nors paaukoti vandenin, protėviams arba dievams. Tai pagrįstų moteriškų papuošalų atsiradimą pelkėtose vietose.

Įdomaus atvejo būta ir netoli Nagarbos piliakalnio, Kretingos r.: melioruodami Tenžės upės vagą bei senslėnį ir ekskavatoriumi kasdami durpingą žemę, darbininkai aptiko XI a. datuojamą, bet puikiai išlikusį moterišką krūtinės papuošalą – 28 cm ilgio smeigtuką su žiedine grandine ir kabučiu. Radinys, priklausęs kuršių genties moteriai, perduotas Kretingos muziejui ir iki šiol saugomas fonduose, bet taip ir liko neaišku, ar, be šio smeigtuko su kabučiu, tąsyk dar kas buvo rasta.

Prisimintini padavimai apie aukų reikalaujančius ežerus, raistus: *Prie Žilinų raistas tol neužšąla, kol koks gyvulys nenuskęsta*; *Galvožeris tol neužšąla, kol kas iš gyvių nepaskęsta*; Daugų ežeras prieš užšaldamas staugia, kol žmonės *paima vištą ar katę – bile gyvą galvą, nuneša ir nuskandina*, o jei ne, tai ežeras gali paimti žmogų (EMD 1995: 78). Panašu, kad padavimuose išliko senųjų papročių – aukojimo į vandenis – atminimas. Vandenvardžiai su šaknimi *švent-* (upė *Šventoji*, *Šventupis*, *Švento* ežeras ir kt.) bei *alk-* (*Alkupis*, *Alko* ežeras ir kt.) taip pat mena vietos sakralumą ir galbūt konkrečias šventvietes, kuriose veikiausiai irgi aukota.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Balys 2000 = Jonas Balys. *Raštai*, II. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Beresnevičius 2004 = Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2004.

Blažienė 2006 = Grasilda Blažienė. Dėl prūsų helonimų. *Baltų onomastikos tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006, p. 70–86.

Bliujienė 2007 = Audronė Bliujienė. *Lietuvos priešistorės gintaras*. Vilnius: Versus Aureus, 2007.

Bliujienė 2010 = Audronė Bliujienė. The Bogs Offerings Of The Balts: I Give In Order To Get Back. *Archaeologia Baltica*. Volume 14, Klaipėda, p. 136–165.

BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: *XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

BRMŠ III = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, III: *XVII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

Buračas 1936 = Balys Buračas. Nuotakos baubliai. *Sekmadienis*, 1936, Nr. 41 (451), spalio 11 d.

Dusburgietis 1985 = Petras Dusburgietis. *Prūsijos žemės kronika*. Vilnius: Vaga, 1985.

ELK 2005 = Eiliuotoji Livonijos kronika. *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Parengė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Rimvydas Petrauskas, Artūras Dubonis. Vilnius: LII leidykla, 2005.

EMD 1995 = *Ežeras ant milžino delno: Lietuvių liaudies padavimai*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1995.

Gabijaura 2008 = Kazys Gabijaura (Brundza). *Botaniko pasaulis*. Vilnius, 2008.

Grane 2007 = Thomas Grane. *The Roman Empire and Southern Scandinavia – a Northern Connection!* Copenhagen: University of Copenhagen, 2007.

GTI 2006 = *Gyvoji tėviškės istorija: pasakojimai, legendos, istorijos*. Kelmės rajono savivaldybės Žemaitės viešoji biblioteka. Kėdainiai: 2006. Prieiga per internetą:
https://www.kelmeszemaitesvb.lt/uploads/pdf/virtualios%20parodos/Gyvoji%20teviskes%20istorija.pdf, žiūrėta 2023-03-24.

Gudmantas 2008 = Kęstutis Gudmantas. Miškų ir pelkių kraštas: Keletas pastabų apie Lietuvos įvaizdį XIII–XVII a. raštijoje. *Pelkė lietuvių kultūroje*. Sudarytojai Vigmantas Butkus, Rūta Stankuvienė. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2008.

Gudzinevičiūtė, Mykolaitienė 2008 = Ona Laima Gudzinevičiūtė, Ligita Mykolaitienė. Pelkė: keletas kalbinių aspektų. *Pelkė lietuvių kultūroje*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2008, p. 79-88.

KAŽ 1986 = *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.

Kerbelytė 1970 = Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius: Vaga, 1970.

Kviklys 1991 = Bronius Kviklys. *Mūsų Lietuva: Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnogrfiniai bruožai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1991.

Laurinkienė 1996 = Nijolė Laurinkienė. Sakmių apie pasaulio sukūrimą paplitimas ir prasmė. *Tautosakos darbai*, t. V (XII). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

LPP = *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*. Prieiga internete: http://archyvas.llti.lt/eLPP/, žiūrėta 2023-03-02.

Mierauskas ir kiti 2005 = Pranas Mierauskas, Arūnas Pranaitis, Stanislovas Sinkevičius, Julius Taminskas. *Pelkių ekosistemos: raida, įvairovė, reikšmė, apsauga*. Mokomoji knyga. Vilnius: Lietuvos gamtos fondas, 2005.

Povilaitis ir kiti 2011 = Arvydas Povilaitis, Julius Taminskas, Zenonas Gulbinas, Rita Linkevičienė, Marijus Pileckas. *Lietuvos šlapynės ir jų vandensauginė reikšmė*. Vilnius: Apyaušris, 2011.

Price 2015 = Theron Douglas Price. *Ancient Scandinavia: An Archaeological History From The First Humans To The Vikings*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Ramonienė 1997 = Dalia Ramonienė. *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.

Ribokas, Zabiela 1994 = Dalius Ribokas, Gintautas Zabiela. Černaučyznos radiniai. *Kultūros paminklai*. Mokslinių straipsnių rinkinys, Nr. 1. Vilnius: Savastis, 1994.

Sinkevičius 2001 = Stanislovas Sinkevičius. *Pelkių ekosistemos dabarties biosferoje*. Mokomoji knyga. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.

Šeškevičienė 2009 = Irena Šeškevičienė. Gyvenimas prie raistų ir akivarų. *Pajūrio naujienos*, 2009-10-16. Prieiga internetu: https://www.pajurionaujienos.com/?act=exp&sid=4448, žiūrėta 2023-03-06.

Tupčiauskaitė 2012 = Jūratė Tupčiauskaitė. *Botanikos mokomoji lauko praktika: stuomeninių augalų mokomųjų ekskursijų konspektai, užduotys ir kontroliniai klausimai*. Mokomoji knyga. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012.

Tautavičius 1971 = Adolfas Tautavičius. *Šliktinės, Skuodo raj., radinių vietos tyrinėjimų ataskaita*. Prieiga internetu: https://lad.lt/biblioteka-2/ataskaitos/, žiūrėta 2023-05-24.

Usačiovaitė 2003 = Elvyra Usačiovaitė. Religinė velnio įvaizdžio prasmė lietuvių liaudies tradicijoje. *Kultūrologija*, t. 10: *Kultūriniai tapatumai ir pokyčiai*. Sudarė Vytautas Berenis. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003.

Vaitkevičius 2003 = Vykintas Vaitkevičius. *Alkai: Baltų šventviečių studija*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2003.

Vaitkevičius 2016 = Vykintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės: Joniškio rajonas*. Šiauliai: Liucijus, 2016.

Vaitkevičius 1998 = Vykintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės: Žemaitija*. Vilnius: Diemedis, 1998.

Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2013 = Vykintas Vaitkevičius, Daiva Vaitkevičienė. *Lietuva: 101 legendinė vieta*. Vilnius: Alma littera, 2013.

Vakarai 1936 = Viesulu išlėkęs ežeras: Legendos apie Darbėnų girios gyvatynus. *Vakarai*, 1936, Nr. 173, liepos 28 d.

Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.

Vingėla 1936 = Henrikas Vingėla. Toli nuo žmonių ir pasaulio giliai žemaičių miškuose. *Vakarai*, 1936, Nr. 93, balandžio 23 d.

Žiemgaliai 2005 = *Žiemgaliai: Baltų archeologijos paroda*. Katalogas, parengė E. Griciuvienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005.

Žulkus 2004 = Vladas Žulkus. *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*. Vilnius: Versus Aureus, 2004.

REGRESSION OF SWAMPS: FROM TEMPLE TO HOME OF DEVILS

Aurelija NIKITENKO

Swamps are an integral part of the Lithuanian landscape with their distinctive natural features. Since Lithuania is part of the zone of excess moisture, since ancient times there were various wetlands, and in the Middle Ages it was famous as a land of swamps and forests. The article reviews folkloric data on swamps and distinguishes more interesting archaeological finds found in wet places, items that are considered offerings. Mythical images related to swamps and their development are analysed. The frightening abyss of the bog pond and the wetlands were associated with the chthonic deities, the devil, and eventually with evil spirits.

ĮKLIMPĘ Į VALAKĖLIŲ MOLĮ

Su folkloro ansamblių vadovais, sertifikuotais liaudies meistrais, dainininkais ir muzikantais, Valakėlių (Pasvalio r.) kultūros namų darbuotojais Lina ir Albertu BARTAŠIAIS kalbasi Juozas Šorys.

Lina ir Albertas Bartašiai Migonių k. Pasvalio r. 1992 m.

Lina, Albertai, jūsų įsigyventose „valdose“ čia, Valakėliuose, atsidūriau ne atsitiktinai – judu esate Lietuvos etnokultūrininkų ir folklorininkų bendruomenei gerai žinomi žmonės. Šiuo metu vadovaujate dviem folkloro kolektyvams (praeityje esate dirbę su dar keliais), o jūsų stiprybė – gebėjimas savitai, įdomiai ir patraukliai interpretuoti kuo įvairiausią folkloro medžiagą, nes puikiai išmanote tradiciją ir tai, kaip ją priartinti prie dabartinių žmonių poreikių. Nuo ko ir kaip prasidėjo jūsų kelias į folkloro pasaulį?

Lina Bartašienė. Sunku pasakyti, nuo ko viskas prasidėjo. Esu kilusi iš Šeduvos (Radviliškio r.) ir girdėdavau, kaip dainuoja mano tėvai. Jie, ypač tetė, dainuodavo Šeduvos *babos* – Emilijos Brajinskienės vadovautame ansamblyje. Atsimenu, kaip Šeduvos *baba* ateidavo į mūsų namus ir sakydavo: ,,Audrut, Petriuk, ateikit į repeticiją.“ Mamytė ir tetė buvo dainuojantys žmonės, tad ir visokie suėjimai, ir didesni baliai būdavo su dainomis, nors jos nebuvo kažkokios senos... Tetė sakydavo: ,,Kaip gražu, dainuojam...“ Turbūt jis tą dainavimą atsimindavo iš savo tėvų šeimos, kur, sakydavo, dainuodavom taip, kad žibalinės lempos gesdavo... Mano tėvelis buvo kilęs iš Utėnų kaimo prie Smilgių (dabar Panevėžio r., seniau buvo Radviliškio r.). O mamytė gimė Panevėžyje. Jos šeimoje, atrodo, dainuota mažiau. Šeduvos miestelyje gyvenau iki dvylikos metų, o kai tėvai išsiskyrė, su mama persikėliau į Panevėžį. Baigusi vidurinę mokyklą, įstojau į Jono Švedo pedagoginę muzikos mokyklą mokytis chorvedybos specialybės; tuomet ir brolis ten mokėsi. Atsimenu, važiavome į Dainų šventę Vilniuje 1985 m. Jos programoje dar nebuvo Folkloro dienos, bet Dainų dieną, kai pasibaigdavo numatytas repertuaras, atrodo, stichiškai susiburdavo choristų grupelė ir užtraukdavo liaudies dainas. Ir aš tada pas juos nuėjau. Gal ten su manim kažkas ir įvyko – taip patraukė tos dainos... Matyt, užgavo širdį, nes grįžusi į Panevėžį ėmiau ieškoti, kas panašiai dainuoja. O kas ieško, tas ir randa.

Ar Panevėžyje jau buvo folkloro ansamblių?

Pradėjau dirbti tuometinės Lietkoopsąjungos kultūros klube, kur pati ėmiau rinkti vaikų folkloro ansamblį. Dėjau skelbimus į spaudą, ir prisirinko vaikiukų... Tai buvo pirmasis mano vadovautas kolektyvas. Tuo metu jau turėjau *suprotį*, kad noriu dirbti folkloro srityje. Klube rinkosi ir suaugę žmonės, kurie dainavo liaudies dainas, vadovaujami Algio Grėbliūno, jis pasikvietė ir mane. Vadovas ir devynstygėmis kanklytėmis pamokė groti (kaip tada išmokau, taip ir tebegroju; šiek tiek kitaip nei Albertuks, – mano kitoks ,,dengimas“). Paskui sužinojau, kad Panevėžyje yra ir kitas – Panevėžio r. centrinės bibliotekos folkloro ansamblis, kurį žmonės neoficialiai vadino ,,Cb lia lia“ (Cb – Centrinės bibliotekos trumpinys). Ten keletas Vilniaus universiteto folkloro ansamblio ,,Ratilio“ dalyvių, grįžusių į Panevėžį, ėmė burti folkloro mėgėjus. Ypač aktyvus buvo Algis Plytnikas, nemažai prisidėjo panevėžietė Vitalija Vasiliauskaitė (ji buvo baigusi Šiaulių pedagoginį institutą), taip pat pasvalietė Vida Liegytė, dirbusi bibliotekoje. Tai buvo neoficialus ansamblis, net vadovo neturėjome. Tada buvau labai drovi, mažakalbė, bet kažkaip išdrįsau pas juos nueiti. Jie man pasirodė neeiliniai žmonės – dievai kažkokie, tiek visko sugebantys... Mane, jauną *mergičką*, jie priėmė su pagarba. Kai paprašydavo, iš įrašų iššifruodavau jiems dainas, išmokdavau jas padainuoti. Tame ansamblyje ir Albertuką sutikau.

Albertai, o kaip Jūs susiejote savo likimą su folkloru?

Albertas Bartašius. Mano tėvų namuose per balius dainos neskambėdavo, niekas negrojo, nešoko. Iš šeimos atsinešiau tik gebėjimą meistrauti. Brolis mokėsi Vilniuje ir kartą parvežė Povilo Mataičio Liaudies muzikos teatro plokštelę ,,Baudžiavos laikų pasakojimai, dainos“. Netrukus visas jos dainas mokėjome mintinai. Atsimenu, tarnaujant sovietų armijoje, tekdavo dirbti monotoniškus darbus (šluoti kareivinių kiemą, ,,dažyti“ žolę), tada dažniausiai niūniuodavau tas dainas, jos man pasirodė artimos, įtiko. O kai 1985 m. pavasarį grįžau iš kariuomenės, brolis pasiūlė nueiti į kažkokią sodų žydėjimo šventę Panevėžyje, sakė, susirinks ten kažkokia kompanija (kai kuriuos žmones jis pažinojo), dainuos. Šventėje dainavo tada dar netvirtas minėtasis ,,Cb lia lia“ ir Petro Vaičekonio folkloro ansamblis. Su tais dainininkais iškart susidraugavom, viskas prasidėjo nuo šokių...

O liaudies šokiai jau savaime buvo kraujyje?

Nebuvau prieš tai šokęs, bet prieina merga ir sako: „Einam šokti!“ Sakau, kad nemoku. Einam gi, sako, išmoksi – ir nėra kur dėtis... Šokti man patikdavo, greit viską perėmiau. Prieš tai buvau diskotekų šokėjas.

Visi tada sutiktieji buvo malonūs žmonės, tad susidraugavome, kartais kartu važiuodavom dviračiais už miesto pasivažinėti, o vėliau – jau ir dainų į magnetinę juostelę įrašinėti. Kartą su draugu iš senyvo vyro (jo pavardės nebeatsimenu) Kaimiškių kaime, netoli Panevėžio, užrašiau dainą ,,Mergyte mano“, kurią 2020 m. sudainavome televizijos konkurse ,,Grįžulai“ ir laimėjome pirmąją vietą. Tiesa, ji ne iš senųjų, jau iš naujoviškų dainų.

Po to su kai kuriais draugais ėmėm važinėti į Vilnių, į folkloro festivalį ,,Skamba skamba kankliai“, nes domino, kas ką dainuoja, kaip vyksta tie folkloro renginiai. Geriausi prisiminimai iš ,,Skambakanklių“ šokių: šokdavom iki sutemų; naktišokių tada dar nebuvo. Tie apsilankymai buvo mūsų tolimesnės veiklos varikliukas. Beje, iki šiol pasigendu šokių, kuriems kartu groja visi muzikantai. Per ,,Skambakanklių“ šokius, jeigu turėdavau atsinešęs kokį muzikos instrumentą, galėdavau groti kartu. Man tai būdavo svarbu, nes taip grodamas daug išmoksti ir pasitikrini, ką moki. Aš smuiku išmokau groti kažkaip savaip, pagal intuiciją susiderinęs instrumentą, – iki šiol negroju iš natų. Bet mano grojimas dera prie visų, ir kitų grojimas man tinka. Tiesa, kartą Rokiškyje, neoficialioje *vakaruškoje*, pasikeitėm smuikais su kitu muzikantu, – įdomu, kaip skamba. Čirkšt, ir nieko man neišeina, ir jam taip pat. Pasirodė, kad savo smuiką buvau susiderinęs taip, kaip tai darė senieji liaudies smuikininkai (vėliau tai sužinojau iš G. Kirdienės knygos apie smuikavimą „Smuikas ir smuikavimas lietuvių etninėje kultūroje“). Dabar gailiuosi, kad persimokiau į vadinamąjį klasikinį smuikavimo stilių.

Albertai, kaip susidraugavote su Lina? Jūs kartu jau kelis dešimtmečius. Lėmė bendri pomėgiai ar ne tik?

Su Lina susipažinome ,,Cb lia lia“. Kartu švęsdavome šventes, visur važinėjome. Po tos žydėjimo šventės priskretau. Naujieji draugai pakvietė ateiti, ir maloni pažintis tęsėsi. Iš pradžių dainavau gana nedrąsiai, bet kartą A. Plytnikas pasakė: „Va, dainos žodžiai, melodija tokia, vesk!“ Kaip? Vesk, ir viskas, sakė. Taip ir pradėjau vesti dainas, nors iki tol nė negalvojau, kad sugebėčiau. Kai pradedi gilintis, supranti, kur slypi dainos gražumas. Kai

išgirstu etnomuzikologo Ryčio Ambrazevičiaus pasakojimą apie dainavimą, atrodo, lyg seniai jau viskas girdėta... Panaši mūsų samprata.

Tai kur slypi tas aukštaitiškų dainų gražumas? Iš kur jis kyla?

Galvoju, kad pirmiausia svarbi tarmiška kalba. Iš jos kyla ir intonacija, ir žodynas, ir savita dainavimo maniera. Į tai telpa kas tik nori. Kitos tarmės žmogui aukštaitiškos dainos gražios, bet jos jau išmoktos, t. y. neina iš prigimties. Dar jas dainuojant svarbu paprastumas, tada jos bus tikros, taip ,,išlįs“ visi jų gražumai. Tarkim, stovi žmogus tarpdury ir dainuoja, nes jam to reikia, tokiu būdu jis išreiškia savo jausmus.

L. B. Ypač, kai dainuoji sau, ne dėl žiūrovo.

Ar jūs tebekalbate tarmiškai, taip, kaip bendraudavote tėvų namuose?

A. B. Manau, kad taip. Gimiau Panevėžyje. Tėvas buvo kilęs iš Vabalninko (Biržų r.), o mama – iš Berčiūnų, netoli Panevėžio. Namie visad kalbėdavom tik tarmiškai, kaip žmonės sako, – paprastai. Bet būnant viešumoje, koncertuojant kartais lyg ir pritrūkdavo drąsos. Mums ir kitiems šio krašto žmonėms didelį poveikį darė Vladas Braziūnas, kilęs iš Pasvalio. Jo pasvalietiškos eilės ir proza (pavyzdžiui, knyga ,,Saula Svalio“) skatino saugoti ir gerbti savo aukštaitišką tapatybę, viešai kalbėti savo tėvų namų kalba. Gavome autoritetingą patvirtinimą, kad kalbėti tarmiškai nėra gėda. Buvo ir tokių, kurie sakydavo, kad nuvažiavęs į Vilnių neišsižiok tarmiškai, nes išjuoks.

L. B. Buvo ir yra žmonių, kurie myli savo kraštą ir tarmę, bet V. Braziūnas tai daro labai sąmoningai ir iš visos širdies. Tam būtina turėti stiprų stuburą.

Jūs vienas kitą paremiate, papildote, kartu ruošiate renginius ir projektus, esate tobula pora. Ar visada sutampa jūsų nuomonės, tarkim, apie tai, kaip atlikti dainas, muzikuoti, kas gyvenime yra svarbu?

A. B. Apie tai mūsų nuomonės sutapo nuo pažinties pradžios – kitaip nebūtume susituokę.

L. B. Buvome bendraminčiai ir draugai. Kai dalyvavome ,,Cb lia lia“ veikloje, sunku buvo atskirti, kur bendri, o kur asmeniniai interesai. Atsimenu, kaip ant Burvelių alkakalnio švęsdavome Rasas. Iš esmės didžiausias smagumas būdavo pats pasiruošimas šventei. Merginos pynė vainikėlius, žolynais puošė pastatytus vartus, vyrai savų darbų turėjo... Po to jau vykdavo tikra šventė. Matyt, niekada neužmiršiu, kaip mes, merginos,

Su dukra Rūta. Migonių k., Pasvalio r. 1991 m.

Šeimos moterys: Rūta ir Lina. 2013 m. A. Bartašiaus nuotrauka

nusipynėme vainikėlius, o Bartašius su kitais bernais, eidami pro šalį, pagriebė juos nuo galvų, o vėliau prieina ir sako: ,,Pabučiuok – atiduosiu!“ Galvojau: šitiek darbo įdėjau, ir še tau! Kitos gal ir bučiavo, gal joms ir atidavė, o aš – ne! Pasiėmei – ir turėk! O po metų su Albertu sukūrėme šeimą.

Matyt, nugriebtasis gėlių vainikėlis ir nulėmė...

Kas ten žino...

A. B. Toks žaidimas buvo... Po vedybų 1988 m. gyvenome Panevėžyje pas Linos mamą. Kad ir kokia gera uošvė būtų, vis tiek norėjosi asmeninės erdvės, galvojome, kaip išsikelti iš miesto, arčiau gamtos.

L. B. Gyventi kaime ar mieste, man tada nebuvo svarbu. Maniau, kad su savo žmogumi galiu gyventi bet kur – kaime, mieste, miške.

Taip prieš 33 metus apsigyvenote Migonių vienkiemyje?

L. B. 1989 m. gimė dukra Rūta, bet dar jos laukdami buvom tą vietą apžiūrėję. Tais metais važiavome į tarptautinį folkloro festivalį ,,Baltica“, vykusį Estijoje, o grįždami prisiminėm tą sodybą ir užsukom pasižiūrėti. Bet išsyk neradom, sustojom prie kito namo, o ten ir pečius buvo sugriautas, ir namas be pamato... Vis tiek pasirodė, kad neblogai. Vėliau nuvykom su parduodamos sodybos šeimininke, žiūrim, o ten namas su pamatu, su sodu, dešimt metų negyventas, bet daug geresnis nei pirmasis. Suderėjom ir nusipirkom gryčią vienkiemyje, už kurios kainą po kelių metų tik žieminius batus bebuvo galima nusipirkti.

Kol dukrytė pradėjo eiti į mokyklą, valdiškame darbe nedirbome ir gyvenome iš rankdarbių. Per žiemą visko prisidarydavome ir kovo pradžioje važiuodavome į Kaziuko mugę. Albertukas darė žalvarinius archeologinius papuošalus su baltiška simbolika, o aš kažką pasiūdavau... Tuo metu jau mezgiau pirštines ir kojines, bet parduoti jų dar neveždavau.

Albertai, kokie prisiminimai apie Kaziuko muges prieš trisdešimt metų?

A. B. Pirmasis mano Kaziukas buvo su ,,Cb lia lia“ draugais. Lyg pokštas – prisikepėm meduolių ir nuvažiavę į Kalvarijų turgų pardavėm viską iki trupinių. Užsidirbom kelionei, pabuvom Vilniuje ir labai tuo džiaugėmės. Paskui dar porą metų važiavom šiaip pavandravoti, o vėliau vežiau ir papuošalų (iki šiol sutinku moterų, nešiojančių mano dirbinius), bandžiau ir iš medžio drožti...

Kada pradėjote dirbti Valakėlių kultūros namuose?

L. B. Kurį laiką vadovavau folkloro būreliui Pasvalio ,,Svalios“ pagrindinėje mokykloje. Prisirinko vaikiukų, ir įkūrėm folkloro ansambliuką, pati pasiuvau jiems tautinius kostiumus, nes pagalvojau – kiek mes galim Pasvalyje dainuoti, reikia ir kitur išvažiuoti, kad vaikai pamatytų dainuojančius bendraamžius, pabūtų šventėse, kad kiltų noras tobulėti. Dalyvavome festivaliuose ,,Skamba skamba kankliai“, ,,Griežynė“, važiuodavome

į Akademijoje (Kėdainių r.) rengiamą Gegutės šventę.

Visą laiką norėjosi dirbti kultūros srityje, tad 2005 m. pradėjau dirbti Valakėlių kultūros namuose. Iš pradžių oficialiai dirbau viena, o Albertas visur, kur tik reikėdavo, man padėdavo. Po metų ir jį Valakėliuose įdarbino. Taip kartu jau septyniolika metų ir dirbame.

A. B. Blogas mūsų tandemas, nes iš esmės dirbame ir darbo, ir nedarbo metu. Nėra taip, kad uždarei kultūros įstaigos duris, ir darbas baigėsi. Grįždami iš darbo kalbam apie darbą, būdami namie vėl šnekam apie tai, ką dar reikia padaryti prieš renginį ar pan.

Kuo išsiskiria jūsų renginiai? Ar juos vertina vietinė bendruomenė?

Galim daug kalbėti apie tai, kaip čia esame nesuprasti, kaip niekam nieko nereikia, bet jau nuo pirmųjų darbo dienų darėme tai, kas ,,veža“ mus pačius. Ir kai surengiam įdomų renginį, dažniausiai žiūrovai netelpa salėje. Pavyzdžiui, surengėm romansų vakarą. Sukūrėme išskirtinę aplinką – staliukai, kuklios vaišės. Kitur renginys paprastai užtrunka pusantros valandos: atsėdi, pasižiūri ir viso gero. O mes sakom – palaukit, dar ne vakaras, pabūkit, kiek tik norit. Mes stengėmės daryti šiek tiek kitaip, nei įprasta.

L. B. Tokios mintys kilo po romansų koncerto Panevėžyje, ten buvome tik žiūrovai ir pastebėjom, kad romansai sujudino žmones, ypač jautriai dainuojami... Juos išgirdus, norisi šokti, pakalbėjom, kad tiktų ir vyno taurė. Tad Albertas sumeistravo stalus, aš pasiuvau staltieses, nupirkom taures, žvakides... Daug ką darėm iš savo lėšų, taip, kad ir mums, ir visiems susirinkusiems patiktų.

A. B. Iš kur tiek žmonių susirenka? Įdomi jų ,,geografija“: per pažįstamus sužino ir atvažiuoja iš įvairiausių vietų, tarkim, iš Šventosios, Klaipėdos, Vilniaus, Kauno, Rokiškio. O iš Valakėlių – tik keletas žmonių. O juk pirmiausia ir daugiausia skelbiame būtent čia, paskiau Pasvalyje, tik vėliau – dar plačiau internetu, nes bilietų kiekis atsisėsti prie staliukų būna ribotas. Juk jei vieni sėdės, kiti negalės už jų nugarų stovėti.

Vis dėlto daugiausia rengiate folkloro renginių?

Taip, ypač pastaraisiais metais. Turbūt todėl, kad patys gerai jį jaučiam.

Ar galite prisipažinti, kad folkloro Valakėlių bendruomenei jau per daug?

L. B. Prieš kurį laiką bendruomenė pasipriešino vasaros šventei, sakė: nereikia jokio folkloro, jokių jūsų liūlia liūlia... Jie norėtų šiuolaikinės jaunimo *popso* grupės, kuri ,,užvestų“, kad galėtų išgėrę pašokti. Tie žmonės folkloro, tokios muzikos, jau nesuvokia ir nepriima. Vadinamieji naujieji lietuviai.

A. B. Galvoju taip: mes – folkloro žmonės, mes darom tai, ką geriausiai išmanom ir sugebam. Kitas kaimas turi puikiai grojantį pučiamųjų orkestrą, skinantį įvairiausius apdovanojimus, bet ir ten žmonės šneka: na, jei ir vėl bus tas dūdų orkestras, tai neisiu į renginį... Tokia kultūrinė situacija. Toks mūsų likimas. Visiems neįtiksi.

L. B. Likimas lėmė įklimpti į Pasvalio molį. Visiškai dėl to nesigailiu, nes toks yra tikrasis mūsų gyvenimas. Mes kuriam renginius visiems žmonėms, ne kažkokiam elitui, ir kviečiam visus, kuriuos domina menas ir kultūra. Nesuprantame, kodėl kaime turėtų būti vien vadinamosios kiškučių šventės. Gali vykti įvairiausi renginiai ir dar daugiau jų būtų, jei sulauktų didesnio bendruomenės palaikymo. Sąlygas turime, projektus rašome... Kartais Valakėliuose vyksta aukščiausio (net tarptautinio!) lygio koncertai ir susitikimai. Juos mums padeda surengti platus draugų ir pažįstamų ratas, padeda ir dukra Rūta, anksčiau gyvenusi Vilniuje. Tarkim, ten koncertuoja prancūzų grupė, gal norit priimti? Aišku, kad norim! Visiems įdomu!

A. B. Arba, pavyzdžiui, amerikiečiai norėjo pasimokyti sutartinių: atvažiavo, pasimokė ir net surengė koncertą – puikus pasirodymas, jų pasižiūrėti prisirinko daug vietinių, juk ne kasdien tai pamatysi. Kaip atrodytų, jei svečiai atvažiuotų, o aš iš gryčios kojos nekelčiau?

Kartu vadovaujate sutartinių giedotojų ir tradicinio folkloro ansambliui ,,Lygė“. Ar šią grupę subūrėte todėl, kad jums labai svarbios archajiškosios sutartinės?

L. B. Man kuo toliau, tuo įdomesnės tos sutartinės. Labai gilūs patyrimai. Kai išėjom iš folkloro ansamblio ,,Pulkelis“, pajutom, kad mūsų gyvenime ilgai tuščios vietos negali būti. Svajojau suburti grupelę žmonių, su kuriais tiesiog galėtume giedoti. Didmiesčiuose tai nesudėtinga, o čia – sunkiau. Ėmiau kalbinti moteris iš Pasvalio ir į kitą pusę nuo jo. Valakėliuose tokių neradau, tiesa, viena buvo atėjusi, bet išėjo, gal jai pasirodė per sudėtinga, gal dar kažkas, nežinau... Iš pradžių mes dainavom senas tradicines dainas, pritardami kanklytėms, ne vien aukštaitiškas, dainavom ir

Pasvalio kultūros centro Valakėlių skyriaus folkloro ansamblio „Lygė“ sutartinių giedotojos festivalyje „Skamba skamba kankliai“. 2023 m. A. Bartašiaus nuotrauka

brolių Juškų užrašytas dainas, tai, kas man buvo gražu.... O kai ateina tinkamas laikas, dainuojam ir kalendorines dainas. Po truputį priėjom ir prie sutartinių. Nebuvo lengva, nes kai kurios moterys buvo visai nedainavusios.

Netoli Valakėlių išlikę tradicinių sutartinių giedojimo židiniai: Vabalninkas–Biržai, Kupiškis–Rokiškis ir kiti). Nedaug nutolęs Pasvalys jomis nepasižymi, gal aptikot kokių pėdsakų?

L. B. Daivos Vyčinienės parengtoje sutartinių pradžiamokslio knygoje ,,Kokių giedosim, kokių sutarysim?“ yra kolektyvinė sutartinė iš Daujėnų apylinkės ,,Karčiausko girnos“, bet tai daugiau pažaidimas. Apie Pasvalį sutartinės neišlikusios. Imamės giedoti tai, kas mums artimiausia. Daugiausia mokomės iš išleistų sutartinių rinkinių, kai ką dar atsimenu iš ,,Cb lia lia“ repertuaro. Su ,,Lyge“ dalyvaujame kasmetiniame sutartinių festivalyje ,,Sutarjėla“ – svarbu pamatyti kitus, pasimokyti, pabūti kartu su bendraminčiais. Jau dalyvavome ir festivalio ,,Skamba skamba kankliai“ vakare, skirtame būtent sutartinėms, – ,,Sutartinių take“.

Albertai, o koks paties vaidmuo ,,Lygėje“?

A. B. Esu kritikas. Ir vadovas, ir kritikas. Ausis. Jeigu nieko nesakau per repeticiją, tai dar nereiškia, kad po jos nebus reakcijos. Šiaip esu perdėm kritiškas, tai dažnai bijau išsižioti, kad ko nors iš jautresnių neišgąsdinčiau. Kartais, dėl įvairovės, kad neskambėtų vien kanklytės, pamuzikuoju. Prigroju su ryla, *manikarka*. Kad gražiau būtų.

Nuo kada, kodėl ir kaip kartu su dukra Rūta ir žentu žemaičiu Žygiu grojate ir dainuojate šeimos ansamblyje?

A. B. Patys būdami muzikantai, norėjome išmokyti groti ir dukrą. Paauglystėje ji nė iš tolo į tą pusę nežiūrėjo, spyriojosi. Palikom ją ramybėje, kol kartą pati priėjo ir pasakė: ,,Tėtuk, pamokyk.“

L. B. Parodė jai, kaip kanklėmis groti, pagrojo apie metus, dalyvavo ,,Tramtatulio“ konkurse ir tapo laureate. Kartais ji mums pasako: ,,Ar aš turėjau pasirinkimą?“ Atsimenu, kaip dingus elektrai, mes valandų valandas grojome...

A. B. Kartą keletą dienų buvo dingusi elektra, o žiemą sutemsta gal trečią valandą – eiti miegoti dar anksti, tai, atsimenu, sėdėjom prie žvakės visiškoje tamsoje ir taip įsigrojom... Be perstojo grojom šešias valandas, kažin, ar šiaip užsimanę, tiek išgrotume...

L. B. Tai buvo anksčiau, o dabar... Kai dukros vaikiukai paaugo, po truputį kartu pagrojam, be jokių progų, tiesiog sau. Ir žentas, buvęs *ratiliokas*, su armonika prisijungia. Man su šeima

Šeimyninis ansamblis – su dukra Rūta, žentu Žygimantu ir anūkais Uviu ir Ūku. Žiūrai. 2018 m.

groti – didžiausias malonumas, taip gera būti kartu. Kai reikia pasirodyti viešai, tai ir parepetuojam.

A. B. Kaip grojam? Yra vadinamasis garsusis instrumentų rinkinys – su armonika (dar smuikas, būgnelis, basedlė) ir tylesnis variantas – su dviem smuikais, basedle ir būgneliu arba kanklės, smuikas, basedlė, būgnelis. Arba ryla, kanklės, basedlė, dambrelis.

L. B. Dažniausiai grojam šokelius. Pavyzdžiui, tradicinius šokius ,,Lelinderį“, ,,Kryžioką“, ,,Krakoviaką“, visokius ,,Suktinius“. Tokius, kuriuos žmonės mokėtų pašokti. Dabar plintančių įmantrių šokių negrojam. Kartais mums sako, kiek galit groti vis tuos pačius? Kiek norim, tiek ir galim! Kur paprastai grojam? Būna koncertų, bet dažniau – *vakaruškose*, ten, kur pakviečia, kur žmonės nori pašokti tradicinius šokius. Aišku, grojame ir mūsų jau septynerius metų Valakėliuose organizuojamuose naktišokiuose Vasario 16-ąją.

Praėjusi folklorinę instrumentinę tėvų mokyklą ir išmokusi dainų jūsų dukra Rūta Vilniuje buvo folkloro ansamblio ,,Mindrė“ vadove.

L. B. Juk sakė, kad kito pasirinkimo neturėjo... Specialiai iš mūsų dainų ji niekada nesimokė, tik nuolat girdėdavo. Ją veždavomės į koncertus, renginius, festivalius. Yra minėjusi, kad kai pati ėmė dainuoti, atrodė, kad tekstas pats iš kažkur ateina, be pastangų. Visa tai jau užsifiksavę pasąmonėje. Tarsi koks stebuklas. Dabar ji su šeima gyvena netoli mūsų, prie Saločių, smagu, kad galime dažniau matytis ir kartu pamuzikuoti. Beje, ji tradiciniais ornamentais dekoruoja skrynias ir nedidelius kupariukus. Ir Albertas seniau panašiai puošdavo skrynias ir kuparus, kita vertus, jos braižas, spalvos kitokie ir jau atpažįstami.

A. B. Man patinka, kad Rūta turi subtilų to, ką daro, pajautimą ir savo nuomonę – jei panaudojo konkretų raštelį, neužginčysi, kad turi būti kitaip.

Kas pasodino, kodėl ir kaip išdygo ,,keistojo“ folkloro grupė ,,Vilko pupos“?

Jos iniciatorius – kaunietis muzikantas Gvidas Kovėra. Jis per Vėlines važiuodavo į Saločius lankyti savo giminaičių kapelių ir grįždamas užsukdavo pas mus. Pavakarodavo, pernakvodavo, padainuodavom, pagrodavom. Tada mums patiko ,,Keisto folkloro grupė“, kuriai vadovavo Andrius Morkūnas.

Todėl, kad jie neįprastai, kiek kitaip elgėsi su folkloru?

Todėl, kad, mano supratimu, jie išreiškė gilesnį folkloro supratimą. Jų kūryboje geriau pajutau

Valakėliuose koncertuoja grupė „Vilko pupos“. 2022 m.

folklorą dvasią, nei klausydama daugumos folkloro ansamblių. Net lygindama su pačiais geriausiais kolektyvais, jų folkloro interpretacijoje iki šiol įžvelgiu daugiau tikrumo.

Bet yra ir išėjimų už tradicijos rėmų, keistokų improvizacijų. Nepasakysi, kad neįdomių, bet...

Gal ten panašiai, kaip ir su Rūtos dekoravimais – yra kodas, bet už leistinų ribų neišeinama. Taip, jaučiam jų pastangas. Be abejo, apie kai kuriuos folkloro ansamblius galiu pasakyti tik geriausius žodžius. Pavyzdžiui, ,,Visi“ man buvo ir bus folklorinio sujudimo pradžių pradžia. Iš viso Lietuvoje yra apie keturi šimtai folkloro ansamblių, jie skirtingo pajėgumo. Gilų įspūdį man yra palikęs Antano Bernatonio vadovaujamas ansamblis ,,Kupolė“. O kaip instrumentinės muzikos mėgėjui, man yra tik vienas tradicinio smuikavimo autoritetas – tai Evaldas Vyčinas!

Grįžkim prie varčios. Tai su kuo valgomos ,,Vilko pupos“?

Gvidas yra grojęs ,,Keisto folkloro grupėje“, bet nuo jų kažkaip atsiskyrė. Per mūsų susitikimus jis ir pasiūlė burtis, sakė, kad norėtų prisidėti ir Vytautas Linkevičius su žmona. Ėmėme rinktis, po truputį bandėme groti ir dainuoti, dar vieni kitų gerai nepažinojom, tad praėjo laiko, kol įsivažiavome, susigrojome. Dabar dažniausiai renkamės Valakėliuose ir pragrojam visą dieną – repeticijos vyksta mažiausiai šešias valandas. Jos yra grįstos mūsų visų eksperimentavimais – atsimenam kokią dainą ar melodiją ir bandom savaip jas perteikti. Žiūrim, ar prilips. Būna graži daina, bet mums neprilimpa, tada atidedam. Apie visa tai atvirai kalbamės, korektiškai ginčijamės. Viešuose pasirodymuose grojam tai, kas mums priimtina. Meno vadovo neturime, visi esame lygūs, kita vertus, pripažįstame, kad grupės iniciatorius, projektų rašytojas ir ,,varikliukas“ yra Gvidas. Esam išleidę kompaktines plokšteles ,,Vilko pupos“, „Žolynai“, su Petru Vyšniausku – ,,Žalios gražios“.

L. B. Man labiausiai patinka su ,,Vilko pupų“ moterimis giedoti sutartines, labai tuo džiaugiuosi. Ir dainų gražių pridainuojam. Darom taip, kaip mums gražu.

Albertai, esi visų galų meistras, darai papuošalus, esi medžio drožėjas, stalius, kelių rūšių muzikos instrumentų darytojas. Kas teikia didžiausią vidinį pasitenkinimą?

A. B. Buvo kelios meistravimo bangos. Kai dainavom ,,Cb lia lia“, norėjau, kad merginos gražiai pasipuoštų. Tais laikais negalvojome apie uždarbį,

Alberto Bartašiaus padirbdinti instrumentai. 2020 m. Nuotrauka – autoriaus

dariau žalvarinius papuošalus ir dovanodavau merginoms. Kaip sakiau, vėliau ir į Kaziuką jų nusiveždavau. Paskui palinkau prie medžio darbų. Esu padaręs ir didelių skulptūrų, jos atsirado tarsi iš niekur,– susigalvoji ir padarai.

Daryti muzikos instrumentus – muzikanto poreikis ar gyvenimo iššūkis?

Pirmąsias kankles pasidariau po to, kai Rumšiškėse su ,,Cb lia lia“ ir Vytauto Musteikio draugais istorikais šventėm Kalėdas. Ten pamačiau kaimo meistro padarytas kankles. Spontaniškai sprindžiais pasimatavau, o grįžęs namo rūsyje ant grindų radau kaip tik tinkamo storio lentą. Apsitašiau ir pasidariau. Tokios buvo pasisekusios, taip gražiai skambėjo. Kai pamačiau, kaip grojama dambreliu, ėmiau klausinėti, kaip jis padarytas. Oi, sakė, tu nepasidarysi, tam reikia švediško plieno. Apžiūrėjau, padariau vieną – nieko gero. Tik po kokio dešimto bandymo ėmė ryškėti dambrelio garsas. Tiesa, pirmaisiais tik pats grojau, taip ir išmokau. Vėliau ir kiti ėmė prašinėti, kad padaryčiau. Vienu metu net šimtais jų pridarydavau. Esu koncertavęs ir įrašinėjęs kompaktinę plokštelę su žinomu dambrelininku Egidijumi Daruliu, su kuriuo per dambrelius Taujėnų dvare ir susipažinome. Jau kokius šešerius metus mes su Lina Valakėliuose rengiame vienintelį Lietuvos dambrelininkų festivalį ,,Bandūrėlis“. Dėl skudučių, nendrinės birbynės – seniau kiekvienas nusmuktakelnis vaikas juos mokėdavo pasidaryti, o dabar jau esą reikia meistro... O ryla seniau buvo valkatų – klajojančių muzikantų – instrumentas. Ir klausi savęs – jei jie klajodami sugebėdavo pasidaryti, tai kaip aš nepadarysiu?

O tradicinį būgną sunku pasidaryti? Ar geriausia tam tinka šuns oda?

Nesunku, bet nemalonu. Dėl odos paruošimo. Kad galėčiau tai pasakyti, turėjau išbandyti visą darbų eigą. Esu ir šuns odą lupęs, ir savaitę jo *skūrą* po mėšlo krūva laikęs. Tam, kad ją paruoščiau senoviniu būdu, kad pats išbandyčiau visą procesą. Ekspedicijose esame daug istorijų apie tai prisiklausę, bet... išbandžiau, viskas paaiškėjo, bet yra ir kitų būdų paruošti odą. Tarkim, galima neapdorotą odą užmerkti į kalkes. Šiaip būgnams tinka ne tik šuns, bet ir ožkos ar kitos odos. Apie tai turiu savo teoriją. Manau, kad šuns odas būgnams daryti naudodavo todėl, kad jų seniau nesupirkdavo. O ožio odos vengdavo, nes ji smirdėdavo. Va ir paaiškinimas. Kas tau duos tempt ant būgno teliuko odą? Kupron gausi! Juk teliuko *skūra* – pinigai arba batai, arba dar kas nors...

Abu esate sertifikuoti tautodailės meistrai. Lina, Jūsų „arkliukas“ – tradicinių pasvalietiškų pirštinių (taip pat ir kojinių) mezgimas.

L. B. Mezgimas jau yra tapęs ne tik įpročiu, bet ir nusiraminimo būdu. Net skanu ratuką apnerti... Kuo smulkiau, tuo įdomiau. Man seniai patiko pasvalietiški rašteliai, o kai atvažiavome gyventi į Migonių vienkiemį, pastebėjau, kad šio krašto žmonės žiemą vaikšto su labai gražiomis pirštinėmis. O tas jų gražumas – dėl raštų. Domėjausi ir sužinojau, kad kuo smulkesnis raštelis, tuo jis senesnės kilmės. Nuvažiuodavom pas žmones į namus, paprašydavau leidimo jų pirštines nusifotografuoti. Taip ėmiau rinkti pirštines ir jų raštus: turiu jau apie keturis šimtus pirštinių raštų variantų. Vėliau pasidariau jų schemas. Taip pat įrašėme nemažai etnografinių pasakojimų apie mezgimą, verpalus, jų dažymą, pirštines ir jų raštus. Seniau Pasvalio turgelyje dar būdavo galima nusipirkti senovinių pirštinių smulkiais raštais. Kai sužinojo, kad domiuosi, babytės man jų ir pačios atnešdavo, pirkdavau iš jų. Seniausioms mano įsigytoms pirštinėms – apie aštuoniasdešimt metų. Jos iš plonai suverptų siūlų ir dailiai sumegztos. Kuo siūlai plonesni, tuo tankiau pirštinės susimezga, todėl jos būna labai šiltos, stiprios, patvarios ir gražios. Šiltu vandeniu švelniai išplovus jos dar šiek tiek pasivelia, pasidaro kaip *vailokiuks,* ypač kojinėms tai tinka. Suteikia šiltumo ir tvirtumo. Gerai sumegztos pirštinės ilgai išsilaiko, jei kandys neužpuola. Dabar moterys dažnai mezga iš storų siūlų, bet tokias pirštines galima pirštu pradurti. Jos retos ir nešiltos.

Savo vienkiemyje Migonyse turite avių ir ožkų bandą, bet, regis, jų vilnų siūlams nenaudojate?

Kai įsigijome avyčių, galvojome, kad jas kirpsime ir verpsime siūlų, bet tam reikia rimtai atsidėti, o man labiau patinka megzti. Siūlų paruošimas – ilgas darbas: vilnas reikia nukirpti, iškaršti, iššukuoti, nudažyti, suverpti...

Linos Bartašienės rankdarbiai – tradicinės Pasvalio krašto pirštinės. 2017 m. A. Bartašiaus nuotrauka

A. B. Iš pradžių kirpom avis, turėjom *pasigatavoję* ir vilnų, bandėm aiškintis su karšykla, bet tektų įsisukti į ilgus procesus.

Kokie būdingiausi pasvalietiškų pirštinių raštai ar ornamentai?

L. B. Kuo senesnės pirštinės, tuo dažniau pasitaiko smulkesnių dobiliukų, varnelių, įvairių gėlyčių. Jos būna taip sudėliotos, kad simetriškai atsikartotų. Kuo vėlesnės pirštinės, tuo jų raštai panašesni į audimo motyvus – dominuoja ryškesnės tulpės. Matyt, seniau, dažant siūlus, būdavo sunkiau išgauti ryškesnes spalvas, jos buvo žemiškos, dominavo tamsios spalvos. Vyriškoms pirštinėms ypač mėgti žalios ir juodos, mėlynos ir juodos spalvų deriniai. Pasvalio apylinkėse mėgtos ir *dubultos* (dvigubos) pirštinės. Jose viena pirštinė būna įmauta į kitą – vidinė paprastai mezgama iš prastesnių siūlų, sakoma, kad iš vilnų nuo avelės papilvės. Jos dažniausiai juodos, tik riešo *kutelis* (kiti gražūs pavadinimai *pakutėla*, *riešelis)* būna šiek tiek ryškesnis ir su kokia gėlyte ar ornamentu. Kartais vidinėje jų pusėje būna įmegzta ir paslaptis – koks nors *neznaimus* raštelis. Dažnai koks nors asmeninis akcentas ar tai, kas mezgėjai (ar mezgėjui – jų irgi seniau netrūkdavo) būdavo gražu.

Kuo pasvalietiškos pirštinės skiriasi nuo latviškų?

Nuo čia Latvija netoli, ir man kartais įdomu, kas nuo ko nusižiūrėjo pirštinių spalvas ir raštus. Manau, kad mūsiškės seniau buvo ne prastesnės nei latvių. Jų raštai dažnai persimaino, kartojasi, kyla vienas iš kito, kai kurių jų atgarsių galima pastebėti net ir estų bei suomių pirštinėse. Pasvalietiškų ir latvių, gyvenančių netoli sienos, pirštinių spalvinė gama linkusi į tamsesnius atspalvius, bet gana panaši. Pildant anketas užrašyta pasakojimų, kad pasvaliečiai į Skaistkalnės turgų veždavo parduoti siūlus, su latviais keisdavosi spalvotais siūlais ar dažyta vilna, nusižiūrėdavo gražesnius raštus, kai kuriuos net pasipaišydavo ar sugrįžę išmegzdavo iš atminties. Manau, kad ir pas mus būta įvairesnių raštų, bet kai kurie neišliko, nes mūsų kultūros įstaigos tam neskyrė reikiamo dėmesio. Ir dabar neskiria.

Kuo skiriasi vyrų ir moterų pirštinės?

Moterų pirštinės puošnesnės, įvairesnės: jose gali būti ir trys, ir keturios spalvos, o vyrų pirštinėse dažniausiai tik dvi, ir tos – tamsios. Ypač dažnos juoda ir žalia.

Dar viena iš firminių jūsų Valakėliuose rengiamų švenčių – Pyraginės.

Pyraginės – tradicinio folkloro ir kulinarinio paveldo šventė. Kviečiame geriausius Lietuvos folkloro ansamblius arba tradicinius muzikantus, būna svečių ir iš užsienio. Pyraginėmis pavadinome ne todėl, kad per šventę valgom vien pyragus, o todėl, kad tai gražus, patraukiantis pavadinimas. Valakėliai – ūkininkų kraštas, tad sumanėm rudenį, kai nuimamas derlius, surengti tradicinio maisto šventę visai šeimai (seniau pavasarį rengdavom vaikų Velykėles). Galvojom, kaip padaryti, kad vietiniai žmonės susirinktų pagerbti užaugintų gėrybių. Už atsineštus senovinius valgius, su rėmėjų palaikymu, įsteigėme vertingus prizus (pavyzdžiui, virtuvinis kombainas), nes šio renginio forma – konkursas. Ėmėme kalbinti vietinius žmones, ir ,,pagavom“ juos per skrandį, tad tai yra šventė, į kurią jų susirenka daugiausiai. Žmonės arba perka bilietus, arba atsineša kulinarinio paveldo valgių – skanaujami sūriai, *virtieniai*, kraujiniai vėdarai, alus ir daug kas kita. Daugiausia žmonių ateina su ,,pyragais“. Visi žino, kad bus dar ir apdovanoti. Mūsų idėja buvo ta, kad žmonės maistą gamintųsi namie ir į tą procesą įtrauktų šeimos narius. O su tradiciniu maistu labai gerai dera ir tradicinis folkloras, tada natūraliai išeina lyg ,,sviestas sviestuotas“.

Kitas jau garsus ir net Prezidentūros apdovanotas jūsų renginys – Vasario 16-osios naktišokiai. Kaip gimė ši idėja ir kaip viskas vyksta?

Kai turėjome vaikų folkloro ansamblį, vis galvodavome, kaip Valakėliuose surengti naktišokius. Kartu su dukra brandinome šią idėją. Vieną žiemą buvome nuvažiavę gana toli į Latviją, į Gykšius. Per internetą sužinojome, kad ten organizuojami įspūdingi naktišokiai, ten pabuvę ir ,,užsivedėm“. Dukra pasiūlė – darom Vasario 16-ąją! Kaip tarėm, taip ir padarėm!

A. B. Norėjome, kad tai būtų gyva ir tikra šventė. Didžiausias džiaugsmas, kad ji išėjo natūrali, nepritempta, gyvybinga, be išmoktų eilėraščių, be pompastiško patriotizmo demonstravimo. Svarbiausias mūsų uždavinys – surinkti keletą muzikantų grupių, kad, ypač paryčiais, šokių maratonas neužstrigtų. Naktišokiuose groja ir mūsų šeimos ansamblis, atsimenu, dukra yra grojusi su kūdikio nešyklėje miegančiu sūnumi, kuris buvo gimęs gruodžio mėnesį. Dažniausiai būnu stebėtojas-prižiūrėtojas, bet per šią tikrą šventę išties būna *žiauriai* gražu. Tiek daug jaunų šokančiųjų porų, ir visi būna taip pozityviai nusiteikę, kad net pavydu tokios jų jaunystės! Dvyliktą valandą šokiai sustabdomi, visi sustojam ir, apimti

Sidabrinės vestuvės. 2013 m. Nuotraukos iš L. ir A. Bartašių archyvo

visuotinio jaudulio, sugiedam „Tautišką giesmę“. Ir pirmieji Lietuvoje imame švęsti Lietuvos nepriklausomybę, nes šokiai tęsiasi iki ryto, kol šoka bent kelios poros. Būna pilna salė: atvažiuoja apie keturis šimtus žmonių iš Lietuvos ir užsienio (vienais metais buvo net iš 8 šalių). Daugiausia svečių būna iš Latvijos, atvyksta jų šokių klubas iš Rygos, groja folkloro grupė ,,Dandari“. Sužino vieni iš kitų, ir kažkoks Valakėlių kaimas tampa Lietuvos (ir ne tik) ,,bamba“.

Albertai, dar tark kelis žodžius apie pomėgį žvejoti ir fotografuoti.

A. B. Dabar beveik nebežvejoju, bet kai pasitaiko proga – tai didžiulis džiaugsmas. Iš vaikystės atsimenu, kaip tėvas mus su broliu nuveždavo prie ežero ir savaitę palikdavo ten gyventi (priestatėlyje su gultais prie tokios daržinės). Ten patys gaminomės maistą ir nuo ryto iki vakaro žvejodavome. O fotografuoju nuo vaikystės, nuo mokyklos laikų. Mėgstu fotografuoti ,,kosminius“ vaizdus, dangų. Dažnai fotografuoju naktį. Įdomu, kad paprasta akimi dangų, pavyzdžiui, šiaurės pašvaistę, mes matome neryškiai, bet ilga fotoaparato ekspozicija „surenka“ visą šviesą. Dažnai žmonės klausia: kaip taip išėjo, ar pats pridėjai tų žvaigždžių? Nepridėjau, bet jų pačių paklausiu, ar kada žiemą, trečią valandą nakties, spaudžiant 29 laipsnių šalčiui, pabandėt ką nors nufotografuoti. Kartais nesimiega, ir rezultatas daug ką atperka.

STUCK IN VALAKĖLIAI CLAY

Interview with Lina and Albertas Bartašius – singers and musicians, certified folk masters, heads of folk ensembles, staff of the Valakėliai (Pasvalys district) cultural centre. These talented people, having left the city, settled in a small homestead, and organise festivals and concerts in a small town in Eastern Lithuania, to which participants and spectators come not only from different parts of Lithuania, neighbouring Latvia, but also from other countries. For example, Valakėliai hosts the only *dambrelis*-players festival, "*Bandūrėlis,*" in Lithuania. Hundreds of people gather there on Lithuanian Independence Day – February 16th – and dance traditional dances through the night. Local people are also happy to participate in celebrations of traditional culinary heritage, etc. Lina is a singer, she performs *sutartinės*, is famous for her traditional knitted gloves, and has about four hundred glove patterns, she organises exhibitions of her works. Albertas is a multi-instrumentalist and master of musical instruments (he makes *kanklės*, drums, *dambrelis*, plays his own handmade *ryla*), creates brass jewellery, and is a fine nature photographer. Along with her parents, their daughter Rūta also plays music and is devoted to traditional crafts.

ZITAI KELMICKAITEI (1951 10 19–2023 05 27) ATMINTI

Su „Ratilio“ Šveicarijoje. 1988 m.

SUJUNGTI MEDŽIŲ VIRŠŪNES

Sutramdyti veržlųjį Zitos gyvastingumą pajėgė tiktai staigus ligos išpuolis. Medikai visomis išgalėmis bandė ją sugrąžinti į gyvenimą, bet nepavyko, negalėjo pavykti. Išsipildė pranašiškas Zitos planas, kurį ji dėstė per vieną pokalbį – kad pailsės tik po mirties. Zita krito kovos lauke, kuris vadinasi „Radijas ir televizija“, kuris vadinasi „Toks gyvenimas“.

Atrodytų, kad tokio būdo ir tokio kūrybinio temperamento žmogaus išėjimą iš šio pasaulio turėtų lydėti kalnų sniego lavinos ar akmenų griūtys. Zitos mirtis tokių gamtos proveržių nesukėlė, tačiau ir be jų aišku, kad Išėjusioji buvo „gamtos reiškinys“. Visi bendravusieji ar bendradarbiavusieji su ja vienodai suprato, kad gamtos reiškinius kritikuoti ar koreguoti yra neperspektyvu, tai stačiai beviltiškas užsiėmimas. Juolab kad muzikologė, folklorininkė, radijo ir televizijos laidų vedėja Zita Kelmickaitė buvo ne tik „gamtos“, bet ir kultūros reiškinys, įsirašantis į gilųjį ir platųjį visa apimančio reiškinio, vadintino Atgimimu, ir jo dalies, šiandien vadinamos Sąjūdžiu, kontekstą.

Zitą laikyčiau Atgimimo dukra, Atgimimo pašauktąja, nors vargu ar ji pati tokia save laikė. Jos, kaip Atgimimo žmogaus, tapsmą siečiau pirmiausia su Vilniaus universiteto folkloro ansamblio „Ratilio“ fenomenu, su šio ansamblio ištakomis, su tuo, kas vyko tarp Vilniaus universiteto sienų, pradedant 1967 m. Tada Kolonų salėje įsisteigė Indijos bičiulių draugija, surengusi pirmąsias Rasos šventes Kernavėje, o 1968-aisiais – 100-ąsias Vydūno gimimo metines, per kurių minėjimą, kovo 22 d., toje pačioje Kolonų salėje pirmosios Rasos šventės dalyvė Veronika Povilionienė kartu su Maryte Razmukaite, kurią prisimenu nuo kitų Rasos švenčių, ir Audrone Jakuliene padainavo sutartinių. Nuo to koncerto ir Aldonos Ragevičienės iniciatyvos galima atsekti dabartinio „Ratilio“ siužetą. Buvau tų įvykių dalyvis ir liudininkas. „Ratilio“ ištakas aprašė 2018 m. išėjusi knyga „Nuostabus laikas. Penki „Ratilio“ dešimtmečiai“. Knygą rengė šio ansamblio dalyviai Ainė Ramonaitė ir Paulius Narušis, Ainė – dar ir solidžių knygų apie tautinį etnokultūrinį judėjimą ir Sąjūdžio ištakas rengėja, straipsnių autorė ir redaktorė. Knyga apie „Ratilio“ yra šio ansamblio metraštis, o anksčiau pasirodžiusias knygas apie Sąjūdžio ištakas galima laikyti svarbiu „Ratilio“ genezės kontekstu.

1976 m. atėjusi vadovauti Vilniaus universiteto ansambliui (nuo 1979 m. – „Ratilio“),

Z. Kelmickaitė įsitraukė ir į 7-ajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje prasidėjusį tautinį, etnokultūrinį judėjimą, arba kultūrinį pasipriešinimą sovietinei okupacijai ir rusifikacijai. Trys Zitos vadovavimo ansambliui dešimtmečiai (iki 2007) sutapo su visai Lietuvai lemtingais įvykiais: Sąjūdžio susikūrimu, Kovo 11-osios Nepriklausomybės paskelbimu, Sausio 13-osios pilietine gynyba. Su šiais įvykiais buvo lemta sutapti jaunatviškiausiam ir veržliausiam „Ratilio“ laikotarpiui, ir tai buvo „Zitos laikotarpis“. 1988 m. vasarą „Ratilio“ į festivalį „Baltica“ Latvijoje atvyko su Latvijos tautine vėliava. Kai netrukus po to lankiausi Jelgavoje, visos bufetininkės vaišino lietuvius nemokamai, atsidėkodamos už tai, kad „lietuviai latviams atnešė Latvijos vėliavą“. Tų pačių metų rugpjūtį ratiliečiai į Ženevos miesto šventę vežėsi trispalvę, įvyniotą į ansamblietės Lionginos nuometą. Vėliava buvo iškelta per šventinę eiseną, ir atrodo, kad tai buvo pirmas kartas, kai lietuviška trispalvė suplevėsavo Vakarų Europoje dar prieš subyrant Sovietų Sąjungai. Įvykį filmavo šveicarų televizija, o sovietų ambasadai teko susitaikyti su tokiu lietuvių folklorininkų akibrokštu.

Visa tai vyko „prie Zitos“, kai lietuvių autentiškas folkloras pramušė geležinę uždangą, ir „Ratilio“ išvykos į Vakarus tapo nuolatinėmis. Iš jų gal įsimintiniausia daugiau nei mėnesį trukusi kelionė po JAV lietuvių gyvenamus miestus – tikras, visas kliūtis nušlavęs lietuviško folkloro viesulas.

Vis dėlto pirmuoju Zitos Kelmickaitės autoriteto ir jaunatviškos dainos įsitvirtinimo ženklu tektų laikyti 1983 m. „Ratilio“ 15-mečiui skirtą premjerinį programos „Atajoja svoteliai“ parodymą Vilniaus Jaunimo teatre. Nepamirškim, kad tai buvo slogūs „brandaus socializmo“ metai, ir tai, ką anuomet patyrė naujai suremontuotas teatras, daugiau niekad nepasikartojo ir vargu ar kada pasikartos. Kažką panašaus galima buvo pamatyti nebent per garsųjį jedinstvininkų veržimąsi į Seimą. 1983-ųjų žiemą žiūrovai, ratiliečių artimieji ir visi, kas tik buvo išgirdę apie koncertą, į teatrą veržėsi tokia nesustabdoma banga, kad teatro durys buvo išlaužtos tikrąja to žodžio prasme, kai buvo bandyta jas uždaryti. Kaip drobė išbalęs ką tik paskirtas naujasis teatro direktorius blaškėsi po teatro fojė ir nevalingai kartojo niekad į teatrą nebeįsileisiąs folkloro ansamblių: „Daugiau – tik per mano lavoną, tik per mano lavoną!“ Koncertui reikalingą vienos ansamblietės mamos iškeptą karvojų bandė perduoti per rankas, nes pyragą atvežusioji buvo praradusi viltį patekti į vidų. Besiveržiančios masės stumiamas kultūros viceministras Dainius Trinkūnas apstulbęs žiūrėjo, kas liko iš jo neštos gėlių puokštės. Šiaip taip laimingai į vidų patekęs LKP CK Kultūros skyriaus vedėjas Sigizmundas Šimkus šluostėsi prakaitą, atsisėdęs ant savo palto, kurį buvo pasidėjęs ant salės kampe pastatytos šiukšlių urnos, nes nebebuvo nei laisvų kėdžių, nei vietų rūbinėje.

Zita minėtoje knygoje bandė papasakoti apie tą „atsitikimą“, deja, realų vaizdą perteikti galėtų nebent filmas. Šį kartą tektų pasakyti, kad tikėtinų pasekmių „Ratilio“ ir jo vadovė stebuklingai išvengė: nenorėta kelti skandalo.

Su Zita susipažinau tais pačiais 1976-aisiais. Labai artimai bendravome su buvusia ansamblio vadove Laima Burkšaitiene, bet įkalbėti, kad ji nepaliktų ansamblio, nepavyko. Nebuvau ansamblio dalyvis, bet jame dainavo žmona Liongina, ir visi ansambliečiai buvo tapę savais žmonėmis. Ieškojom kandidatų į ansamblio vadovus, kažkas paminėjo Kelmickaitės pavardę, bet paaiškėjo, kad ji jau esanti paskirta į Klaipėdą ir privalo ten atidirbti trejus metus. Ėjau pas Salomoną Sverdiolą, tuometį Liaudies meno rūmų vadovą, ir prašiau, kad jis pakalbintų į Klaipėdą išsiųstą buvusį kultūros viceministrą Vytautą Jakelaitį. Iš to pokalbio prisimenu, kaip mano pašnekovas paklausė, ar aš žinąs, kaip „valdžios“ žiūri į „visas etnografijas“, bet galų gale sutarėme, kad V. Jakelaičiui skambinsim abu. Netrukus išgirdau, kad Zita jau dirbanti „Literatūroje ir mene“, beliko jai paskambinti, o kas buvo toliau, ji pasakoja savo atsiminimuose knygoje „Nuostabus laikas“... Iki šiol nežinau, ar mano pastangos buvo reikalingos, ar viskas vyko tarsi savaime. Atsimenu, kaip tada pirmą kartą pamačiau žvitrią, akiniuotą mergaičiukę zuikiniais kailinėliais, ir net įsivaizduoti nebuvo įmanoma būsimosios Zitos Kelmickaitės.

Tada buvo 1976-ieji, aštuoneri metai po užgniaužto Prahos pavasario, septyneri – nuo Rasos šventimo stabdymo ir Vilniaus kraštotyrininkų Ramuvos uždraudimo, ketveri – nuo Romo Kalantos susideginimo. Autentiško folkloro ansamblių kūrimas buvo viena iš žūtbūtinių pastangų išsaugoti lietuvybę Lietuvoje, tikint jos ateitimi ir laukiant stebuklo, koks būtų, tarkim, medžių viršūnių susijungimas ar ypatingų, medžių viršūnes sujungiančių galių atsiradimas. Dainavimas ir buvo vienas iš būdų prisišaukti tas galias, sujungiančias medžių viršūnes ir kuriančias lietuviškąjį pasaulį.

Nepamenu, kad Zita būtų kada kalbėjusi apie savo kūrybinę programą, visa jos veikla rėmėsi estetine nuojauta, autentiškumo siekimu, ir tai, kas lieka jai išėjus, galima drąsiai vadinti „Zitos palikimu, Zitos paveldu“. Kaip minėjau, ansamblį ji perėmė iš L. Burkšaitienės, palikusios savitą, atpažįstamą jo dainavimo stilių ir jautrius ansambliečių tarpusavio santykius. Z. Kelmickaitė to nesugriovė, bet jos temperamentas ir gyvenimo

ritmas buvo kitoks, kitokie buvo ir užmojai. Iš knygoje „Nuostabus laikas“ paskelbtų tekstų galima atsekti, kad buvusieji ratiliečiai – „Zitos gvardija“ – yra įkūrę apie trisdešimt folkloro ansamblių, pasklidusių visoje Lietuvoje. Dabartinę „Ratilio“ vadovę Mildą Ričkutę tęsti darbus taip pat pakvietė Zita.

Darbas Lietuvos radijuje ir televizijoje Z. Kelmickaitę tarytum atskyrė nuo tiesioginės folklorinės veiklos ir folkloro renginių. Atrodo, ji nebebuvo kviečiama bendradarbiauti tuose projektuose, ir nesunku suprasti, kodėl. Zita dėl to skaudžiai pergyveno, bet nebandė suprasti akivaizdžių priežasčių. Buvo baugu matyti, kiek energijos reikalavo dvi savaitinės autorinės laidos: „Toks gyvenimas su Zita Kelmickaite“ – radijuje ir „Ryto suktinis“ – televizijoje. Sakydavau jai, kad gyvena lyg „voverė rate“. Kita vertus, Zitos laidose buvo pristatyta daugybė žmonių, kuriuos galima vadinti mūsų gyvenimo druska, Lietuvos pagrindų saugotojais. Tas laidas vadinčiau antrąja Zitos paveldo, Zitos programos dalimi.

Ta programa, „Ratilio“ dvasios proveržis ir gyvybingosios tautos galios, sujungiančios medžių viršūnes, atsivėrė per Zitos Kelmickaitės laidotuves, dainas ir giesmes, skambėjusias universiteto Šv. Jonų bažnyčioje, ratelį „Vaikščiuoj puova po dvarą...“ M. K. Sarbievijaus kieme, per Skuodo patriūbočių giedamus Žemaičių Kalvarijos kalnus. Dainavo, giedojo ir ėjo ratelį kelių kartų ratiliečiai, ir vargu ar Zita būtų kitaip režisavusi savo pačios laidotuves.

Antanas GUDELIS

ZITA KELMICKAITĖ IR „RATILIO“

Darbai iš rankų krenta, mintys pakampiais laksto, graudulys širdį graužia. Beveik dvidešimt metų netoli būta, pasaulis matuotas Zitos žvilgsniu. Taip rašiau sužinojusi liūdną naujieną.

Daug žmonių apgiedojo ir apdainavo Zitos išėjimą, didžioji dalis – „Ratilio“ ansamblio dalyviai, buvę ir esami. Zita ir „Ratilio“ ansamblis, kuriam ji vadovavo nuo 1976-ųjų iki 2007-ųjų, – tai nedalomas vienis tiems, kam teko tuomet būti ansamblio dalyviais. Kokie gi buvo tie laikai?

VU etnografinio ansamblio įkūrėja – Aldona Ragevičienė (1968 m.), nuo 1973 m. jo vadove buvo Laima Burkšaitienė. Zita vadovauti Vilniaus universiteto folkloriniam (tada dar vadinosi etnografiniu, mat terminai buvo nenusistovėję) ansambliui pradėjo 1976 m. rudenį. Jauna mergaičiukė, tik keleriais metais vyresnė už jo dalyvius. Tuo metu folkloro judėjimas dar nebuvo įsismarkavęs. Klestėjo P. Mataičio folkloro teatras (tuo metu – Liaudies buities muziejaus Liaudies muzikos teatro trupė), Kupiškio etnografinis liaudies teatras žavėjo Lietuvą „Kupiškėnų vestuvėmis“, jau dainavo „Sadauja“, gal dar koks ansamblis. Po truputį įsisiūbuojantis folklorinis judėjimas buvo priešprieša bukinančiai ideologijai, raudonspalvei „tarybinei liaudžiai“. Per radiją transliuodavo harmonizuotas ar literatūrinės kilmės dainas, o didžiausia tautiškumo apraiška prasidėdavo ir baigdavosi „Ant kalno mūrais“ (kurios lietuviškumas labai abejotinas).

Tad tokiu metu pradėjusi vadovauti ansambliui, Zita turėjo ieškoti savito kelio ir sugalvoti, kaip folklorą perkelti į sceną. Nes ansamblio paskirtis ne vien mokytis dainų, patiems dainuoti ir džiaugtis, bet ir pristatyti jas žiūrovui. Nors iš pradžių dar pasitaikydavo „scenos vaizdelių“ su dainuojamaisiais intarpais, vėliau buvo pereita prie kokybiško dainų atlikimo, nes, pasirodo, žiūrovai jau buvo išprusę ir pasirengę klausyti. Tiesa, Zita visada stengdavosi mus „išdėlioti“ scenoje: visi žinojome savo stovėjimo vietą, būdavome „sukomponuoti“, kad gražiai atrodytume.

Iš kur dainos? Iš Lietuvos muzikos ir teatro akademijos (tada – Lietuvos valstybinės konservatorijos) fondų, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto (tada – Lietuvių kalbos ir literatūros instituto) rinkinių. O koks smagumas būdavo ekspedicijos! Kiek dainų, kiek šokių užrašyta! Joms buvo kruopščiai ruošiamasi, Zita duodavo dainų, užrašytų tuose kraštuose, sąrašus, reikėjo ieškoti naujų dainų, tekstų ar melodijų variantų. Koks smagumas būdavo jų mokytis, prisimenant pateikėjus, pagal užrašus atkurti šokius. Zitos vadovavimo metais buvo parengta apie 10 programų, išleistos dvi plokštelės, garsajuostės, surengta begalė koncertų, kai kada net po tris per savaitę... Paskutiniais praėjusio amžiaus dešimtmečiais nebereikėjo aiškinti, kas tas „Ratilio“ – legendomis garsėjo programa „Atajoja svoteliai“ (1983 m.), kai į premjerą Jaunimo teatre per žmonių minią negalėjo patekti kultūros ministras, net durys išlūžo nuo žiūrovų srauto. O nuo 1984-ųjų prasidėjo kelionės į užsienį: nuo Bulgarijos ir Lenkijos iki JAV. Augo, didėjo ansamblis.

Kiekvienais metais vykdavo naujų narių priėmimas: reikėdavo padainuoti liaudies dainą arba pakalbėti tarmiškai. Visais laikais trūkdavo vyrukų. Tad man tekdavo gerokai su jais padirbėti mokant dainų. Dirbo ir instrumentinės grupės vadovai, ir sutartinių mokytojai. Ansamblis jau buvo didelis – ne į kiekvieną sceną tilpdavo. Tad dalyviai buvo suskirstyti pagal Lietuvos regionus ir specializavosi atlikti to regiono dainas. Visus koncertus Zita

„Ratilio“ su vadove Zita Kelmickaite Vilniaus universitete, prie Petro Repšio freskos „Metų laikai“. 1986 m.
Klaudijaus Driskio nuotrauka

stebėdavo iš salės, retai kada būdavo patenkinta, gal žodžiais ir neišsakydavo, bet iš mimikos būdavo aišku, kad buvo galima geriau. Tik vieną kartą, koncertuojant Klaipėdos filharmonijoje, už kulisų žiūrėjo televizorių: buvo 1987 m., „Žalgiris“ žaidė su CSKA ir laimėjo. O mes koncertavome kartu su Veronika, „vyriška“ programa buvo, karinės dainos. Zita tarp dainų vis prilėkdavo, pranešdavo rezultatą. O kai laimėjome, paskelbė viešai, o salė (buvo pilna) atsistojo ir plojo.

Folklorui išsikovojus deramą vietą, buvo atsigręžta ir į kitus žanrus – buvo reabilituoti romansai (nors ekspedicijose mums buvo prisakyta jų nerinkti), Atgimimo metais buvo išmokta tremtinių dainų, kantičkinių giesmių. Užkėlus folklorą ant scenos, reikėjo pasirūpinti kostiumais. Kaipgi atrodė tautinis kostiumas 1976-aisiais? Sijonai – vargani languoti audiniai, vietoj prijuosčių – lininiai rankšluosčiai, besidraikančios palaidos garbanos. Pirmieji kostiumai buvo individualiai pasiūti apie 1985 m., maždaug tuo metu ansamblis susigalvojo pavadinimą „Ratilio“, dar po kelerių metų sumanyta ir vėliava – jau ne gėda žmonėms pasirodyti. Zita, kaip kitose gyvenimo srityse, taip ir šioje buvo maksimalistė. Galvos turėjo būti „sukaltos“, t. y. sutvarkytos – kasos, rangės, galionai, nuometai, skarelės, kepurėlės, karūnėlės. Jokių auskarų, ryškesnio makiažo, žiedų, laikrodžių. Kad šokant pasijonio mezginiai būtų matomi, o lininės kojinės ir naginės – tvarkingos (o jos nuo asfalto greitai prakiurdavo). Prabangius kostiumus pasisiūdinome apie 1986-uosius. Zita konsultavosi su mokslininkais, išnagrinėjo regioninius savitumus. Tikra vilna, tikros audėjos, net gintarinių karolių forma ir dydžiu buvo pasidomėta – trys rinkės gintarų „žemaitėms“ tikrai nuspausdavo kaklą, svėrė apie kilogramą, o gal ir daugiau. Pati tokius turėjau, žinau. Teko mums ir savo rankomis siūtis sijonus (raukti ne bet kaip), darytis karūnėles, kutus žemaitiškoms skaroms, – niekas nepraslysdavo pro Zitos žvitrias akis.

Zitos domėjimosi pasauliu diapazonas buvo labai platus. Bėgdavo vis tekina, rankose čežindama krūvas maišelių. Būdama komunikabili, ji lengvai rasdavo žodžių prakalbinti ir kaimo močiutę, ir kokį didelį viršininką ar garsų mokslininką. Tad draugų ir pažįstamų ji turėjo visur. Mes kartais sakome, kad Zitos universitetai buvo svarbesni už paskaitas universitete. Į repeticijas ji kviesdavo garsius mokslininkus, pavyzdžiui, Norbertą Vėlių, kuris išaiškino advento dainų simboliką, dalindavosi Stasės Bernotienės žiniomis apie tautinį kostiumą, reklamuodavo įdomesnius renginius, įsivesdavo į uždaras filmų peržiūras

Zita Kelmickaitė su ansambliečiais VU Didžiajame kieme.
Apie 1987 m.
Nuotraukos iš „Ratilio“ archyvo

(t. y. kino žmonėms skirtas nekopiūruotų filmų peržiūras). O kur dar graži bendrystė su Veronika Povilioniene, kiek koncertų kartu sudainuota! Aptariamos buvo ir klasikinės muzikos, ir roko, džiazo naujienos. Gal todėl Atgimimo laiku folkloras ir rokas taip gražiai suderėjo. Koks smagus buvo koncertas Sporto rūmuose su „Antimi“ 1987-aisiais! Mes vos spėdavome paskui Zitą skaityti, matyti, girdėti, o ji mielai dalindavosi.

O kokia ji buvo puiki maisto gamintoja! Prisimenu, ruošėmės sutikti Naujuosius metus kaimo sodyboje, ansamblietės pjaustė virtas daržoves mišrainei, bet čia jau pasigirdo įspėjamoji frazė: „Mergaitės mielosios!“ Po jos nieko gero nelauk. Pasirodo, per stambiai pjausto, buvo gerokai paauklėtos. Todėl iki šiol, kai pjaustau mišrainę, visada prisimenu Zitą. Net ir alkaniausiais laikais buvome išauklėti nepulti prie švediško stalo. Mat prasidėjo kelionės į sotesnes užsienio šalis, ir mes buvome prigrasinti nepadaryti savo šaliai gėdos.

Kas ją skatino nudirbti kalnus darbų, dažnai lyg ir savaime vykstančių? Kas ją skatino uždegti ansamblio dalyvius domėtis savo tautos paveldu? Ko gero, tai buvo niekada garsiai nedeklaruojama meilė Tėvynei. Juk ansamblis dar Atgimimo aušroje 1988 m. rugpjūčio mėnesį Ženevoje vykusiame renginyje, dalyvaujant užsienio šalių ambasadoriams (taip pat ir TSRS), pražygiavo su iškelta trispalve. Niekada nepamiršime, kaip susirinkę po eisenos giedojome „Tautišką giesmę“ – su ašaromis akyse, su tumulais gerklėse (juk žinojome, kad gali būti nemalonumų, susijusių su „organais“), kaip iš folklorinės ekspedicijos, vykusios Skuode, važiavome į Baltijos kelią, kaip Sausio 13-ąją buvome prie Lietuvos radijo ir televizijos komiteto pastato, kaip apdainavome ir apraudojome Sausio 13-osios aukas. Tapome istorijos patikrintais žmonėmis. Šiomis dienomis švęsime „Ratilio“ ansamblio 55-metį. Be Tavęs ir su Tavimi...

Prisiminimai... Vis dar „netvarkingi jausmai“, kaip giedama Žemaičių Kalvarijos kalnuose. Ir netvarkysime tų jausmų, nes Zitos energingas buvimas buvo neįspraudžiamas į rėmus, o mes matuojame ir matuosime mus supantį pasaulį jos pamokomis. Dėkui!

Romualda TRUNCIENĖ

CONNECTING THE TREETOPS

Presenting the words of colleagues and like-minded people dedicated to the memory of ethnomusicologist, long-time head of Vilnius University folk ensemble *Ratilio*, TV and radio presenter Zita KELMICKAITĖ (19/10/1951-27/15/2023). In the 1960s, she became involved in the national, ethnic movement, or rather the cultural resistance to Soviet occupation and Russification. During the three decades under her leadership (1976-2007), *Ratilio* prepared about 10 programmes (using archive material and folklore collected in expeditions), published sound recordings, performed many concerts in Lithuania, and after regaining independence, in various countries around the world. In recent decades, Z. Kelmickaitė had been organising weekly television and radio shows, in which the promoters of traditional culture were often presented.

FESTIVALIUI „SKAMBA SKAMBA KANKLIAI“ JAU 50 METŲ!

KEIŠOS KAGI NUOTRAUKOS

Nuo 1973 m. kasmet gegužės paskutinę savaitę rengiamas folkloro festivalis „Skamba skamba kankliai“ šiais metais minėjo savąjį penkiasdešimtmetį! Jau pusę amžiaus gyvąją lietuvių folkloro tradiciją puoselėjantis, didelį būrį ištikimų dalyvių bei gerbėjų turintis renginys keturias dienas skamba Vilniaus senamiestyje, Bernardinų sode ir kitose sostinės erdvėse. Labai svarbu, kad jame kasmet susitinka skirtingos kartos – jau dainuoja ir šoka pirmųjų festivalių dalyvių vaikai ar anūkai! Viso ši šventė suburia apie pusantro tūkstančio dalyvių, ne tik vilniečių, bet ir iš kitų Lietuvos vietų bei kitų šalių, taip pat apie 20 000 žiūrovų bei klausytojų. Džiugu, kad 2018-aisiais festivalis „Skamba skamba kankliai“ buvo įrašytas ir į nacionalinį Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą.

Pagrindiniai šios vertybės saugotojai ir puoselėtojai – Vilniaus etninės kultūros centras ir Vilniaus miesto folkloro kolektyvai.

SKAMBA SKAMBA KANKLIAI

THE FESTIVAL “SKAMBA SKAMBA KANKLĖS” – 50 YEARS OLD

The folklore festival “Skamba skamba kanklės” has been held annually since 1973, in the last week of May. It continues the living tradition of Lithuanian folklore and in its events reflects all genres of authentic (not harmonised or stylised) folklore and traditional forms of their expression. The festival is accompanied by a folk artist and traditional crafts fair. Over four days, concerts are held in the streets and courtyards of Vilnius Old Town. They are attended by folklore groups from Vilnius, all regions of Lithuania, and foreign visitors. Photography by Keiichi Kagi from Kanazawa (Japan).

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENČIŲ FONDAS

Būdas. 2023 Nr. 3 (210)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Rasa KALINAUSKAITĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Vykintas VAITKEVIČIUS. Simbolių archeologija: XIII–XIV a. įvijų ornamentas | **1**

Vilniui - 700

Rasa KALINAUSKAITĖ. Iš žemės išnyranti istorija. Apie atradimus Radvilų rezidencijoje prie Neries pasakoja archeologas Ignas SADAUSKAS | **12**

Rasa KALINAUSKAITĖ. Naujoji „Radvilų valda“: įvaizdis ir autentika | **29**

Moksliniai tyrimai

Dainius RAZAUSKAS. Pavirsti akmeniu | **47**

Rimvydas LAUŽIKAS. Renavo dvaro senasis vaismedžių sodas | **56**

Skaitymai

Aurelija NIKITENKO. Pelkių regresija: nuo šventvietės iki velnių buveinės | **65**

Pažintys

Įklimpę į Valakėlių molį. Pokalbis su dainininkais, muzikantais, liaudies meistrais Lina ir Albertu BARTAŠIAIS | **74**

Išlydint

Zitai KELMICKAITEI (1951 10 19–2023 05 27) atminti

Antanas GUDELIS. Sujungti medžių viršūnes | **86**

Romualda TRUNCIENĖ. Zita Kelmickaitė ir „Ratilio“ | **89**

Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas

Festivaliui „Skamba skamba kankliai“ jau penkiasdešimt metų! Keišos KAGI nuotraukos | **91**

Viršelyje: Napoleonas Orda, Aloyzas Miserovičius.
Barboros Radvilaitės pilies griuvėsiai. XIX a. pab. (fragmentas).
Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS

Projektą „Kultūros istorija, atmintis, tradicijos – XXI amžiuje“ remia Spaudos rėmimo fondas. Skirta 22 000 eurų.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Projektą „Etninės kultūros paveldas XXI a.: tyrimai ir interpretacijos“ remia Lietuvos kultūros taryba. Skirta 15 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2023
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2023 06 12
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 950 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB „Petro ofsetas“, Naujoji Riovonių g. 25C, Vilnius 03153

Uvis groja senelio Alberto Bartašiaus rankų darbo ryla. 2021 m.

Autorių dėmesiui

Autoriai, norintys spausdinti savo straipsnį mokslinių darbų skyriuje, turėtų:

1) Išryškinti tyrimų objektą, apibrėžti tyrimo tikslus, nusakyti tyrimo metodą, pateikti išvadas, naudotos literatūros sąrašą, pateikėjus ir kt.
2) Trumpai, keliais sakiniais prieš straipsnį suformuluoti straipsnio esmę. Parengti 0,5 mašinraščio apimties santrauką lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą.
3) Straipsniai, pretenduojantys į „Mokslo darbų" skyrių, duodami recenzuoti ne mažiau kaip dviem žurnalo redkolegijos nariams ar jų nurodytiems recenzentams.

Žurnalą „Būdas" nuo kiekvieno artimiausio numerio galite užsisakyti internetu (www.prenumeruok.lt), Lietuvos pašto skyriuose ir redakcijoje.

INDEKSAS 5033.

Žurnalą galima įsigyti:

- didžiųjų miestų spaudos kioskuose;
- redakcijoje – Barboros Radvilaitės g. 8, IV a., arba Lietuvos nacionalinio kultūros centro bibliotekoje;
- Vilniuje – knygyne „Akademinė knyga" (Universiteto g. 4), parduotuvėje „Ragainė" (S. Skapo g. 3),
  Kolekcininkų dėmesiui – kviečiame užsukti į redakciją papildyti savo komplektų!

Žurnalo „Būdas" publikacijos skelbiamos tarptautinėje duomenų bazėje EBSCO Publishing:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

The publications of the journal "Būdas" (Habitus) are now accessible on the EBSCO Publishing data base:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

BŪDAS. 2023. Nr. 3 (210). 1–96. ISSN 2669-0403
Kaina 4 Eur. Internetinė svetainė: www.zurnalasbudas.lt

Jau 30 metų rašome apie Lietuvos
praeitį ir dabartį, kultūros paveldą
ir tuos, kas jį puoselėja.

Žurnalą galite užsisakyti
nuo artimiausio numerio
Lietuvos pašto skyriuose
arba internetu: http://www.prenumeruok.lt,
ir rasite jį savo pašto dėžutėje!

Redakcija